

KIRJA MUUTTUVASSA TIETOYMPÄRISTÖSSÄ

Toimittaneet Tommi Inkinen, Markku Löytönen, Anne Rutanen

KIRJA MUUTTUVASSA TIETOYMPÄRISTÖSSÄ

TOIMITTANEET

Tommi Inkinen
Markku Löytönen
Anne Rutanen

KIRJA MUUTTUVASSA TIETOYMPÄRISTÖSSÄ

Suomen tietokirjailijat ry

Copyright © 2014

Kirjoittajat ja Suomen tietokirjailijat ry

www.suomentietokirjailijat.fi

Kuvat: Shutterstock.com

Taitto: Pia Kauppinen/Grapica Oy

ISBN 978-952-67356-3-4 (nid.)

ISBN 978-952-67356-4-1 (PDF)

Painopaikka: Bookwell Oy, Porvoo

SISÄLTÖ

Saatteeksi.....	6
Tommi Inkinen ja Markku Löytönen, Gutenbergista digiaikaan	7
Erkki Karvonen, Savitauluista sosiaaliseen mediaan	19
Jukka-Pekka Pietiäinen, Kirja-alalla kuohuu	35
Annamari Arrakoski-Engardt, Kirjakauppa muutoksessa	47
Jaakko Heinimäki, Tietokirjailija ja työympäristön muutos	55
Pirjo Hiidenmaa, Tietokirjat ja kieli	61
Helena Ruuska, Ei oppikirja ojaan jouda	77
Tomi Kiilakoski & Piia af Ursin, Kirja muuttuvassa tietoyhteiskunnassa	89
Juha Herkman, lukemisen yhteisöllisyys ja muuttuva tietoympäristö.....	103
Mikko Lehtonen, Kirja muuttuvassa mediakentässä	113
Mari Wallgren, Tekijänoikeus muuttuvassa toimintaympäristössä	123
Fredrik Rahka, Miten digitalisaatio muuttaa kirja-alaa.....	139
Juha Hakala, Kirjasto muuttuvassa tietoympäristössä	151
Kari Smolander & Vesa Harmaakorpi, Kirja tulevaisuuden tietoympäristössä – teknologian näkökulma.....	165
Yrjö Repo, Kirja-alan tunnuslukuja.....	177
Kirjoittajat.....	192

SAATTEEKSI

Käsillä oleva artikkelikokoelma esittelee kirjaa muuttuvassa tietoympäristössä. Teoksen kirjoittajakunta edustaa kirja-alaa ja tiedemaailmaa laajasti ja monipuolisesti. Teos tarkastelee kirja-alan muutoksia niin kirjakaupan, kirjaston, kustantajan, kirjailijan, tekijänoikeuksien, kielen, teknologian kuin lukutottumustenkin näkökulmasta. Myös oppimateriaalit ansaitsivat teokseen oman artikkelinsa.

Gutenberg ei todennäköisesti osannut visioida painokoneensa vieressä vuonna 1450 millaiseksi kirjojen ja painotuotteiden käyttö muuttuu reilussa 550 vuodessa. Muutosten aikajänne on lyhentynyt, ja sähköistämisen on käytännössä mahdollistunut lähes kaikilla aloilla, joissa tietosisältö on erotettavissa fyysisistä objekteista.

Tämäkin kirja kuvastaa nykyaikaa. Teos on saatavissa sekä sähköisesti että painettuna teoksena. Lukijoina te olette tehneet valintanne, mistä formaatista lukunautintonne saatte. Toivomme teoksemme tarjoavan ajatuksia herättäviä oivalluksia ja näkökulmia tiedonsiirron menetelmään, jonka historia on yhtä pitkä kuin lukutaitoisen ihmiskunnan.

Kirjan toimittajat

TOMMI INKINEN JA MARKKU LÖYTÖNEN

GUTENBERGISTA DIGIAIKAAN

Tiedon vallankumoukset

Antiikin tutkijat pyrkivät aikanaan kirjoittamaan mahdollisimman yksinkertaisen mutta samalla yksiselitteisen määritelmän, joka erottaa ihmisen muista eläimistä. Tuolloin päädyttiin seuraavaan määritelmään: ihminen on kahdella jalalla pystyssä kävelevä kanta-astuja, jolla on litteät kynnet. Määritelmä pitää yhä paikkansa, sillä toista tällaista eläintä ei ole tavattu.

Jos tänään yritämme määritellä ihmisen ja muiden eläinten eron mahdollisimman niukasti, päädyimme helposti seuraavaan määritelmään: ihminen on tunnetun maailmankaikkeuden ainoa eläin, joka pystyy siirtämään tietoa yli sukupolven muussa kuin geneettisen koodin muodossa. Se, että me tunnemme antiikin ajan tutkijoiden määritelmän ihmisestä, on esimerkki tästä taidosta.

Tai voimme esimerkiksi käydä kirjastoon, poimia hyllystä Platonin teoksen *Valtio* ja lukea kirjasta hänen ajatuksensa demokratiasta, vaikka Platonia emme millään keinolla voi tavata. Monet muut eläimet pystyvät opettamaan seuraavaa sukupolvea toimimaan lajin näkökulmasta mielekkäällä tavalla esimerkiksi lauman osana, mutta tämä onnistuu vain elävien yksilöiden välisessä kontaktissa.

Kirjoitustaidon keksimistä voidaan kutsua tiedon ensimmäiseksi vallankumoukseksi, sillä se antoi yhdelle nisäkäslajille ylivertaisen kyvyn muokata elinympäristöä lajin populaation kasvulle suotuisaksi. Tieto talletettiin hitaasti käsin kirjoittamalla, mutta talletettiin joka tapauksessa. Näin käynnistyi tiedon määrän kumulatiivinen kasvu. Tieto eli osaaminen alkoi yhä selvemmin ohjata ihmisyhteisön kehitystä, olipa kysymys mistä tahansa kulttuurista ja olipa tiedon tallentamiseen

käytetty merkkijärjestelmä mikä tahansa. Kumuloituvan tiedon ansioista opittiin esimerkiksi laskemaan tähtitaivaan liikkeitä ja valjastamaan maa yhä tehokkaammin ravinnon tuotantoon. Työvoimaa alkoi vapautua muuhun kuin ruoan kasvattamiseen tai keräämiseen – syntyi työnjako, ammatit ja vähitellen jo varsin pitkälle organisoituneita maatalousyhteiskuntia kaikkialle maailmaan.

Ihmisen poikkeuksellinen taito siirtää tietoa yli sukupolven muussa kuin geneettisessä muodossa johti tiedon kiihtyvään kumulatiiviseen kasvuun kuitenkin vasta kirjapainotaidon keksimisen myötä. Kirjapainotaidon keksiminen voidaankin määritellä tiedon toiseksi vallankumoukseksi. Oivalluksen ytimenä olivat vakioitu tuote, keskitetty teollinen tuotanto, suuret painokset, halvat hinnat ja vähitellen tehostunut jakelujärjestelmä. Oivalluksen seurauksena tieto – kirjoitettuna, kuvana, karttana tai muussa painetussa muodossa – ei enää ollutkaan harvojen varakkaiden etuoikeus, vaan vähitellen kaikkien ihmisten tavoitettavissa. Tiedon toinen vallankumous, tiedon tuominen kaikkien ihmisten ulottuville, muutti tietoympäristömme uudenaikaiseksi. Vuosisatojen kuluessa maailmanlaajuisesti verkostoituneista kirjastoista kokoelmineen kasvoi ihmiskunnan muisti. Samalla koulutusjärjestelmämme alkoi muuntua kirjallisuusperusteiseksi, mitä se yhä tänään on. Nykyinen hyvinvointimme perustuu käytännössä tiedon toiseen vallankumoukseen, sillä sen varassa ovat syntyneet aikamme tiede ja koulutus, jotka ovat lajimme menestyksen kulmakiviä.

Jälkikäteen arvioiden kirjapainotaidon oivaltaminen oli nerokkaan yksinkertainen mutta vaikutuksiltaan moninkertainen tapahtuma. Mielienkiintoista asiassa on se, että se toteutettiin fordistisella tuotantokonseptilla – vaikka tämä termi onkin kirjapainotaitoon nähden myöhäsyntyinen. Tiedon tuottaja ja monistaja valmistivat tuotteen, johon lukijan oli tyytyminen. Sama tuote samassa muodossa kaikille kiinnostuneille. Kirjapainotaitoa jäljitelleet uudet mediat eli elokuva, radio ja televisio syntyivät saman konseptin varaan. Joustavuus syntyi siitä, että kanavia oli tarjolla satoja – ei siitä, että tuotantokonsepti olisi muuttunut. Kyse oli yksisuuntaisesta monistamisesta, jolloin katsoja ja kuulija pysyivät edelleen passiivisina vastaanottajina.

Jos maatalousyhteiskunta oli tiedon ensimmäisen vallankumouksen perillinen, teollisuusyhteiskunta oli tiedon toisen vallankumouksen perillinen. Aikamatka ensimmäisestä toiseen vallankumoukseen kesti tuhansia vuosia.

Nyt on käynnissä kolmas tiedon vallankumous. Internetiin perustuvasta www-maailmasta on syntynyt informaatioyhteiskunnan mo-

derni metropoli mutta myös vihoviimeinen käymätön korpimaa, jossa faktat, valheet ja salajuonet elävät rinta rinnan. Internetiin perustuva rajaton ja globaali www-maailma tarjoaa jokaiselle verkkoon liittyvälle mahdollisuuden tuottaa ja levittää ajatuksiaan kenen tahansa uteliaan luettavaksi ja katsottavaksi. Olemme näin osin luopuneet yksisuuntaisesta tiedonvälityksestä ja siirtyneet vuorovaikutteiseen tiedonvälitykseen tavalla, jota ei ole aiemmin nähty ihmiskunnan historiassa.

Samalla tapamme hahmottaa tietoympäristöämme ja ottaa vastaan ympäristöstämme tulvivia viestejä sekä tapamme hankkia tietoa käyttööme ovat muuttuneet varsin perusteellisesti. Kysymyksessä on ennen kaikkea tietoympäristömme siirtyminen digitaaliseen muotoon ja pesiytyminen internetmaailman loputtomiin kerroksiin sadoille miljoonille palvelimille ympäri maailman. On myös helppo nähdä, kuinka postmoderni aikamme on kiihdyttänyt elämän rytmiä erityisesti tietoympäristön hallinnan osalta. Internetmaailma ja sen kautta saapuvat viestit ja muu tieto napataan käyttöön mobiililaitteella ajasta ja paikasta riippumatta. Kun aikamatka tiedon toisesta vallankumouksesta kolmanteen lasketaan sadoissa vuosissa, aikamatka kolmannen tiedon vallankumouksen ydinoivalluksesta dramaattisiin muutoksiin lasketaan enää parissa vuosikymmenessä.

INTERNET JA KIRJOITETUN TIEDON MUUTOS

Tiedon kolmannen vallankumouksen keskeisimpiä muutostekijöitä ovat olleet internetin mahdollistama helppokäyttöinen tiedonjakaminen ja tiedonjakamiseen kytkeytyvä vuorovaikutus. Alun perin 1960-luvun lopulla suunnitellusta Yhdysvaltojen sotilasprojekti Arpanetistä kehittyi koko kansan netti 1990-luvun alkupuolella, jolloin helppokäyttöiset selainohjelmat, kuten Mosaic ja Netscape, tulivat kotiverkkokäytön pioneerien työkaluvalikoimaan. 2000-luvun alkuun mennessä internetin selainohjelmat olivat muotoutuneet nykyselaimia määrittävään muotoonsa.

Internet-tietoverkon leviämiseen ovat vaikuttaneet useat tekijät. Keskeisimpinä etuina aikaisempaan tietoverkkopohjaiseen tiedonlevitykseen verrattuna *world-wide-web* (www) mahdollisti helppokäyttöisen tavan toteuttaa vuorovaikutteista viestintää. Ohjelmistopuolella tapahtuneen kehitystyön ohella myös varsinaisten fyysisten tietoliikenneyhteyksien tiedonsiirtokapasiteetti kasvoi rajusti: siirtyä modeemeista kiinteisiin ja lopulta langattomiin verkkoliittyymiin

mahdollisesti ensin staattisten kuvien ja tekstien siirron sekä lopulta korkearesoluutiolla tallennetun liikkuvan videokuvan lähettämisen. Tiedonsiirtokapasiteetin jatkuva kasvu sekä kotitalouksien parantuneet laitteistot ovat myös nykyaikaisten pilvipalveluiden mahdollistajia.

Kirjat ovat osa yhteiskuntaa, ja lukeminen arvostetaan usein sivistyksen airueksi. Pohdittaessa kirjoja, kirjan olemusta ja tekstiä tiedonsiirron välineenä huomataan nopeasti sähköisten tietoresurssien vaikutus ihmisten ja heidän muodostamien organisaatioiden arkeen. Tietoon ja tiedonsiirtoon on ladattu paljon odotuksia yhteiskunnallisen kehityksen tukijalkana. Kirjat, kirjallisuus ja tiedon tuottaminen yhdistyvät täten laajempaan kokonaisuuteen, jota on kutsuttu erilaisilla nimillä vuosikymmenten aikana: tietoyhteiskunta, informaatioyhteiskunta ja tietoperusteinen kasvu ovat termejä, joita on käytetty runsaasti viime vuosikymmenten aikana niin akateemisessa tutkimuksessa kuin arkipuheessa.

Internetin tiedonvälitys ja kuluttamisen muutos ovat olleet erittäin nopeita. Yhtäältä voimme miettiä tietoyhteiskuntaa paitsi tiedon merkityksen kautta myös toisaalta ajallisen nopeutumisen ja postmodernin hajaantumisen manifestaationa. Samalla on hyvä muistaa, että vaikka termiä ”tieto” käytetään nykyisin usein triviaalissa ja kansanomaistetussa merkityksessä, sen taustalla on syvä akateeminen perinne. Tieto on eri asia kuin informaatio, joka taas on eri asia kuin raakadata tai raaka-aineisto. Informaatiota ahmivan lukijan tulkinta ja informaatiolle annettava merkitys sekä sovellettavuus ovat keskeinen osa prosessia, jossa informaatio muuntuu tiedoksi. Epistemologian perustavat kysymykset ovat edelleen ajankohtaisia vaikkakin internetistä saa helposti erilaista informaatiota lähes kaikista elämän osa-alueista.

Tietotekniikan käyttöön, kuten myös lukemiseen, liittyy lukuisia sosio-ekonomisia ja alueellisia kysymyksiä. Monet tutkijat kysyvätkin tutkimuksissaan, ketkä lukevat, käyttävät internetiä tai miten ja missä. Eri ikäpolviin liittyvät tutkimuskysymykset tietoyhteiskunnan kulttuurisesta rakenteesta nostavat esiin tiedontuottamisen muuttuvat muodot sekä arkielämän jäsentämisen muutoksen.

Sivistyksen kasvattamisen näkökulmasta on myös tärkeää ja mielenkiintoista pohtia, kuinka tietotekniikan mahdollistamat tiedonsiirtomekanismit vaikuttavat lopulta ihmisten ajatteluun, valvutuneisuuden ja tietoisuuteen ympäröivästä maailmastaan. Nykyihmisten maailmankuva on laajentunut valtaisesti viimeisten vuosien aikana.

Tämä on helposti todennettavissa esimerkiksi matkailutilastoista. Tuoreimmat tilastot osoittavat maailmanlaajuisen matkailijamäärän ylittäneen miljardin rajan. Näin ollen tietoyhteiskunta on paitsi sähköisen paikattomuuden yhteiskunta niin myös fyysisen liikkumisen ja kulttuurien kohtaamisen temmellyskenttä.

SÄHKÖISEN KIRJAN ALUSTAT

Www on muuntunut alkuaikojensa kotisivupohjaisesta, useimmiten yksisuuntaisesta tiedonvälittämisestä monikanavaisiksi media-alustoiksi. Sähköisen kirjan antama keskeinen etu verrattuna painettuun on mahdollisuus integroida lisäinformaatiota teoksen osaksi. Tieteellisessä kirjallisuudessa tyypillinen lisä on lähdekirjallisuuden hyperlinkittäminen, jolloin lukija pystyy suoraan katsomaan alkuperäislähteitä ja laajentamaan tietopohjaansa tutkimuksen taustoista. Kunnianhimoisemmat laajennukset ovat videoiden tai äänitiedostojen liittäminen osaksi kirjaa. Sähköiseen muotoon tallennettavat ominaisuudet (kuten kuva ja ääni) tuovat lisäarvoa ja helpokäyttöisyyttä painettuun kirjaan verrattuna.

Internet on tuonut kuluttajille suuret mahdollisuudet kilpailuttaa ostoksiaan. Kirjallisuus on perinteisesti ollut yksi internet-kaupan suosituimmista tuoteryhmistä. Syyt tähän ovat yksinkertaiset. Fyysisinä tuotteina kirjat ovat suhteellisen helposti varastoitavia, ne kestävät hyvin aikaa ja niiden logistinen prosessointi on suhteellisen helppoa. Kotimaisen kirjakauppojen ohelle kotimaisille kuluttajille on tullut mahdollisuus tilata kirjoja esimerkiksi Isosta-Britanniasta tai Yhdysvalloista. Sähköisten kirjojen kohdalla ostosten tekeminen on käytännössä täysin ajasta ja paikasta riippumatonta.

Sähköiset kirjat alkoivat yleistyä toden teolla 2000-luvun puolivälissä. Sähköisen kirjan alkuajan tekninen käyttöongelma oli tietokone näyttöjen korkeasta hertsitaajuudesta johtuva silmiin kohdistuva rasitus. Painettu kirja oli miellyttävämpi lukea. Maailman suurin verkkokauppa Amazon.com lanseerasi ensimmäisenä puhtaasti sähköisten kirjojen lukemiseen sopivan Kindle-lukulaitteen vuonna 2007, jonka jälkeen useat eri laitevalmistajat ovat tehneet omia sähköisten kirjojen lukemiseen sopivia päätelaitteita. Kindle on tyypiesimerkki sähköisten kirjojen myynnin ja lukulaitteen yhdistämisestä. Toisin sanoen kirjat ovat sidoksissa myyvään tahoon. Apple on menestyksekkäästi käyttänyt vastaavaa reseptiä laitteiston ja verkkokauppansa yhdistämisestä matkapuhelinsovellusten kohdalla.

Painetun kirjan ja erilaisten sähköisten päätelaitteiden käyttöero on varsin selvä. Painetun kirjan käyttöliittymä, eli paperiset sivut, koetaan edelleen useasti miellyttävämpänä kuin taulumaiseen näyttöön perustuva lukeminen. Sähköisen kirjan käytettävyys on kuitenkin kehittynyt aimo harppauksin ja useasti paljon kirjallisuutta lukevat ostavat ja käyttävät sekä sähköisiä että painettuja kirjoja. Samalla lukemisen tilannesidonnaiset käyttötavat muuttuvat. Painettua kirjaa luetaan useasti sellaisissa tilanteissa, joissa kirjaa ei tarvitse kuljettaa pitkiä matkoja. Sähköisen kirjan voima on juuri sen liikkuvuudessa ja tarjontamäärässä – jos kirjahyllyä ei ole vieressä sähköiset kirjat kulkevat yhdessä laitteessa ilman ylimääräistä painoa. Paljon matkustaville tämä on selvä etu painettuun kirjaan nähden.

Pelkästään lukemiseen tarkoitettujen laitteiden ohella sähköisiä kirjoja luetaan aktiivisesti eri valmistajien taulutietokoneilla. Käytettävän lukulaitteen suhde jakelukanavaan on miettimisen arvoinen asia kirjojen kuluttajalle. Suljettuihin lukulaitteisiin, kuten Kindleen, ja samalla myyjään sidottu toimintalogiikka soveltuu todennäköisesti suuryhtiöiden käyttöön tulevaisuudessakin. Amazonin asiakaskunnan koko ylittää kriittisen massan, jolloin yhtiö itse voi määritellä vapaasti toimintamallinsa sähköisten kirjojen välityksessä.

KIRJA OBJEKTINA VAI SISÄLTÖNÄ

Sähköisen tiedonjakamisen aikaan lukeutuu useita uusia asioita, joista aiemmin pitivät huolen kustantamot ja muut portinvartijan asemassa olevat toimijat. Käytännössä kuka tahansa voi saada kirjoitetussa muodossa olevat ajatuksensa esille internetissä. Informaatiota on nykyisin saatavissa enemmän kuin koskaan ennen. Erilaisten sähköisten tietolähteiden käytössä lähdekriittisyys ja tiedon luotettavuuden arviointi ovat tulleet korostetun tärkeään asemaan. Samalla myös tietoturvaan, yksityisyyteen ja tiedon vapaaseen levittämiseen kytkeytyvät kysymykset ovat tulleet osaksi tietoverkkoihin perustuvaa arkea.

Kirjaan kohdistuvat muutuskulut ovat verrattavissa muihin arkipäiväisiin asioihin, joiden sähköistämistä ei välttämättä tule aina ajateltua. Tyypillinen esimerkki on raha. Suomessa siirtymä sähköiseen (korttipohjaiseen) maksamiseen on ollut arkipäivää jo kymmenien vuosien ajan. Setelien ja kolikkojen käyttö kilpailee lähinnä pankkikortin kanssa, mutta tehtävät ostokset useasti poikkeavat luottokorttimaksamisesta. Raha on numeerinen suure sisällöllisesti, jolloin se on

helppo sähköistää. Vastaavasti rahan fyysisellä ominaisuudella voi olla muita arvoja kuin vain vaihtoarvo, jonka etenkin numismaatikot tunnustavat. Samat asiat pätevät kirjaan.

Kirjaa voidaankin katsoa paitsi älyllisenä sisältönä niin myös fyysisenä objektina, jolla on oma erityinen arvonsa. Esimerkiksi vanhojen karttakirjojen selailu, käsintehtyjen piirrosten nyanssien olemassaolo ja käsityön visuaalinen ilme ovat asioita, jotka häviävät digitalisoinnissa vaikkakin itse sisältöinformaatio siirtyy immateriaaliseen muotoon. Kysymys on samasta asiasta kuin katsoisi maalauksia – tietoisuus kansainvälisesti tunnettujen taideteosten sisällöstä on eri asia kuin maalauksen näkeminen alkuperäisenä. Materiaalisen objektin ja immateriaalisen sisällön erottaminen toisistaan on asia, joka tulee pitämään painetun kirjan elinkelpoisena.

Kirjallisuuden harrastaminen voi olla paitsi lukemista ja sivistyksen kasvattamista myös keräilyä. Monissa kodeissa isot kirjahyllyt ovat keskeinen osa sisustusta, ja harrastuksen kohteena olevien teosten selkämyksistä muodostuva visuaalinen ilme määrittää koko kodin henkeä. Vastaavasti esimerkiksi kahviloissa ja ravintoloissa käytetään niin sanottuja kahvipöytäkirjoja, joiden pääasiallinen rooli on sisustuksellinen – ei sisällöllinen. Kirjat ja kirjallisuus ovat tällöin laajempaa elämäntyyliä luonnehtivia asioita kuin ainoastaan yksittäisiä, luettavissa olevia teoksia. Kirjojen asemaa ja merkitystä voidaankin pohtia huomattavasti laajemmassa kulttuurisessa asiayhteydessä kuin ainoastaan sähköisen ja painetun kirjan dikotomiana.

LUKEMISEN KOKEMUS

Sähköisen ja painetun kirjan problematiikkaan kytkeytyvä mielenkiintoinen ulottuvuus on lukukokemus ja siihen kytkeytyvät kirjallisuuden käyttötavat. Kaunokirjallisuuden ja tietokirjallisuuden käyttötarkoitukset voivat entisestään kasvattaa eri käyttöalustojen profiloitumista. Kirjan ilmiasuun kytkeytyvän näkökulman ohella erilaiset kirjojen kohderyhmät on tarpeen tunnistaa. Ikäryhmittäin ajateltuna kirjat ovat läsnä kaikkien lukutaitoisten elämässä jo lapsuudesta lähtien. Esimerkiksi lapsille ja nuorille suunnatut kirjat ovat perinteisesti olleet monen lapsuusajan ilon aikaansaajia. Lastenkirjojen ehkäpä kaukaisimpana vastakohtana ovat aikuisten työkäyttöön tarkoitettut kirjat ja julkaisut.

Sähköiseen kirjaan ja erityisesti sen arvostukseen liittyy keskeisesti kopioitavuuden ja monistamisen ongelma – silloin kun asiat ovat helpos-

ti kopioitavissa ja useimmissa tapauksissa ilman lisäkuluja, tuotteen arvo kärsii. Ilman fyysistä olemusta pelkkä tekstisisältö on lukemisen jälkeen useasti arvoton, jolloin kirjan luonteen vaihto- ja käyttöarvon ero tulee selvästi esiin. Fyysiset kirjat, erityisesti vanhat historialliset teokset, voivat omata huomattavan vaihtoarvon. Sähköisesti kaikkien kopioitavissa olevalle teokselle tällaista arvoa ei pysty syntymään.

Sähköisellä kirjalla on monia etuja suhteessa painettuun. Immateriaalituotteena se ei tarvitse varastointitilaa, yksi päätelaite voi sisältää lukemattomia teoksia ja mielenkiintoisten teosten lisähankinta on äärimmäisen helppoa. Sähköistä kirjaa voidaanakin pitää erittäin kuluttajaysävällisenä. Toisaalta sähköisen kirjan riipankivi verrattuna painettuun kirjaan on monistamiseen perustuvan vaihtotalouden luonne. Sähköiset jakelukanavat aiheuttavat sisällön käyttöarvon korostumiseen. Verrokki on helposti löydettävissä esimerkiksi musiikkiteollisuudesta. Useat keräilykohteina olevat harvinaiset levyt ovat kalliita fyysisten kappaleiden vähydestä johtuen. Lisäksi esimerkiksi vinyylilevyjen kannet ja itse levyn kunto ratkaisevat vaihtoarvon. Näin on myös kirjojen kohdalla.

Kirjojen fyysisen olomuodon ja jakelulogistiikan pohdinnasta voimme siirtyä miettimään myös kirjoissa välitettävien sisältöjen ja merkitysten vaikutuksia. Samalla myös kirjallisuuden eri päälokkujen eli tieto- ja kaunokirjallisuuden erot tulevat selkeästi esiin. Kaunokirjallisuus tarjoaa lukijalle elämysmatkoja fiktiivisiin tai todellisuuspohjaisiin kertomuksiin, jolloin erityisesti lukijakokemus korostuu. Tietokirjallisuus puolestaan esittelee ja analysoi faktisia asiantiloja erilaisten ilmiöiden suhteista. Mielenkiintoista tulee olemaan, miten kirjan uudet sähköiset muodot vaikuttavat erilaisten kirjallisuuslajien käyttöön. Esimerkiksi puhtaasti tieteellisten julkaisujen käyttö on nykyisin valtaosalla tutkijoista siirtynyt sähköisiin versioihin. Työtarkoituksiin tehtyjen tutkimusten kirjallinen luonne ja käyttötarkoitus ovat täysin erit kuin esimerkiksi kirjahyllyä sopivasti korostavalla, nahkakantisella elämäkerralla tai runokokoelmalla.

KIRJAN TULEVAISUUS

Painetulla kirjalla tulee olemaan aina rooli ihmisten arjessa niin työhön liittyvässä tiedonsiirrossa kuin vapaa-aikaan ja harrastuneisuuteen liittyvässä lukemisessa. NykYTEKNOLOGIA on kuitenkin laajentanut kirjan käsitettä ratkaisevan paljon. Sähköisen kirjan mahdollisuus perinteisen kirjan ylittäviin lisäpalveluihin, kuten videokuvan ja äänen sekä internet-tietoresurssien yhdistäminen kirjan osaksi, on selvä kehityspoten-

tiaali tulevaisuudessa. Voidaan kuitenkin kysyä, missä määrin kirjan lukijat jaksavat alkaa laajentaa lukukokemuksiaan lisätietojen avulla. Hyvän romaanin lukemista voi olla hankala keskeyttää vain katsoakseen esimerkiksi tapahtumapaikan taustatietoja. Kirjan sisällön ylittävien tietoresursien liittäminen osaksi lopputuotetta voi aiheuttaa lukijassa tietoähkyn.

Painetulla kirjalla on edessään valoisa tulevaisuus loistavan historian ohella. Painettujen kirjojen pysyvyys ja kyky kestää aikaa ovat tekijöitä, jotka tulevat erottamaan sen aina sähköisestä kirjasta. Huolimatta siitä, että sähköiset arkistointijärjestelmät voidaan hajauttaa ja mahdollisesti niiden ajankesto voi muodostua yhtä hyväksi kuin painetuilla kirjoilla, voidaan aina kysyä, onko esimerkiksi skannattu kirja sama kuin alkupeäinen vanha painotekniikalla tai kynällä kirjoitettu alkuperäisteos.

Erityinen pohtimisen aihe kirjojen ja painotuotteiden tulevaisuutta ajatellen on arkistoinnin kehittyminen. Tällöin tiedon aiemmat vallankumoukset ja historian ymmärtäminen sekä tulevaisuuden tekeminen ovat kirjoitetun tiedon siirtämisen pohja. Toisin sanoen, kuinka sähköinen arkistointi kestää aikaa pitkästi tulevaisuuteen katsoen? Totesimme tiedon vallankumousten aikavälin kutistuneet tuhansista vuosista vain vuosikymmeniin. Tällöin on tarpeen miettiä, ovatko esimerkiksi PDF-tiedostot luettavissa vaikkapa tuhannen vuoden kuluttua tai missä muodossa ja määrässä kirjallisuussisältöä on pystytty arkistoimaan digitaaliseen muotoon. Vanhimmat painetut kirjat ovat jo yli tuhatvuotisia. Sähköisten arkistojen luominen alkoi vasta muutamia vuosikymmeniä sitten. Niiden ajankestävyys tulee näkymään vasta tulevaisuuden historioitsijoille.

Kirjallisuuden levittämisen näkökulmasta mielenkiintoinen tulevaisuuden kysymys on, tulevatko myös kirjakustantamot toimimaan vastaavasti kuin eräät levy-yhtiöt musiikkialalla: Warner julkaisi kaiken vanhan tuotantonsa verkossa suomalaisenmusiikinhistoria.fi-palvelussa. Kirjallisuuden kannalta vastaava digitaalinen kirja-arkisto suurilta suomalaiskustantajilta olisi ainakin kuluttajan näkökulmasta hyvä tapa levittää klassikkokirjallisuutta.

Kirjan ja kirjallisten tuotteiden tulevaisuus heijastuu myös laajempiin yhteiskunnallisiin muutoksiin. Laajana yleistrendinä on palveluiden sähköistäminen, julkiseen keskusteluun osallistumisen ja vaikuttamisen helpottuminen sähköisten palveluiden avulla. Kirjan tulevaisuutta ei pidä katsoa ainoastaan kustantamisena tai yksittäisenä tarjonnan ja kysynnän kenttänä. Kirjojen merkitys ja tulevaisuus yhteiskunnassa voidaan nähdä osana sivistyksen kohottamista, kuten Jörn Donner asiaan liittyen on todennutkin: ”Lukeminen kannattaa aina.”

Kirjat toimivat myös alustoina laajemmille tuoteperheille ja ansaintalogikoille. Esimerkeistä parhain lienee J.K. Rowlingin *Harry Potter*-menestyssarja, jonka ympärille on tuoteistettu lukemattomia oheistuotteita, kuten leluja ja asusteita. Vastaavasti menestyskirjat synnyttävät spin-off-kirjoja, kuten Tolkienin teosten pohjalta luodut karttakirjat sekä teosta selittävät oheisteokset. Taloudellisesti katsoen on todennäköistä, että tulevaisuudessa menestysteosten sekä jopa kirjailijan itsensä tuoteistaminen nousee entistäkin yleisemmäksi tavoitteeksi. Tällä hetkellä lähinnä menestyneimmät kirjailijat ovat joko vastentahtoisesti joutuneet tai aktiivisesti pyrkineet tuoteistamaan paitsi teoksensa niin myös sen ympärille rakentuvan mielikuvan.

LOPUKSI

Aloitimme kirjoituksemme tiedon vallankumouksilla. Tulevaisuutta silmällä pitäen uskomme painetun kirjan ja sähköisen kirjan tukevan toisiaan vielä useita vuosikymmeniä. Tulevaisuuteen on toki vaikea katsoa, mutta uskomme kirjatuotteiden erilaistuvan kuluttajasegmenttien mukaan. Painettujen kirjojen kokonaismäärä tulee todennäköisesti laskemaan tulevaisuudessa ja mahdollisesti osasta painettuja kirjoja tulee ”eliittikappaleita”, jotka ovat kalliita ja päättyvät sellaisille lukijoille, jotka arvostavat kirjaa paitsi sisältönä niin myös tuotteena.

Keskeinen haaste kirjojen ja tekstien tulevaisuudelle lienee kirjallisen laatutason säilyttäminen ja tarkoitustenmukaisten sisältöjen tuottaminen. Kirjojen sisällölliseen laatuun teosten jakelukanavilla tai lukuformaateilla ei ole vaikutusta. Se on tehtävä, joka säilyy kirjailijoiden ja tiedontuottajien harteilla. Asioiden helpompi saatavuus tai äärimmäinen jakelunopeus eivät suoraan helpota kirjoittamisprosessin läpivientä. Täten laadukas kirjoittamiskoulutus ja äidinkielen sekä muiden kielten osaaminen pysyvät keskeisinä tekijöinä kirjojen tulevaisuudessa.

LISÄLUKEMISTA:

Annas, Pamela J. & Rosen, Robert C. (toim.): *Literature and Society. An Introduction to Fiction, Poetry, Drama, and Nonfiction*. Prentice Hall 2001.

Herkman, Juha & Väinikka, Eliisa: *Lukemisen tavat. Lukeminen sosiaalisen median aikakaudella*. Tampere University Press 2012.

Inkinen, Tommi & Jauhiainen, Jussi S. (toim.): *Tietoyhteiskunnan maantiede*. Gaudeamus 2006.

Lahikainen, Anja Riitta; Hietala, Pentti; Inkinen, Tommi; Kangassalo, Marjatta; Kivimäki, Riiikka & Mäyrä, Frans (toim.): *Lapsuus mediamaailmassa. Näkökulmia lasten tietoyhteiskuntaan*. Gaudeamus 2005.

Lyons, Martyn.: *Books: A Living History*. J. Paul Getty Museum 2011.

Schuurman, Nadine "Tweet Me Your Talk: Geographical Learning and Knowledge Production 2.0". *The Professional Geographer* 65: 3/2013.

ERKKI KARVONEN

SAVITAUULUISTA SOSIAALISEEN MEDIAAN

Viestinnän ja median yleinen kehityshistoria

Milloin kirja ilmaantui maailmanhistoriaan? Tapahtuiko se vuonna 1455 Reininmaalla Mainzissa, kun hopeaseppä Johannes Gutenberg, liikemies Johann Fust ja tämän vävy kaunokirjoittaja Peter Schöffer julkaisivat kirjapainostaan ensimmäisen painetun *Raamatun*? Tuosta käynnistyi joka tapauksessa ns. kirjapainon vallankumous (printing revolution), jossa kirjapainoja nousi Eurooppaan kuin sieniä sateella, ja julkaistujen teosten määrä lähti lisääntymään räjähdysmäisesti.

Uusi tekninen kopiaamisen menetelmä oli toki verrattomasti tehokkaampi kuin aiempi käsin kopiointi, mutta oikeastaan Gutenberg kumppaneineen sittenkin vain huolellisesti jäljitteli luostareiden kirjurimunkkien käsin kirjoittamia latinankielisiä *Raamatun* kopioita. Kirjan syntyä pitää siis siirtää aikaisemmaksi. Olisiko se 300-luvulla, jolloin nykyisen muotoinen kirjanlehdistä yhteen sidottu ja kansilla varustettu koodeksi (codex) alkoi korvata kääromuotoisia teoksia?

Mutta ei kai kirjaa määritä sen fyysinen ja tekninen olomuoto vaan paremminkin sisältö? Tämä johtaa matkaamaan ajassa paljon kauemmaksi kirjoituksen historiaan, papyruskääröjen ja savitaulujen aikaan: vaikkapa noin 4000 vuotta sitten savitauluihin kirjoitettuun maailman vanhimpaan sankaritaruun, sumerilaiseen *Gilgames*-eepokseen. Ensimmä-

mäiset kirjoitusjärjestelmät kehiteltiin ensimmäisissä suurissa kaupunkivaltioissa Egyptissä ja Mesopotamiassa noin 3000 eaa. Olisiko kirjan syntymä tapahtunut jo tuolloin?

On hyviä perusteita ajatella, että kirja, kirjallisuus ja kirjoitus ovat samaa juurta, kuten ne ovat suomen kielessä samaa etymologista perua. Toisaalta *Gilgames*-eepoksestakin todetaan, että se kirjoitettiin muistiin vanhoista suullisista tarinoista, joita kerrottiin melkein tuhat vuotta aiemmin eläneen Urukun kuninkaan seikkailuista. *Kalevalakin* koottiin suullisesta kansanperinteestä. Tarinat ja yli sukupolvien periytyvä tieto voivat elää myös kirjoitustaitoa edeltävissä kulttuureissa. Onko kirjan juuria siis kaivettava vielä kauempaa ihmiskunnan esihistoriasta, suullisesta, oraalisesta kulttuurista? Historiallinen aika alkaa kirjallisista dokumenteista, aika sitä ennen on esihistoriaa.

Viestintä on hyvin vanhaa perua evoluutiohistoriassa, niin myös äänillä tapahtuva viestintä. Ihmislajin seitsemän miljoonan vuoden ikäisessä sukupuussa viestintää on esiintynyt jo varhain. Aivan uudelle tasolle viestinnän nostivat viimeistään 100 000 vuotta sitten Afrikassa kehittyneet anatomisesti nykyisen kaltaiset ihmiset, jotka oli varustettu aiempia versioita kekseliäämmillä aivoilla ja paremmilla puheen tuottamisen elimillä. Noin 40–50000 vuotta sitten nämä nykyihmiset alkoivat siirtyä muille mantereille, ja samalla tapahtui kulttuurinen mullistus, jolloin materiaalista kulttuuria alkoi syntyä kumuloituvasti kiihtyvällä vauhdilla, kuten Petri Ylikoski ja Tomi Kokkonen kirjoittavat *Evoluutio ja ihmisluento* -kirjassaan. Evoluutiobiologi ja antropologi Jared Diamond antaa tälle hyppäykselliselle kehityksen kiihtymisen vaiheelle nimityksen ”Suuri Harppaus Eteenpäin” (The Great Leap Forward). Kulttuurievoluutiossa uudet polvet oppivat edellisiltä ja jatkavat siitä edelleen. Tiedot ja taidot levisivät myös populaatiosta toiseen. Syntyi kehittynyt symbolinen kieli, kulttuuri, musiikki, taide ja kirjallisuus. Vivahteikkaat puhekielet auttoivat siirtämään informaatiota, jäsentämään maailmaa hienojakoisesti, ylläpitämään kulttuuria, kertomaan väitteellisiä ja opettavaisia tarinoita heimon leirinuotiolla.

Ehkä kirjan tai ainakin kirjallisuuden alun voi johtaa kymmenien tuhansien vuosien takaa. Niistä ajoista alkaen kirja on elänyt monenlaisia vaiheita viestinnän kehittyessä ja tietoympäristön muuttuessa. Suullisen perinteen jälkeen kirja eli käsikirjoituksen kulttuurissa, sitten kirjapainon typografisessa kulttuurissa, sitten tulivat sähköisen viestinnän monet muodot ja viimein nykyajan digitaalinen tietokoneen ja internetin kulttuuri. Tämä luku maalaa isolla siveltimellä kuvaa ihmiskunnan viestinnän ja tiedonvälityksen kehityskaaresta.

KEHITYS VIESTINTÄVÄLINEEN MUKAAN

Viestinnän kehityshistorian tarkastelun lähtökohdaksi voidaan ottaa kanadalaissyntyisen viestintäteoreetikon Marshall McLuhanin näkemys, että viestinnän välineet (medium, monikko: media) ovat aistiemme jatkeita tai laajentumia (the extensions of man). Normaalisti olemme kytkeytyneenä tai suhteessa maailmaan viiden aistimme välityksellä: kuulo-, tunto-, haju-, maku- ja näköaistin. Radio on kuuloaistin jatke, jolla voimme kuulla ja tulla kuulluksi maapallon toisella puolella saakka. Televisiokamera taas on kuin silmämme kaukana sotatoimialueella: syntyy illuusio, että olemme itse paikan päällä katsomassa tapahtumia.

McLuhanin ideaa voi kehittää edelleen määrittelemällä mediat, ei vain aistien, vaan yleensä *kehomme* parannelluiksi jatkeiksi. Alkuperäinen välittömän viestinnän väline on oma kehomme. Puhe-elimistömme tuottaa ääntä, korva pystyy havaitsemaan ääniaaltoja ilmassa, aivot säilövät tiedot ja viestit muistiin, käsillä voi viittoja merkkejä, kasvojen ilmeillä ja kehon asennoilla voi viestiä tunnetta, jalat kuljettavat meidät kauas toisten luo viestimään. Mediavälitteinen viestintämme olisi näiden kehollisten viestintävälineiden jatketta ja parantelua. Mikrofoni äänenvahvistimiseen tai puhelin ovat puhe-elimistömme jatkeita; hevonen, juna, lentokone ovat juoksujalkojemme tehokkaampia korvikkeita; puhelinkaapelit ja valokuituyhteydet hermoverkkomme jatkeita; tietokone on aivojen laajennusosa; kirjoitukset ja kirjat ovat puheemme visuaalisia tallenteita, ulkoista liikuteltavaa muistia jne.

McLuhanin kanssa samaan medium-teoreetikkojen perinteeseen lukeutuva Walter Ong on jäsentänyt historiaa hallitsevien viestinnän välineiden, medioiden kannalta. Kukin hallitseva viestinnän väline luo omanlaistaan kulttuuria mahdollistamalla ja korostamalla tietynlaista viestintää, heikentäen samalla toisia viestinnän puolia. Ong on jakanut historian oraalisen eli puhe-kulttuurin aikakauteen, kirjoituksen kulttuuriin (joka voidaan jakaa kirografiseen käsikirjoituksen kulttuuriin ja kirjapainokulttuuriin aikaan) ja sähköiseen kulttuuriin. Voimme jatkaa lisäämällä luetteloon Ongin teosten kirjoitusajankana 1980-luvulla vielä kehitymättömän digitaalisen kulttuurin.

ORAALINEN ELI SUULLINEN KULTTUURI

Kehittynyt puhekieli on suuri keksintö ihmisen kehityshistoriassa. Kieli tekee mahdolliseksi rikkaan ja täsmällisen viestinnän lajitovereiden kans-

sa. Kieli mahdollistaa yhteistoiminnan koordinoimisen, kyselemisen ja käskemisen; symbolifunktion avulla voidaan käsitellä sitä mikä ei ole läsnä tässä ja nyt vaan menneisyydessä, tulevaisuudessa tai kaukana poissa. Kielen avulla ihminen voi ilmaista tunteitaan, kokemuksiaan, ajatuksiaan. Kieli välittää uusia oivalluksia, havaintoja, kokemukseen pohjautuvaa tietoa yksilöltä toiselle, ryhmältä toiselle, sukupolvelta toiselle. Näin kieli tekee mahdolliseksi tietojen ja kokemusten yliyksilöllisen kasautumisen. Kieli on myös ajattelun ja maailman hahmottamisen väline. Kielet tai kielten erilaiset diskurssit ovat syntyneet palvelemaan tietynlaisia maailman kohtaamisen tapoja. Kielenkäyttöön sisältyy myös vallankäytön ulottuvuus.

Ong toteaa, että ihmisyyhteiskunta muodosti itsensä oraalisen eli suullisen puheen avulla ja tuli kirjalliseksi vasta varsin myöhään historiassaan. Oraalisessa kulttuurissa eletään tavallaan ”tallentamattoman sanan” aikakautta. Asiat säilyvät ihmisten biologisessa muistissa, ja niitä siirretään uusille sukupolville rytmisissä ja mitallisissa kertomuksissa sekä lauluissa. Kertomukset varioivat kertojan mukaan. Oraalisesti kontrolloidut kielet voivat muuntua nopeastikin, koska ei ole yhtä oikeaa ilmaisutapaa.

Oraalinen kulttuuri on traditionaalinen ja konservatiivinen, koska sen pääenergia kuluu muistamiseen, kulttuurisen järjestyksen ja tiedon säilyttämiseen. Kaikki muutokset käsitetään potentiaalisesti tuhoaviksi, eikä niitä rohkaista kulttuurissa, jossa sosiaalinen järjestys säilyy vain ihmisten muistissa ja rituaaleissa, sanoo Ong. Suullisessa kulttuurissa arvostettiin hyvämuistisia henkilöitä ja vanhuksia, jotka olivat käveleviä muistipankkeja. *Raamatun* kuningas Salomoa sanottiin viisaaksi, kun hän osasi ulkoa 3000 sananlaskua.

Puhe tapahtuu aina jossakin erityisessä tilanteessa, eikä se jää elämään elämäänsä vaihtelevissa konteksteissa, kuten kirjoitus. Oraaliselle kulttuurille maailma on jatkuvaa tapahtumista ja puhuja on tuon tapahtumisen keskipisteessä. Puhutut sanat eivät ole silmin nähtäviä esineitä, kuten kirjoitus, vaan sanat ovat tapahtumia. Oraalinen kulttuuri on hyvin lähellä konkreettista inhimillistä elämismaailmaa ja puhutulla kielellä on lopulta varsin hankala tehdä abstrakteja erotteluja. Kun suullista kulttuuria elävälle henkilölle näytetään abstraktia neliötä, hän käsittää sen ikkunaksi, ja kun hänelle näytetään ympyrää, hän sanoo sitä palloksi.

Puhutun kielen aikakaudella pääelinkeinoina olivat metsästys ja keräily. Ihmiset liikkuivat pieninä ryhminä paikasta toiseen laajoilla alueilla, kuten päimentolaiset nykyään. Puhuttu kieli riitti tällaisen elämänmuodon tarpeisiin. Tiedon kasautumisen ja toisilta oppimisen kannalta täl-

lainen puheeseen perustuva hajanainen populaatio on varsin tehoton. Tärkeä tieto saattoi mennä vanhan ihmisen mukana hautaan. Joskus kokonaiset heimot tuhoutuivat ja samalla tuhoutui heidän keräämänsä tietämys. Tieto olisi kannattanut jakaa mahdollisimman moneen päähän ”varmuuskopioiksi”, vaikka toisaalta elintärkeää tietoa ei yleensä haluta jakaa kilpailijoille ja vihollisille. Muistamisen tilanne parantui, kun keksittiin kirjoitustaito, sillä kirjoituksen ulkoisessa muistissa tietämys jää elämään jälkipolville.

KÄSIKIRJOITUKSEN KULTTUURI

Erilaisia kirjoitustapoja, kuten hieroglyfien ja kiilakirjoituksen käyttöä, esiintyi sumerilaisilla ja egyptiläisillä jo varhaisella pronssikaudella 3000 eaa. Sumerilaiset painelivat merkkejään savitauluihin, jotka kovettuivat polttamisessa kiviäviksi ja kestäviksi dokumenteiksi. Poltettu savitaulu on osoittautunut erääksi parhaiten säilyvistä tiedon tallennuksen välineistä. Egyptiläiset piirsivät musteessa kastetulla ruokokynällä papyrukseen tai hakkasivat kirjoituksen kiveen. Kirjoitus on teknologia, vaikka emme sitä sellaiseksi miellä.

Kirjoituksen synty liittyy ensimmäisten suurten valtakuntien syntyyn, joka taas johtui maanviljelyksen keksimisestä ns. hedelmällisen puolikuun alueella. Tehokas maanviljely tuotti ylijäämää, mikä loi edellytykset suurten kaupunkimaisten paikallaan pysyvien asutusten muodostumiselle. Kaupunkimaisissa oloissa työnjaollinen eriytyminen ja yhteiskunnan hierarkkisuus lisääntyivät. Ylijäämää tuottavan maanviljelyksen vuoksi kaikkien ei tarvinnut enää olla kiinni elintarvikkeiden tuotannossa, vaan ihmiset erikoistuivat ammattilaisiksi, kuten käsityöläisiksi, papeiksi, sotilaisiksi ja kirjureiksi. Tarvittiin lait ja hallintojärjestelmä, virkamiehiä ja päälliköitä. Kirjoitus palveli hallitsijan tietoliikennettä, propagandan sekä hallinnollisen kirjanpidon, kuten verotuksen tarpeita. Vain eliitti osasi kirjoittaa ja lukea kirjoituksia, näin erityisesti kuninkaan jumalallista asemaa legitimoiva pappisluokka.

Jo varhaisten suurten valtakuntien kuninkailla oli käytössään viestintäjärjestelmiä, jotka toimivat kuin hermoverkko. Kuninkaalla oli korvansa ja silmänsä kaukana valtakunnan rajalla, josta tiedot tulivat hänelle pikavauhtia viestijuoksun periaatteella, releoimalla (relay) eli jälleenlähettämällä. Myös toiseen suuntaan kuninkaan käsky sotajoukoille kulki kuin liikehermoa pitkin. Egyptissä 4000 vuotta sitten juoksijat pinkoivat sanoma mukanaan määrämätkan luovuttaen sanoman

toiselle juoksijalle eteenpäin vietäväksi. Myöhemmin posti kulki samaan tapaan ratsua vaihtaen, mikä kuljetti postia jopa 350 km päivässä eli kymmenkertaisella nopeudella tavalliseen kyytiin nähden. Egyptissä käytettiin myös kirjekyyhkyjä, jotka toivat viestin jopa 800 kilometrin päästä 60–100 kilometrin tuntivauhdilla.

Asioiden ilmaisemista viestikapuloihin, savitauluihin, papyruskääröihin, kallioseinämiin piirrettiin merkein on esiintynyt itsenäisesti keksittyinä eri puolilla maailmaa. Kirjoitus oli aluksi kuvakirjoitusta, jossa kukin merkki ilmaisi tyyliteltyillä kuvilla ja numeroilla vaikkapa henkilöltä verotettavien lampaiden määrää. Ongelmana oli, että vain osa maailman asioista on helposti visuaalisesti piirrettävissä, joten puhtaasti sopimuksenvaraisia lisämerkkejä tarvittiin paljon. Myöhemmin merkit viittasivat kokonaiseen puhekielen sanaan, mikä johti siihen, että sanamerkkejä (logogrammeja) tarvittiin yhtä paljon kuin kielessä oli sanoja eli tuhansia erilaisia. Puhekielen tavuja kuvaavan tavukirjoituksen jälkeen keksittiin vihdoinkin antaa merkki puhekielen jokaiselle ääntiölle, jolloin syntyi aakkoskirjoitus.

Ongin mukaan näyttää siltä, että aakkoset on keksitty maailmanhistoriassa vain kerran: 1500-luvulla eaa. seemiläisten kansojen keskuudessa Lähi-idässä eli Lounais-Aasiassa. Tämä uusi kirjoitusteknologia antoi puhutun ja kuullun kielen erillisille ääntiöille silminnähtävän merkin, aakkosen. Ensimmäisissä seemiläisissä kirjoituskielessä (kuten hebreassa ja foinikiassa) ei kuitenkaan merkitty kirjaimin muuta kuin konsonantit, mikä vaikeuttaa esimerkiksi *Raamatun Vanhan testamentin* tulkitsemista. Huomattakoon, että juutalaisuus, kristinusko ja islam ovat sanakeskeisiä kirjauskontoja: ne perustuvat pyhiin kirjoituksiin.

Kreikkalaiset muokkasivat 800–700-luvuilla eaa. foinikialaisista aakkosista omat, myös vokaaleja käyttävät aakkosensa ja lineaarisen kirjoituksen, jota kirjoitettiin ja luettiin aluksi suuntaa vaihtaen siten kuin peltoa kynnetään rivin päässä kääntyen; sittemmin kirjoitussuunnaksi vakiintui vasemmalta oikealle. Jo sumerilaiset olivat kirjoittaneet vaakariveihin vasemmalta oikealle ja ylhäältä alas, mikä on länsimaiden tapa nykyäänkin. Sanojen väliin ei jätetty tyhjää tilaa, vaan sanat kirjoitettiin yhteen. Kirjoitusaluslana oli useimmiten halkaistujen papyrus-kaislojen kuiduista valmistettu paperinkaltainen arkki, joita liimattiin yhteen useiden metrien mittaisiksi, rullalle käärittäviksi nauhoiksi. Papyrus oli suhteellisen edullista ja helppoa valmistaa, mutta se oli haurasta ja kosteassa pilaantuvaa. Kreikkalaiset aakkoset periytyivät etruskeille, sitten roomalaisille ja edelleen eurooppalaisiin kulttuureihin. Aakkoskirjoitus oli demokraattinen keksintö, sillä on helppo oppia pa-

rikymmentä aakkosta verrattuna siihen, että pitäisi hallita esimerkiksi kiinan 80 000 sanamerkkiä.

Filosofi Platon (427–347 eaa.) otti myös käyttöön aikansa uuden viestintäteknologian, aakkoskirjoituksen, jolla hän laati hyvällä kaunokirjallisella tyyllillä filosofisia teoksia, jotka ovat säilyneet nykypäivään saakka. Platon kuitenkin kritisoi kirjoittamista katsoen sen tuhoavan ihmisten muistamiskyvyn, kun nämä luottavat ulkoisiin muisteihin. Kirjoitus ei voi myöskään puolustaa itseään tai oikaista väärinkäsityksiä niin kuin oraalinen lähde voi.

Kirjoitettu sana irtaantuu tietyistä tilannekohtaisesta esityskontekstistaan ja jää seikkailemaan kenties tuhansiksi vuosiksi ihmiskunnan keskuuteen. Kirjoitus mahdollistaa asioiden (säilymisen ulkoisessa muistissa) pitkiä aikoja, ja sillä on helppo siirtää tietoa ajassa. Kirjoituksella myös voitetaan etäisyydet eli tietoa voidaan siirtää tilassa ilman, että viestijä itse liikkuu. Kirjoitus sallii etäännytetyn, kylmän objektiivisen järkeilyn, koska tekstin tuottaminen voi sananmukaisesti tapahtua kaikessa rauhassa ja kaukana sosiaalisesta tilanteesta. Kirjoitus helpottaa huomattavasti itsereflektiota, jossa ajattelija voi tarkastella kriittisesti omia aivoituksiaan. Ong toteaa jopa, että kirjoitus on muuttanut ihmistietoisuutta enemmän kuin mikään muu yksittäinen keksintö.

Antiikin Kreikan teoksia koottiin kirjastoihin, *bibliotheka*, mikä nimitys tulee kirjoituspaperusta Kreikkaan myyneen foinikalaisen Byblosin kaupungin nimestä (myös *Raamattua* tarkoittavat latinan *Biblia* ja englannin *Bible* tulevat kaupungin nimestä). Kirjastoista tunnetuin oli Aleksanteri Suuren 332 eaa. Niilin suistoon Egyptiin perustama Aleksandrian kirjasto, joka ilmeisesti järjestettiin Aleksanterin opettajan, filosofi Aristoteleen kirjaston esikuvan mukaan. Aleksandrian kirjastossa oli jopa 700 000 kirjakääröä. Roomalaisaikana vuoden 48 eaa. tienoilla Julius Caesarin valloitusretken yhteydessä kirjasto paloi ainakin osittain. Aleksandrian kirjavarasto, *muscion*, oli oppineiden suosiossa valtavan tietokeskittymänsä vuoksi. Toinen suuri kirjasto sijaitsi Pergamonin kaupungissa, jossa papyruksen saannin heiketessä kehitettiin kirjoituslupastaksi parkittua eläimen nahkaa, pergamenttia.

Kreikkalainen kirjoitustapa ja myös sivistys omaksuttiin Rooman valtakunnassa sovellettavaksi, kieleksi tosin vaihtui latina. Rooman valtakunta kukoisti noin tuhat vuotta (500 eaa.–500 jaa.) ja sen perintö jatkui Itä-Rooman valtakunnassa (Bysantti) vielä toiset tuhat vuotta. Kreikan tieteen perinne säilyi myös islamilaisessa kulttuuripiirissä. 390-luvulla jaa. kristinuskosta tuli Roomassa valtionuskonto, ja pakanalliset kultit kiellettiin. Rooman valtakunnan jälkeen koko Euroopan

laajuiseksi mahtitekiäjäksi nousi katolinen kirkko, jonka myötä latinan kieltä käytettiin kaikkialla Euroopassa. Ajan myötä puhuttu rahvaanlatina ja kirjallisesti kontrolloitu oppineiden latina erkaantuivat toisistaan, niin että 700-luvun tienoilta eteenpäin romaanisissakin maissa kirjallinen, antiikkiin pohjautuva latina oli opeteltava vieraana kielenä.

Käsikirjoituksen kulttuuri eli kirografinen kulttuuri oli vallitsevana myös keskiajalla. Ongin mukaan kirografisessa kulttuurissa kirjoitukset olivat vielä alisteisia puhemaailmalle, kirjoitukset olivat sanan kierrätyksen väliasemia. Suullisessa kulttuurissa laulettiin muun muassa kelttiläistä alkuperää olevaa Kuningas Arthurin saagaa.

Antiikissa oli kirjoitettu papyruskääröille, mutta 300-luvulta jaa. alkaen nykyisen kirjan muotoinen koodeksi alkoi syrjäyttää käärot kristinuskon vaikutuspiirissä, ja samalla materiaaliksi tuli nahasta valmistettu pergamentti. Koodeksi on selattavuutensa ja kestävyytensä vuoksi kätevämpi formaatti kuin rulla. 700-luvulle tultaessa koodeksi oli jo vallitseva tallennemuoto. 800-luvulla latinankielistä tekstiä ei kirjoitettu enää yhdeksi pötköksi, vaan keksittiin jättää sanojen väliin tyhjää tilaa, mikä helpotti lukemista. Ne tekstit, joita ei tuohon mennessä ollut siirretty kääroilta uuteen koodeksi-formaattiin, ovat yleensä tuhoutuneet.

500-luvulla syntynyt kristillinen luostarilaitos oli olennaisen tärkeä kirjallisen perinnön vaalija ja kirjoitusten teknisen tuotannon paikka. 1100-luvulla syntyneet yliopistot jatkoivat myöhemmin kirjallista perinnettä. Kirjurit tai luostarien kirjurimunkit kopioivat organisoidusti pergamenttien sisältöjä käsin kirjoittamalla ja värikkäitä koristeita taiteillen. Tällä menetelmällä teokset muodostuivat niin hintaviksi, että vain harvoilla oli niihin varaa. Luku- ja kirjoitustaitoakaan ei tosin monilla ollut.

Kiinassa jo 200-luvulla keksitty paperi korvasi pergamentin Keski-Euroopassa 1300- ja 1400-luvulla; sittemmin kirjapainoteknologiassa käytettiin lähes aina paperia. Aluksi eurooppalainen paperi valmistettiin kangaskuiduista, mutta 1800-luvulla paperia opittiin tekemään edullisesti puuselluloosasta. Aluksi sellua tehtiin mekaanisesti puuta hiertämällä, sittemmin kemiallisesti suolojen ja rikkihapon kanssa korkeassa paineessa keittämällä (sulfiittisellu); nykyään käytössä on sulfaattimenetelmä, jossa puun kuidut irrotetaan natronlipeässä ja natriumsulfidissa keittämällä. Happamuudeltaan neutraali lumpupaperi kestää hyvin aikaa, mutta erityisesti varhaisille sulfiittisellupapereille painetut kirjat ovat tuhoutumisvaarassa, ja niiden sisältöä pelastetaan kuvaamalla teoksia digitaaliseen muotoon.

TYPOGRAFINEN KULTTUURI

Laajassa mitassa ja yhteiskuntaa läpäisevästi kirjallinen kulttuuri alkoi vallata alaa vasta 1450-luvulla kirjapainotaidon keksimisen myötä. Ongin mukaan Gutenberg kasasi keksintönsä olemassa olevista aineksista. Esimerkiksi ”prässi” oli viini- ja oliivipuristimen muodossa yleisessä käytössä Euroopassa. Kiinalaiset olivat painaneet puulaatoilla jo 100-luvulla ja tekniikka tunnettiin Euroopassakin. Muste oli vanha keksintö. Lumpuista osattiin valmistaa paperia. Koreassa käytettiin metallisia irtokirjasimia sata vuotta ennen Gutenbergia. Kiinan sanamerkkeihin perustuva kirjoitus tuhansine erilaisine symboleineen ei tukenut kovin hyvin painamista; tehokasta kirjapainosta tuli vasta äännekirjoituksessa, jossa erilaisia irtokirjasimia tarvittiin vain kymmeniä. Gutenberg kumppaneineen osasi yhdistää eri osatekijät tehokkaasti toimivaksi kokonaisuudeksi.

Typografinen kulttuuri syntyi kehittyvässä kaupunkien markkinataloudessa: kirjanpainaja oli yrittäjä. Käsikirjoituksen kulttuurissa kirjoitus oli ollut kirkon monopoli, sen sijaan typografisessa kulttuurissa tämä monopoli purkautui. Halvalla sarjatuotettu kirjallisuus ja lukutaito levisivät teollistuvissa maissa lopulta kaikkiin kansakerrokseen.

Jo kirjapainotaidon alkuvaiheessa vuosina 1455–1500 painettiin jopa 100 000 uutta tai käsikirjoituksista jäljennettyä eri teosta. Lyhyessä ajassa ilmestyi siis enemmän kirjallisuutta kuin käsikirjoituksen kulttuurissa oli syntynyt tuhannessa vuodessa. 1500-luvun alussa kirjapainoja oli jo joka puolella Eurooppaa, yhteensä kolmessasadassa kaupungissa. Suomen ensimmäinen kirjapaino perustettiin vuonna 1642 Turkuun. Kirjoja painettiin paitsi latinaksi myös kansankielellä, koska kaupallista syistä kirjanpainajat halusivat laajentaa asiakaskuntaansa myös kansan pariin. Kirjapaino on edellisiä viestimiä demokraattisempi, kansanvaltaisempi väline.

McLuhan on todennut, että kirjapaino on ensimmäinen standardisointua massatuotetta tuottava tehdas ja ensimmäinen kokoonpanolinja. Näin ollen kirjapaino olisi ollut esikuvana koko myöhemmälle teolliselle sarjatuotannolle.

Kirjapaino synnytti myös tekijänoikeuksien (copyright) problematiikan. Erityisesti puheen kulttuurissa kenelläkään ei ollut omistusoikeutta juttuihin, vaan ne levisivät suusta suuhun folkloreina, kansankertomuksina. Mutta kirjapaino tuottaa pysyvän esineen, kirjan, jonka sisältö ja muoto on järjestetty tarkalleen tietyn kirjoittajan määräämällä tavalla. Kirja on ainutlaatuinen taideteos, jota ei sovi plagioida omiin nimiinsä. Kirjoittajat alkoivat saada myös elantoaan kirjoittamisesta, jo-

ten heidän työnsä hedelmien varastaminen vahingoitti ammatinharjoitusta.

Kirjapainotaidon vallankumouksesta kirjoittanut Elizabeth Eisenstein kuvaa, kuinka uskonpuhdistajat nousivat kapinaan maallistunutta ja korruptoitunutta kirkkoa vastaan. Martin Luther käänsi *Uuden testamentin* vuonna 1522 kansankielelle saksaksi ja julisti pyhän kirjan ainoaksi uskon ohjenuoraksi. Saksankielinen *Raamattu* levisi tuhansin kappalein maallista ja hengellistä valtaa vastaan kapinoivan kansan keskuuteen. Antiikin pakanallisten kirjailijoiden teoksista pääsivät nyt julkisuuteen myös muut kuin kirkon hyväksymät: tietotulva antiikin oppineilta synnytti renessanssina tunnetun kulttuurin uudistumisen. 1600-luvulta alkaen myös luonnontieteellinen julkaiseminen yleistyi; tiedejournaalit olivat ensimmäisiä aikakausjulkaisuja.

Sanomalehden esimuodot olivat käsin kirjoitettuja uutiskirjeitä, joita kauppiaat lähettivät toisilleen. 1500-luvun alussa Fuggerien mahtava kauppahuone alkoi kerätä näitä talousuutisia myytäväksi asti. Kuriirien mukana saatiin jatkuvasti tuoretta tietoa eri puolilta maailmaa ja tämä tieto pantiin myytäviin uutiskirjeisiin. Pian uutiskirjeet alettiin monistaa kirjapainossa, ja osasta uutiskirjeitä tuli säännöllisesti ilmestyviä sanomalehtiä. Aluksi lehdet olivat luonteeltaan valistavia, Ranskan suuren vallankumouksen jälkeen niistä tuli poliittisia ja 1800-luvulta alkaen myös kaupallisia ja osaksi mainosrahoitteisia, mikä teki lehdistä lukijalle edullisia. Sanomalehtien ohella syntyi myös aikakauslehtiä. 1800-luvun alun Ranskassa syntyi tapa julkaista romaaneja lehdissä jatkokertomuksina, mikä sai asiakkaan ostamaan jokaisen numeron.

Myös kirjapainotekniikan kehitys auttoi tekemään lehtiä halvemmalla. Vuosisatoja samalla asteella pysynyt kirjapaino parani ratkaisevasti, kun Yhdysvalloissa keksittiin sylinteripainokone, jota pyörittämään kytkettiin höyrykone 1840-luvulla. Näin teho nousi 200 painoarkista tunnissa jopa 4000 arkkiin per tunti. Yhden centin hintaan kadulla myytävät helppolukuiset ja kiinnostavat lehdet (penny press) laajensivat lukevan yleisön New Yorkin tavallisiin työntekijöihin ja siirtolaisiin. Kaikenlaisista kirjallisuutta, myös viihdekirjallisuutta julkaistiin eksponentiaalisesti kasvavia määriä. Lukutaitokin yleistyi ja loi laajemmat markkinat lehdille. Aiemmin pienimuotoista käsityöläisyyttä edustaneista lehdistä tuli nyt suurteollisia massatuotteita ihmisjoukoille.

Vielä halvemmaksi painotuotteet tulivat 1860-luvulla sulfiittisellusta (pulp) tehdyn paperin myötä, mistä syntyi nimitys *pulp fiction* halvalla viihdekirjallisuudelle. 1880-luvulla otettiin käyttöön latomakone, joka pienensi työvoimakustannuksia ja nopeutti painamista entisestään. Kuu-

maa metallia käyttävästä ns. kuumaladonnasta siirryttiin fotokemialliseen valoladontaan ja offset-painantaan 1960-luvulla. 1990-luvulla mahdollistui suora digitaalinen painaminen ja *print on demand* (POD) -periaate, jossa kirja tulostetaan vasta asiakkaan ostaessa sen.

SÄHKÖINEN KULTTUURI

Laivat olivat nopeita viestin viejiä hyvillä purjetuulilla tai soutajien kiskoissa airoja rummun tahtiin, ruoskan viuhussa. 1700-luvun loppupuolella riittävän tehokkaaksi kehitetty höyrykone asennettiin laivoihin, ja höyrylaivat alkoivat syrjäyttää purjealuksia 1800-luvun alussa. Hieman myöhemmin keskeisissä teollisuusmaissa luotiin rautatieverkosto höyryjunineen, mikä merkitsi lihasvoimasta, ”kauramoottorista” luopumista myös postin maaliikenteessä.

1840-luvulla voimakkaasti laajentuva rautatieverkko sai kylkiäisekseen pylväiden rivin ja ilmakaapelin: siinä kulkivat sähkölennättimen signaalit morseaakkosina lähes valon nopeudella. Suomeenkin lennätinlinja pystytettiin jo 1855. Sähkön teoria ja käytännön sovellutukset etenivät harppauksin 1800-luvulla. On sanottu, että sähkölennättimen myötä viestintä ensi kertaa erkaantui fyysisestä kuljettamisesta. Kuitenkin monenlaiset optiset välineet olivat tehneet samaa silminnähtävän valon perusteella: peilillä vilkutettu valo, savumerkit, korkeilla paikoilla palavat vainovalkeat sekä 1700-luvun signaalitorneihin ja kaukoputkiin perustuvat optiset lennättimet ovat tästä esimerkkejä. Aiemmin kuriireja ja kirjekyyhkyjä käyttäneet uutistoimistot alkoivat perustaa toimintansa lennätinverkon laajentuessa sähkölennättimen varaan.

1800-luvun lopulla korvan ja suun jatkeiksi kehitettiin sähkön käyttöön perustuva puhelin, jonka lähettäjäpäässä mikrofoni muuttaa ilmanpaineen vaihtelun sähkövirran vaihteluksi ja vastaanottajapään kaiuttimessa sähkövirran takaisin ilmanpaineen vaihteluksi, ääniaalloiksi. Vastaavasti myös valokuvan tai piirroksen valoisuuseroja opittiin muuntamaan sähkövirran eroiksi ja siirtämään yli välimatkojen. 1800-luvun lopulla keksittiin ääntä tallentava gramofoni sekä elokuva. 1900-luvun alussa opittiin siirtämään informaatiota sähkömagneettisilla radioaalloilla, aluksi radiosähkötyksenä vaikkapa laivaliikenteessä, sittemmin 1920-luvulla puhuttua sanaa ja musiikkia alettiin välittää yleisradiotoiminnan (broadcasting) merkeissä. Yhdysvalloissa broadcasting oli kaupallista toimintaa mutta Britanniassa julkista palvelua, kuten Suomessakin. Televisio keksittiin 1930-luvulla, ja se yleistyi

1950-luvulla ensin Yhdysvalloissa ja hieman viiveellä Euroopassa ja muualla maailmassa.

Sähköisen tiedonvälityksen myötä on Walter Ongin mukaan siirrytty ”sekundaarisen oraalisuuden” aikakauteen. Tämä näkemys perustuu siihen, että radio ja televisio välittävät puhetta, äänensävyjä ja ilmeitä niin, että yleisö on läsnä kuten puhetilanteessa. Kuitenkin tämä oraalisuus leviää maailman mitassa, sitä voidaan tallentaa ja toistaa ja se on useimmiten käsikirjoitettua. Romaanit, näytelmät, elokuvat voidaan esittää myös sähköisessä mediassa.

Medium-teoreetikkojen piirissä esimerkiksi Neil Postman on ollut huolestunut siitä, että televisio teknisenä välineenä tuhoaa kirjapainon aikakauteen kuuluneen vakavan, järkipäisen keskustelun yhteiskunnasta ja kaikki tiedonvälitys viihteellistyy, saa show-bisneksen muodon. Postman syyttää teknologiaa, vaikka taloudellinen voiton maksimointi voi hyvin selittää viihteellistymisen, sikäli kun sitä esiintyy. Silti on ilmeistä, että televisio korostaa visuaalisuutta ja tunteiden nonverbaalista viestintää ilmeillä, nopeutta ja sanavalmiutta, draamaa, pelillisyyttä, lyhyttä ilmaisua.

DIGITAALINEN KULTTUURI

Digitaaliselle medialle on ominaista tietokonevälitteisyys, verkkomaisuus ja digitaalisuus. Ensimmäiset massiiviset elektroniputkiin perustuvat sähköiset tietokoneet (computers) syntyivät 1940-luvulla valtioiden käyttöön. Tietokoneet pystyivät ”laskemaan”, prosessoimaan binaarilukujen muotoon saatettua digitaalista informaatiota. Tietokoneet saatiin yhä pienempään ja tehokkaampaan muotoon ensin transistoriteknologian, sittemmin mikropiirien avulla. 1970-luvulla esiteltiin ensimmäiset mikrotietokoneet henkilökohtaiseen käyttöön, mutta niiden läpimurto tapahtui vasta 1990-luvulla.

1960-luvun lopulla kytkettiin ensimmäiset keskustietokoneet tietoliikenneyhteyteen Arpanet-verkossa. Pian huomattiin, että yliopistojen tutkijat lähettelivät toisilleen viestejä tietokoneyhteyden kautta: sähköposti oli keksitty. Syntyi internet, jossa viestit purettiin pienemmiksi paketeiksi, jotka saattoivat kulkea mitä tahansa verkoston reittiä ja koottiin kokonaisiksi viesteiksi vasta kun ne olivat perillä. 1990-luvun alussa luotiin world wide web eli www, internet-verkossa toimiva hajautettu hypertextijärjestelmä, jonka kautta voidaan hakea niin tekstiä, kuvia, musiikkia kuin videoitaakin. Hypertextiä luetaan selainohjelmalla, joka

haakee web-sivuiksi kutsuttuja dokumentteja web-palvelimilta ja esittää niitä käyttäjän tietokoneen näytöllä. Alkuvaiheessa www oli yksisuuntaisen tiedon hakemisen väline, mutta 2000-luvulla se on muuttunut kaksisuuntaisen viestinnän välineeksi, jossa kuka tahansa voi helposti julkaista kirjoituksia, kuvia, elävää kuvaa, musiikkia, halutessaan anonyymisti. Oli syntynyt sosiaalinen media tai www 2.0.

Samaan aikaan lähes kaikki sisällöntuotanto (kirjat, elokuvat, musiikki jne.) on saanut digitaalisen olomuodon ja on internetin kautta levitettävissä ja käytettävissä. Analogisessa sähköisessä lähettämisessä jatkumollisena esiintyvä maailma muunnettiin siirtämistä varten sähköiseksi eroiksi ja vastaanotossa taas sähköiset erot muunnettiin takaisin ääneksi ja kuvaksi. Digitaalisessa tuotannossa tähän prosessiin tulee lisäys: analogiset sähköiset erot muunnetaan vielä digitaalisiksi numeroarvoiksi AD-muuntimessa ja esitystilanteessa DA-muuntimella takaisin numeroarvoista analogisiksi sähköisiksi arvoiksi, joilla tuotetaan ääntä ja kuvaa.

Esimerkiksi digitaalisen kameran valoherkässä kennossa voi olla 40 miljoonaa pikseliä, joista kukin analysoi linssin tuottamasta kuvasta jonkin värisen säteilyn voimakkuutta asteikolla 0–255. Näin kuva-alan värikkyyden ja valoisuuden eroista saadaan numeerinen kuvaus, joka tallennetaan muistiin ja voidaan tarvittaessa muuntaa näyttölaitteella tai tulostimella silminnähtäväksi kuvaksi.

Kun informaatio on numeromuotoista, on esitystä helppo muokata millaiseksi tahansa pisteiden numeroarvoja vaihtamalla. Digitaalista informaatiota voidaan myös tehokkaasti pakata tiiviiseen muotoon ja digitaalinen informaation siirto on virheetöntä. Digitaalinen media on multimediaalista: kuva, ääni, tekstit kulkevat samassa paketissa. Se on myös monikanavaista eli se voidaan esittää monenlaisissa päätelaitteissa. Digitaalinen mediasisältö on myös personoitavissa, niin että jokainen vastaanottaa kiinnostustensa mukaista sisältöä ja mainoksia.

Verkkoon kytketty tietokone pystyy emuloimaan kaikkia aiempia medioita ja viestinnän muotoja: se voi palvella puhelimenä, kuvapuhelimenä, romaanina, tietosanakirjana, sanakirjana, elokuvana, radiona, televisiona, videotallenteena. Tietokone lisävälineineen toimii kirjoituskoneena, painokoneena, soittimena, kompassina, karttana, kamerana, valokuvauslaboratoriona ja jopa 3D-tulostimena. Taskussa voi kuljettaa kuuden miljoonan musiikkikappaleen varastoa, ainakin jos verkkoyhteys toimii. Tietokoneella voi pelata tietokonepelejä, liikkua ja tavata toisia ihmisiä avatar-hahmossa virtuaalitodellisuudessa (esim. Second Life).

Tietokonevälitteiselle viestinnälle on ominaista kaksisuuntaisuus, vuorovaikutteisuus, interaktiivisuus. Internetin verkkoarkkitehtuurin

ansioista kaikki tuntuu olevan kytkeytyneenä kaikkeen tasaveroisesti, epähierarkkisesti. Digitaalinen teknologia kuljettaa viestin välittömästi maapallon toiselle puolelle, niin että maantieteellisellä etäisyydellä ei ole viestinnälle enää merkitystä. Tietoverkko tehokkaine hakukoneineen (esim. Google) on niin verraton ulkoinen muisti, että nyt Platon vasta olisikin huolissaan oman muistin harjoittamisen laiminlyömisestä. Digitaalisella medially on laajentunut aikajänne: se voi julkistaa tietoa tapahtumista lähes reaaliaikaisesti ja tämä tieto voi jäädä verkkopalvelimien ulkoisiin muisteihin hyvin pitkäksi aikaa.

Historiantutkijat J.R. McNeil ja William McNeil esittävät kirjassaan *Verkottunut ihmiskunta*, että ihmisten keskinäinen vuorovaikutus, tavaravaihto, yhteistyö ja kilpailu ovat varhaisista ajoista saakka muodostaneet verkostoja, joiden kautta aatteet, keksinnöt, valta, raha ja taudit ovat välittyneet kulttuurilta toiselle. Vuorovaikutus on ollut yhteistyön voimaa, kun pyörää ei ole tarvinnut keksiä itsenäisesti, vaan on voitu jatkaa muiden tekemien keksintöjen pohjalta. Tosin vuorovaikutus ei mitenkään välttämättä ole tasaveroista, vaan se voi olla imperialistista ja alistavaa, pieniä kulttuureja sulauttavaa tai tuhoavaa.

Internet on yliverntaisen kätevä maailmanlaajuisen verkostoitumisen, tietojen jakamisen väline ja kehityksen kiihdyttäjä. Paitsi että liikesalaisuuksia ei haluta jakaa toisille, ei myöskään yksityisasiota. Kuitenkin teollisuusvakoilu on arkipäivää, ja valtioiden tiedustelupalvelut seulovat kansalaisten yksityistä postia paljastaakseen terrorismin aikeet. Isoveli valvoo, meidän hyväksemme vai meitä vastaan?

Kaikessa viestinnässä olennainen viestin tai teoksen kopioiminen on digitaalisessa teknologiassa niin helppoa ja edullista, että copyright-oikeuksien laiminlyömisestä on tullut suuri, toistaiseksi ratkaisematon ongelma. Informaation *käyttöarvo* ei vähene sitä jaettaessa, mutta sen sijaan sen *vaihtoarvo* eli markkina-arvo voi vähentyä olemattomaksi. Esimerkiksi hengitysilmalla on suuri käyttöarvo eläville ihmisille, mutta normaalioloissa kukaan ei suostu maksamaan ilmasta mitään, koska sitä on ilmaiseksikin saatavilla, eli ilmalla ei ole vaihtoarvoa. Ilmaiseksi jaetusta sisällöstä on vaikea saada katetta tuottajan menojen kattamiseen. Jos kaikki kirjatkin on helppo jakaa ilmaiseksi verkossa, kuka suostuu niitä enää ostamaan ja miten tekijät saavat korvauksen työstään? Ammattimaista tuotantoa voi uhata myös harrastajien ilmainen talkootyö, lahjatalous, kuten Wikipedia, joka on jo tehnyt tietosanakirjojen ammattimaisen tuottamisen kannattamattomaksi.

Sosiaalisen median ilmiöistä mainittakoon vielä heimoistuminen tai balkanisaatio, jossa samanhenkiset luovat yhteisön ja vahvistavat yhteistä

uskoaan, mutta ymmärtävät huonosti toisia heimoja. Näin näyttää siltä, että uusimmassa digitaalisessa kulttuurissa on oraalisen kulttuurin piirteitä metsästyksen ja keräilyn yhteiskunnista. Miten käy kirjan ja kirjallisuuden digitaalisessa mediaympäristössä?

LISÄLUKEMISTA:

Diamond, Jared: *Tykit, taudit ja teräs. Ihmisen yhteiskuntien kohtalot*. Terra Cognita 2005.

Eisenstein, Elisabeth: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge University Press 1983.

Karvonen, Erkki: *Johdatus viestintätieteisiin*. Hyödynnetty erityisesti lukua 4. ”Viestinnän fyysinen perusta ja viestintäteknologia” sekä lukua 5. ”Viestinnän historiaa”. <http://viesverk.uta.fi/johdviest/johdatus.html> 2002.

McLuhan, Marshall: *Ihmisen uudet ulottuvuudet*. WSOY 1984.

McNeill, J. R & McNeill, William: *Verkottunut ihmiskunta: Yleiskatsaus maailmanhistoriaan*. Vastapaino 2005.

Ong, Walter J.: *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*. University of Minnesota Press 1981.

Ong, Walter J.: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Routledge 1988.

Postman, Neil: *Huivitamme itsemme hengiltä. Julkinen keskustelu viibteen valtakaudella*. WSOY 1987.

Ylikoski, Petri & Tomi Kokkonen: *Evoluutio ja ihmisloukko*. Gaudeamus 2009.

JUKKA-PEKKA PIETIÄINEN

KIRJA-ALALLA KUOHUU

Kustannusalan trendit 2000-luvun Suomessa

KIRJA-ALALLA KUOHUU

Kirja-alan ihmiset toistavat usein sanontaa, että kirja-ala on aina kriisissä. Näin voisi päätellä, kun seuraa kirjallisuuskeskusteluja. Kyse on kriisin asemesta usein siitä, että kirjallisuus – niin tietokirjallisuus kuin kaunokirjallisuuskin – herättävät suuria tunteita. Kirja-alalla kuohuu aina.

Alan sisäänlämpiävyydestä johtuu, että tulkinnat kirja-alan tulevaisuudesta ovat usein konservatiivisia, vanhoihin menestyskonsepteihin takertuvia. Monet haikailevat vanhoja hyviä aikoja. Muutokset nähdään usein pikemmin uhkana kuin mahdollisuutena, vaikka painettu kirja ei ole häviämässä mihinkään. Teknologian kehityksessä kirja on ollut kaikkein vanhanaikaisin ja hitaimmin muuttunut väline.

Kirja-ala on pärjännyt juuri tuon konservatiivisuutensa ansiosta suhteellisesti paremmin kuin lehdistö ja sähköinen media, jotka ovat kaiken lisäksi kovin riippuvaisia mainostuloista. Monet lukijat ostavat kirjansa edelleen mieluummin painettuina kuin sähköisinä. Kirja saa hitaasti uudenlaiset vaateet, eikä yleisen kirjallisuuden puolella sähkökirjan suurta läpimurtoa ole näköpiirissä.

Kehityksen suunta on kuitenkin selvä. ”Kyllä se e-kirja Suomeenkin tulee, kuluttajat siitä päättävät, eivät kustantajat tai kirjailijat”, totesi kustantaja Niklas Herlin *Uuden Suomen* nettikeskustelussa 21.1.2013. Niin kauan kuin e-kirjojen arvonlisävero on 24 prosenttia, kun se on painetulla kirjalla 10 prosenttia, e-kirjojen kirjojen yleistymisen on hidasta. Kun

läpimurto tapahtuu, e-kirjat tullevat kilpailemaan ensisijaisesti pökkarien kanssa.

Kirjankustannusalan muutoksia ei ole silti syytä vähätellä. Ala on ollut suurten mullistusten kourissa viimeisten viidentoista vuoden aikana. Digitaalirstuminen ja internetin läpimurto ovat vaikuttaneet kustannusalan toimintatapoihin ja kustantamisen edellytyksiin. Näin on käynyt kaikkialla maailmassa ja myös Suomessa.

Kysymys on teknologisesta murroksesta ja rakennemuutoksesta, ei talouslamasta, joita tulee ja menee. ”Vielä jokin aika sitten ala saattoi tehdä pitkän tilin teostyypeillä, joiden markkinat ovat uudella vuosituhannella haihtuneet eetteriin ’commonseiksi’, yhteistuotteiksi internetissä”, kirjoittaa Atena Kustannuksen perustaja ja toimitusjohtaja vuosina 1986–2006 Pekka Mäkelä kustantamon verkkosivuilla.

Mäkelä tarkoittaa erityisesti tietosanakirjoja ja hakuteoksia. Myös osa oppikirjoista, etenkin ammattiopetukseen ja korkeakouluihin tuotetut, myyvät aiempaa heikommin. Monet viranomaistahot ja järjestöt laittavat aineistonsa ilmaiseksi verkkoon, eivätkä julkaise niitä enää painettuina kirjoina. Väitöskirjoja painetaan yhä harvemmin ja nekin ovat luettavissa ilmaiseksi verkossa. Erityisesti akateemisessa maailmassa vapaasti käytettävät *Open access*- ja *Creative commons* -julkaisut yleistyvät. Lukeminen ja kuluttajien ostotottumukset muuttavat muotoaan.

Sähkökirjojen yleistyessä kirjakauppojen ja kirjapainojen merkitys vähenee merkittävästi uudessa jakelusysteemissä. Toisaalta mukaan ovat tulleet laitevalmistajat, ohjelmistoyritykset ja teleoperaattorit. Tämän myötä alan ansaintalogiikka muuttuu. Voittajia eivätkä ole perinteiset kustantajat ja kirjailijat.

Tätä ei ole kovin hyvin ymmärretty. ”Lyhyesti sanottuna kustantamot ovat liiaksi tehtaita ja liian vähän palveluyrityksiä internetin ja sosiaalisen median kannalta katsottuna”, kirjoitti digitaalisen kirjallisuuden tutkija Markku Eskelinen jo vuonna 2011.

KUSTANTAJAKENTTÄ MUUTTUU

Kirjallisuuden merkitys suomalaiselle yhteiskunnalle, sivistykselle, koulutukselle ja hyvinvoinnille on ollut ja on erittäin suuri. Kirjallisuuden saama suuri huomionarvo peittää alleen se, että kyseessä on taloudellisesti varsin pieni elinkeino. Kirja-alan liikevaihto oli vuonna 2013 noin

550 miljoonaa euroa vuodessa. Tässä luvussa on huomioitu myös jakelukanavien kirjamyynnistä saamat tulot.

Jos koko kirja-ala olisi yksi yritys, se olisi Suomen 114. suurin yritys (*Talouselämä* 22/2013). Samaa kokoluokkaa ovat liikevaihdoltaan muun muassa kuopiolainen osuuskauppa Peeässä, metallialan yritys Componenta ja autoja myyvä Kauppahuone Laakkonen.

Suomen Kustannusyhdistykseen kuuluu noin sata kaupallista kustantajaa. Kaiken kaikkiaan kaupparekisteristä löytyy noin 300 yritystä, jotka ilmoittavat kirjankustantamisen toimialakseen. Tässä joukossa on passiivisia yrityksiä ja sellaisia, jotka julkaisevat silloin tällöin. Suomen Kustannusyhdistykseen kuulumattomat pienkustantajat toimivat Suomen kirjankustantajat ry:ssä, jolla on 26 jäsentä.

Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenet julkaisevat vain hiukan yli puolet Suomessa ilmestyvistä painetuista kirjoista. Kaunokirjallisuudesta, lasten ja nuorten kirjoista ja sarjakuvista kaupalliset kustantajat julkaisevat valtaosan, mutta tietokirjoista vain kolmasosan.

Suomen Kustannusyhdistys ilmoittaa verkkosivuillaan (www.kustantajat.fi), että sen jäsenet vastaavat noin 80 prosentista ”maan kaupallisesti kustannetuista kirjanimikkeistä” ja yli 90 prosenttisesti kirjamyynnistä. Tietokirjojen kokonaismyynnistä on mahdoton antaa tarkkaa lukua, koska Suomen Kustannusyhdistyksen ulkopuolella tapahtuvaa myyntiä on mahdoton tilastoida. Varovaisen arvion mukaan kaupalliset kustantajat tekevät ehkä 75 prosenttia kaikkien julkaisijoiden tietokirjamyynnistä.

Vuonna 2012 Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten kokonaismyynti oli 263 miljoonaa euroa, josta painettujen kirjojen osuus oli 245,5 miljoonaa euroa ja digitaalisten julkaisujen 17,4 miljoonaa euroa. Kustantajien tilinpäätösten ja eräiden muiden tietojen perusteella voidaan arvioida, että 12 suurinta kirjankustantajaa olivat vuonna 2012:

- Sanoma Pro
- Otava (sis. Like)
- Bonnier Books (sis. WSOY, Tammi, Johnny Kniga ja Readme.fi)
- Sanoma Magazines Finland
- Edita Publishing
- Gummerus
- Talentum
- Schildts & Söderströms (sis. Atena Kustannus ja Edukustannus)
- Lasten Keskus ja Kirjapaja

- Duodecim
- Valitut Palat
- Karisto

Kolmen suurimman kustantajan liikevaihto on yli 50 miljoonaa euroa kunkin, joten ne tekevät yli 65 % Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten liikevaihdosta. Osuus kasvaa, kun Sanomien kokonaisuudessa lasketaan yhteen Sanoma Pro, Sanoma Magazines Finlandin kirjamyynä, joka on pääosin *Guinnessin ennätysten kirja* ja Disneytä, ja HS-kirjat.

Schildts & Söderströms ilmoitti yhdistymisen hetkellä alkuvuodesta, että sen liikevaihto oli 6,5 miljoonaa euroa (<http://www.sets.fi/Articles.php?section=3>). Listan yhdeksäntenä oleva Lasten Keskus ja Kirjapaja Oy ilmoittaa verkkosivuillaan (<http://www.kirjapaja.fi/yri-ty>), että yhdistyneiden kustantajien yhteenlaskettu liikevaihto oli kuusi miljoonaa euroa. Valtaosa Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenistä tekeekin vain muutaman miljoonan euron tai vain satojen tuhansien eurojen liikevaihdon eli kenttä on muutamaa suurta lukuun ottamatta pieni ja pirstoutunut. Suurimmista kustantajista oppimateriaalikustantaja Sanoma Pro ja täyden valikoiman Otava olivat vuonna 2012 erittäin kannattavia. Bonnierin ryppäessä WSOY oli selvästi tappiollinen, mitä paikkasi Tammen kohtuullinen tulos. Gummeruksen tulos oli selvästi tappiollinen, kuten myös suomenruotsalaisten kustantamojen yhteenliittymän Schildts & Söderströmsin, jonka ainoa valopilkku oli suomenkielinen Atena Kustannus. Tusinan suurimman joukkoon on nousemassa myös Minerva Kustannus, joka teki vuonna 2012 kohtuullisen tuloksen.

VAIHTOEHTOISET KUSTANTAMISEN MUODOT

Painettuja tietokirjoja julkaistiin vuonna 2012 noin 6700. Niistä kaksi kolmasosaa julkaistaan siis muiden kuin Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten toimesta. Suomessa on paljon ns. sidosryhmäkustantajia. Ne ovat tahoja, joiden päätoimiala ei ole kustantaminen, mutta ne julkaisevat omaa päätoimialaansa tukevaa kirjallisuutta.

Esimerkiksi rakennusalalla toimii säätiötaustaisen, mutta kaupallisesti toimivan Rakennustiedon lisäksi sellaisia tahoja kuin Kiinteistöliitto, Teräsrakenneyhdistys, Betoniyhdistys, Puuinfo, Asunto-, toimitilaja rakennuttajaliitto RAKLI, Suunnittelu- ja konsulttitoimistojen liitto

SKOL, Suomen Rakennusinsinöörien Liitto RIL ry ja Arkkitehtitoimistojen liitto ATL.

Tietokirjallisuutta julkaisevat myös museot, ministeriöt, muut viranomaiset ja järjestöt. Kun kaupalliset kustantajat maksavat tekijöille myynninmukaista tekijänpalkkiota, saavat tekijät sidosryhmäkustantajalta usein asiantuntijapalkkion tai palkkaa.

Kun kaupallisen kustantamisen edellytykset ovat heikentyneet, sidosryhmäkustantajien merkitys on korostunut. Tilanteessa, jossa kaikki yhteiskunnallisesti merkittävä tieto- ja oppikirjallisuus ei elä markkinoiden ehdoilla, muut julkaisutavat ja -muodot muuttuvat tärkeämmiksi.

Yhä useammat tekijät kustantavat teoksensa itse. Näin tapahtuu sekä kaunokirjallisuudessa että tietokirjallisuudessa. Kirkkaimpina tähtinä loistavat Sofi Oksanen (Silberfeldt) ja Juha Vuorinen (Diktaattori), jotka tekevät markkinointiyhteistyötä Liken kanssa.

Oksanen ja Vuorinen ovat bestsellerkirjailijoina kuitenkin poikkeuksia. Omakustantamiseen ”ajaututaan” usein tilanteessa, jossa tekijä ei löydä kirjalleen kustantajaa. Tämä johtuu osin siitä, että monet kustantajat ovat keskittäneet kustannusohjelmiaan eli julkaisevat vähemmän. Kaunokirjallisuudessa tarjottujen käsikirjoitusten määrä on valtava. Vain murto-osa niistä julkaistaan kaupallisten kustantajien toimesta. Tietokirjailijoista yhä harvempi löytää tänä päivänä itselleen kaupallisen kustantajan.

Alalletulokynnys on kuitenkin hyvin matala. Kun digitaalustuminen on alentanut painohintoja, yhä useammalle on omakustantamisesta tullut todellinen vaihtoehto. Koska pienten painosten ottaminen on tullut helpommaksi, teoksen painaminen ei ole yleensä enää rahasta kiinni. Vaikeudet liittyvät siihen, miten kirjan tekninen toimitustyö, kielenhuolto, graafinen suunnittelu, myynti, markkinointi ja varastointi tehdään.

Omakustanteiden keskimääräinen laatu on parantunut. Osalle tekijöistä omakustantaminen on myös itse valittu toimintamalli. Kouluttaja ja konsultti voi tehdä teoksellaan hyvän tilin, jos hän pystyy myymään kirjaa koulutuksensa yhteydessä. Harrastekirjojen tekijät taas voivat tavoittaa ostavan yleisön helposti ja edullisesti sosiaalisen median kautta. Tällöinkin omakustantaminen voi olla taloudellisesti järkevä vaihtoehto.

Osuuskuntamuotoinen kustantaminen ei ole yleistynyt Suomessa, mutta se voi olla yksi tulevaisuuden vaihtoehdoista. Harri Nykäsen ja Jouni Tervon vuonna 2010 perustama Crime Time kokosi nopeasti

mukaan 12 tunnettua rikoskirjailijaa. Sen esikuvana oli ruotsalaisten bestsellerkirjailijoiden vuonna 1999 perustama Piratförlaget.

Joukkorahoituksella ei ole viime aikoina rahoitettu ilmeisesti kuin Senja Larsenin ruotsin kielen oppikirja. Joukkorahoitus voisi olla yksi mahdollisuus toisaalta pääomia vaativien hankkeiden rahoituksessa tai pienilevikkisten teosten julkaisemisen mahdollistamisessa.

Kaiken edellä mainitun seurauksena kirjailijoiden ja kustantajien suhde on muuttunut. Kirjailijat eivät ole tai voi olla enää samalla tavalla riippuvaisia yhdestä kustantajasta. Heistä on tullut moniuskollisia. Nimekkäillä tekijöillä voi olla tekeillä samaan aikaan teoksia useamman kuin yhden kustantajan kanssa riippuen kirjan luonteesta. Kaunokirjallinen teos julkaistaan yhden ja tietokirja toisen kustantajan toimesta.

TOIMIALA JÄRJESTÄYTY UUDELLEEN

Suomen kirjankustantamokentässä tapahtuneista muutoksista suurin on keväällä 2011 Sanomien ja Bonnierin tekemä kauppa, jossa ruotsalainen Bonnier osti Sanomien yleisen kirjallisuuden liiketoiminnan Suomessa eli WSOY:n ja sen brändin. Samaan aikaan Sanoma Pro osti Bonnierin oppikirjaliiketoiminnan Suomessa (Tammi Oppimateriaalit) ja Ruotsissa (Bonnier Utbildning).

Bonnier omisti suomalaisista yleisen kirjallisuuden kustantajista aiemmin jo Tammen ja Readme.fi:n. Suuren toimialajärjestelyn taustalla oli yhtäältä se, että Sanomille yleisen kirjallisuuden kustantaminen oli pieniä perunoita, kuten yhtiön hollantilainen johtoryhmäjäsen Jacques Eijkens sanoi suomalaisesta kirjallisuudesta vuonna 2010 *Helsingin Sanomille*.

Kauppa oli Sanoma-konsernin strategian mukainen ratkaisu. SanomaWSOY oli lähtenyt 2000-luvulla kasvattamaan oppikirjapuolesta yritysostoin eurooppalaista toimijaa. Yhtiöstä onkin kasvanut Euroopan kuudenneksi suurin oppimateriaalien tuottaja.

Se yhtiöitti 1.1.2006 lukien Suomen oppimateriaaliyksikkönsä WSOY Oppimateriaalit Oy:ksi. Myöhemmin nimeksi tuli WSOYpro. Sen toimitusjohtajaksi nimitettiin kesäkuussa 2006 Salla Vainio. Yhtiö on tehnyt hyvää tulosta. Oppikirjakustantaminen vaatii pitkäjänteistä toimintaa ja investointeja. Peruskoulun ja lukion oppimateriaaleissa uudistuksen tahdin määräävät opetussuunnitelmien uudistamiset. Salla Vainio siirtyi maaliskuussa 2014 lakiasiaintoimisto Fondian toi-

mitusjohtajaksi. Hänen seuraajakseen nimitettiin lyhyen aikaa Sanoma Pron opetusratkaisujen johtajana ollut Kirsi Harra-Vauhkonen, joka on aiemmin ollut muun muassa Google Finlandin ja Nokian palveluksessa.

Kesäkuussa 2006 yleistä kirjallisuutta kustantaneen WSOY:n toimitusjohtajaksi tuli Sanomien konsernihallinnossa työskennellyt juristi Veli-Pekka Elonen.

Yleisen kirjallisuuden kustantaminen on ollut perinteisesti muun liiketoiminnan toimintatapoihin ja -malleihin heikosti taipuva toimiala, jossa yrittäminen, kulttuurityö ja boheemius ovat yhdistyneet vaikeasti kuvattavalla tavalla. Alan ulkopuolella tulleiden ei ole aina ollut helppoa ymmärtää alan toimintatapoja, kirjailijoiden psyykeä ja kustantamisessa tarvittavaa pitkäjänteisyyttä, jossa tärkeää on myös hyvä backlist ja kirjailijatalli.

Kirjankustantamisessa tarvitaan liikemiesvaiston lisäksi seurustelu-upseereja, ateljékriitikoita, verkostoitujia ja suhdetoiminnan hoitajia eri tavalla kuin monessa muussa liiketoiminnassa. Alalla on vaikea saada pikavoittoja ja monella muulla alalla tuotot ovat selvästi parempia ja helpommin saavutettavia.

Kvartaalitalous ei sovi yksioikoisesti yleisen kirjallisuuden kustantamisen toimintamalliksi. Teosten valmistumisen aikajänne on pitkä ja ilmestyneiden teosten taloudellinen menestys on osittain sattumanvaraista, sillä se perustuu erityisesti bestsellerkirjailijoiden julkaisutahtiin. Äärimmillään tämä on näkynyt ns. Harry Potter -ilmiössä, jossa koko lasten- ja nuortenkirjallisuuden myynti saattoi heilahtaa Suomessa vuositasolla 25–30 % prosenttia riippuen siitä ilmestyikö Harry Potter -kirja vaiko ei.

Yleisessä kirjallisuudessa mikään ei takaa hyvin menestyneen kirjailijan uudelle teokselle välttämättä suurta myyntiä. Tämä pätee niin kaunokirjallisuuteen kuin tietokirjallisuuteen. Kirjailijan taito, aiheenvalinta, markkinointi, tiedotusvälineiden kiinnostus ja lopulta lukijoiden käyttäytyminen ratkaisevat kirjan kohtalon.

Suurimmat suomalaiskustantamot ovat aloittaneet yhden miehen yrityksinä. Nämä kirjalliset liikemiehet kustansivat omalla riskillä. Mukana oli aatteen paloa. Tämän päivän suurimmat kustantamot ovat suurten konsernien osia.

Kustantajista voi tulla byrokraattisessa organisaatiossa johtajia, joiden päätehtävä ei olekaan enää ideoida ja etsiä uutta kustannettavaa, vaan hoitaa henkilöstöhallintoa, laatia talousraportteja ja istua palavereissa. Jos balanced scorecardien, action planien ja monthly

commentsien tekemisestä tulee keskeistä, kustantamisen arkipäivä on kovin kaukana.

TURBULENSSI JATKUU

Vuonna 2008 WSOY:n kirjallinen johtaja Touko Siltala ja kustannuspäällikkö Alekski Siltala lähtivät talosta ja perustivat suuren huomion saatelemana Kustannusosakeyhtiö Siltalan. He veivät mukanaan tukun nimekkäitä kaunokirjailijoita johtotähtenään Kari Hotakainen. Yhtä suuren huomion uusi kustantamo on saanut julkisuudessa vain vuonna 2003, kun Niklas Herlin ja Ilkka Hiidenheimo perustivat Teoksen.

WSOY oli vielä vuonna 2008 kannattava yritys. Seuraavana vuonna se teki nollatuloksen. Yhden paremman vuoden jälkeen sen liikevaihto ja tulos romahtivat. Veli-Pekka Elonen siirtyi toisen työnantajan palvelukseen helmikuussa 2009 ja hänen seuraajakseen toimitusjohtajaksi nimitettiin Anna Baijars. Hän oli siirtynyt Gummeruksesta syyskuussa 2008 WSOY:n kustannusjohtajaksi.

Baijars joutui pian myrskyn silmään, joka varmasti vaikutti Sanomien haluun myydä WSOY. Asioita vatvottiin julkisuudessa. Kriisin eräs huipentuma oli ilmoitus, ettei yhtiö suostu kustantamaan särmikkäästi käyttäytyneen menestyskirjailijansa Sofi Oksasen seuraavaa kirjaa eli antoi hänelle ”potkut”.

Bonnier osti käytännössä konkurssikypsän WSOY:n ja Sanomat taas heikosti kannattaneen Bonnierin oppikirjatuotannon. Rahaa tässä kaupassa tuskin liikkui paljoakaan. Voittaja oli kuitenkin Sanomat, joka pääsi entistä dominoivampaan asemaan Suomen peruskoulujen ja lukioiden oppimateriaalikustantajana.

Myös Otava haki toimitusjohtajan ja myös oppikirjajohtajan kirja-alan ulkopuolelta. Ensimmäinen omistajasuvun ulkopuolinen toimitusjohtaja Sara Mella pysyi yhtiössä vain huhtikuun alusta 2008 lokakuun loppuun 2009 ennen kuin palasi pankkialalle.

Sen jälkeen suvun päämies, Otavan hallituksen puheenjohtaja Olli Reenpää joutui sovittamattomaan ristiriitaan kustantaja Leena Majander-Reenpään kanssa, jonka seurauksena tämä ja Otavan toimitusjohtaja Antti Reenpää erosivat maaliskuun alussa 2010 Otavasta. Uudeksi toimitusjohtajaksi nimitettiin talon sisältä Pasi Vainio.

Bonnier palkkasi Majanderin strategiseksi neuvonantajaksi keväällä 2011 ja, kun Bonnier osti WSOY:n seuraavana kesänä, Majanderista tuli Bonnier Booksin kustantaja ja varatoimitusjohtaja. Kahdesta vahvasta

naisesta yhtiön toimitusjohtaja Anne Valsta jätti pian tehtävänsä ja keväällä 2013 Bonnier Booksin, WSOY:n ja Tammen toimitusjohtajaksi valittiin markkinoinnista ja digitaalisesta liiketoiminnasta pitkän kokemuksen omaava Timo Julkunen.

Merkittävä omistusjärjestely oli myös se, että Otavamedia osti Suomalaisen kirjakaupan Sanomilta edulliseen hintaan elokuussa 2011. Helmikuussa 2012 tappiota tuottaneet suomenruotsalaiset kustantamot Schildts ja Söderströms yhtyivät. Kustantamon suurimpia osakkeenomistajia ovat muun muassa vuraat Svenska litteratursällskapet i Finland ja Förening Konstsamfundet, joille suomenruotsalaisen kustantamisen jatkumisella on itseisarvo taloudellisesta tuloksesta riippumatta.

Lähes kaikki keskeiset kustantajat ovat käyneet tiukkaa kulukuuria, ulkoistaneet toimintoja ja vähentäneet henkilöstöä. Jotkut kustantamot ovat luopuneet graafikoista ja jotkut jopa kustannustoimittajista. Turbulenssi on saanut aikaan myös sen, että alalta on hakeuduttu pois ja liikenne kustantamojen välillä on ollut vilkasta, kun moni on hakenut vihreämpää oksaa kilpailijan palveluksesta.

Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten palveluksessa, välittömästi kustannustoiminnan tehtävissä, oli vuonna 2007 yhteensä 1678 henkilöä. Sen jälkeen väki on vähentynyt vuosi vuodelta ja vuonna 2012 heitä oli enää 1110.

Oppikirjakustantaminen ja yleisen kirjallisuuden kustantaminen ovat pitkälti eriytyneet ja yhdessä ne ovat merkittävällä tavalla ainoastaan Otavassa. Yleisen kirjallisuuden kustantajat eivät pysty subventoimaan kaunokirjallisuuden kustantamista enää oppikirjallisuuden, tietosanakirjojen tai sanakirjojen tuotoilla.

Taantuvalla, murroksessa olevalla alalla suurten ja kankeasti toimivien konglomeraattien on vaikea pärjätä yleistietokirjojen markkinoilla. Kun eräät suurimmista kustantajista ovat supistaneet kustannusohjelmiaan, tämä on luonut tilaa uusille, ketterille, innovatiivisille, yleensä pienemmillä kiinteillä kuluilla toimiville uusille kustantajille. Kirja-alalla on hämmentävän paljon ihmisiä, jotka ovat halunneet perustaa oman kustantamon.

Vaikka kustantajat ovat menneet mukaan sosiaaliseen mediaan, markkinoinnin ja myynnin toimintamallit ovat edelleen usein kovin perinteiset.

Helsingin Akateemisen kirjakaupan eniten myytyjen tietokirjojen listalle päässeiden kustantajien lista oli 6.3.2012 seuraava: 1. Paasilinna, 2. Into-kustannus, 3. Gummerus, 4. Sanoma Pro, 5. Minerva, 6. Siltala,

7. Sanoma Pro, 8. Kirjapaja, 9. Teos, 10. Tammi. Vaikka kevät on hiljaisempaa aikaa ja vaikka vuositilastossa Otava ja WSOY vielä jyräävät, kertoo edellä mainittu siitä, että Suomen kirjankustannusmaailmaan on tullut uusi kirjallisten liikemiesten ja naisten joukko, jotka pystyvät julkaisemaan myös sellaisia teoksia, jotka nousevat myyntilistoille.

Sama lista oli 21.2.2014 tällainen: 1. Pulp Media, 2. Paasilinna, 3. Docendo, 4. Tammi, 5. Otava, 6. Otava, 7. Siltala, 8. Otava, 9. WSOY, 10. Talentum.

OPPIMATERIAALIKUSTANTAMINEN MUUTTUU

Eräät suuret tietokirjakustantajat ovat keskittyneet suuria investointeja vaativien tietotuotteiden kustantamiseen. Näin ovat tehneet muun muassa oppimateriaalikustantajat Sanoma Pro ja Otava, mutta niin ovat tehneet myös esimerkiksi Edita Publishing ja Talentum.

Kun Sanomien ja Bonnierin kauppa toteutui, suomalaisessa julkisuudessa puhuttiin lähes yksinomaan kaunokirjallisuuden siirtymisestä ruotsalaisomistukseen. Lähes huomiotta jäi kaupan taloudellisesti tärkeämpi puoli, jossa Bonnierin oppimateriaalikustantaminen Suomessa ja Ruotsissa siirtyi Sanomille.

Kustannusalan voittajia ovatkin olleet peruskouluun ja lukioon oppimateriaaleja tuottaneet Sanoma Pro ja Otava, jotka hallitsevat tätä markkinaa reilusti yli 90 prosentin markkinaosuudella. Niiden asema on ollut oligopolisessa tilanteessa vahva.

Oppimateriaalimarkkinassa suurimmat muutokset ovat vielä edessä. Yhtäältä keskustelua käydään akselilla kustannetut oppimateriaalit ja vapaat/avoimet oppimateriaalit. Yliopistomaailmaa lähellä olevat kustantamot ovat toimineet viime vuosina taloudellisesti hyvin tukalissa oloissa.

Teknologiauskovaisessa maassa opetus- ja kulttuuriministeriö ja opetushallitus ajavat voimakkaasti sähköisten oppimateriaalien lisäämistä myös peruskouluissa ja lukioissa. Alalle on syntynyt myös uusia kaupallisia toimijoita, joista useimmat ovat vielä pilottivaiheessa.

Opetus- ja kulttuuriministeriön hanke, jolla käynnistetään kansallisen koulutuksen pilvipalvelu, tulee muuttamaan oppimateriaalikustantamisen tapoja voimakkaasti 2010-luvulla. Samalla keskustelua oppimateriaalien sisällöistä käydään kovin vähän. Miten varmistetaan laatu? Miten varmistetaan, etteivät poliittiset, uskonnolliset tai taloudelliset ideologiat pääse vaikuttamaan oppisisältöihin? Avoimia kysymyksiä on paljon.

LISÄLUKEMISTA:

Kansalliskirjaston julkaisutilastot: www.kansallisarkisto.fi.

Suomen Kustannusyhdistyksen tilastot: www.kustantajat.fi.

Suomen tilastollinen vuosikirja. Tilastokeskus.

Ekholm, Kai & Repo, Yrjö: *Kirja tienhaarassa vuonna 2020*. Gaudeamus 2010.

Eskelinen, Markku: ”Hyvä skenaario ja paha skenaario”. *Kritiikki* 4/2011.

Helleman, Jarl: *Kirjalliset liikkeet*. Otava 2002.

Häggman, Kai: *Paras tavara maailmassa. Suomalainen kustannustoiminta 1800-luvulta 2000-luvulle*. Otava 2008.

Hänninen, Jere & Hänninen, Jyri: *Haluatko todella kirjailijaksi?* Helsinki-kirjat 2012.

Kylänpää, Riitta: ”Romaani sairastaa”. *Suomen Kuvalehti* 43/2013.

Leikola, Markus: ”Södika kävi kuilun pohjalla”. *Parnasso* 2/2013.

Liukkonen, Tero: ”Kirjankustantamisen murros”. *Särö* 19/2012.

Numminen, Mikko: ”Kääntyykö WSOY?”. *Talouselämä* 37/2013.

Tammilehto, Pirkko: ”Sähköisen kirjan myynti on jämähtänyt pieneksi”. *Kaupparehti* 21.1.2013.

ANNAMARI ARRAKOSKI-ENGARDT

KIRJAKAUPPA MUUTOKSESSA

Vielä voit astua kirjakauppaan, joka on arvostettu sivistyksen ja ideoiden tyyssija. Henkilö, jota siellä tervehdit, suosittelee sinulle kirjan, jonka ostat hämmästyttävän vähällä rahalla. Kotona istahdat nojatuoliin ja edessäsi on muutaman tunnin tai päivän ihana matka uuteen maailmaan. Tai sitten tarkkaavaisesti omaksut uusia ideoita tai vinkkejä juuri hankkimastasi teoksesta. Lukemisesta virkistyneenä päätät joko sijoittaa kirjan kirjahyllyysi tai antaa ystävälle nautittavaksi. Näin oli ennen, näin on nyt.

Kustannusalan ”koneisto” on hiottu juuri tätä hetkeä varten. Kirjailijat ovat luoneet tarinan tai esitelleet tutkimustuloksensa ja toimittajat ovat tehneet työnsä tekstin parissa, graafikko on suunnitellut kirjan ulkoasun ja tuotanto-osaston väki on valinnut paperin ja kansimateriaalit, jotta lukija viihtyy kirjan kanssa ja jotta kirjan ulkoinen olemus tukee sisältöä. Myös kirjalla on selkeä oma määritelmänsä: yhteen sidottu tai nidottu kokoelma paperiarkeille painettuja tekstejä tai kuvia.

Kirja on loppujen lopuksi muuttunut harvinaisen vähän kirjapainotaidon keksimisen ja lukutaidon leviämisen jälkeen. Suojapäällinen keksittiin suojaamaan kirjan pahvikansia viime vuosisadalla ja myöhemmin – varsinkin Saksassa – yleistyi tarve suojata suojapäällinen, joten kirjat muovitettiin. Mutta varsinainen kirja formaatteineen, papereineen ja sidosvaihtoehtoineen ei suuresti ole muuttunut, vaikka erilaisia kokeiluja on tehty ja myyntihuippuja haettu myös formaattimuutoksilla. Taskukirja, pokkari eli pehmeäkantainen kirja on ainoa varsinainen kokeilu, joka löi itsensä pysyvästi läpi kirjamarkkinoilla 1940-luvulla ja edesauttoi laajan yleisön tavoittamisen halvan hintansa takia. Suurilla markkinoilla kuten esimerkiksi Yhdysvalloissa, Isossa-Britanniassa ja Saksassa se mahdollisti joidenkin kirjallisuuden la-

ijen läpimurron, muun muassa dekkarit, seikkailuromaanit á la Jerry Cotton ja rakkausromaanit.

Nykyisin tiedonhankinta on nopeutunut ja tiedonhankintakanavien määrä on moninkertaistunut. Samaan aikaan tietolähteiden luotettavuutta pitäisi osata kyseenalaistaa. Aikaisemmin tietosanakirja ja usein tietosanakirjasarja oli perheiden tietopankki, jota kaikki osasivat käyttää ja jota käytettiin paitsi koulutehtävien ja seminaaritöiden kirjoittamiseen myös keskustelussa nousevien faktojen tai riitakohtien selvittämiseen ja tarkentamiseen. Nyt tietoa etsitään ja tarkistetaan netistä ja siellä hyvinkin valinnanvaraisesti Wikipediasta, Twitterin, LinkedInin ja muiden nettipalvelujen tarjoamista linkeistä, uutistoimitusten sivuilta ja erilaisilta yritysten ja yhteisöjen sivuilta ja tietysti kavereilta. Tiedonhankinta on nopeutunut ja sähköistynyt. Tämä on johtanut tietokirjojen myynnin laskuun, onhan muutamia alueita, joissa sähköinen käyttöliittymä voittaa paperin ja ilmaisuus hinnan. Tästä ovat esimerkkinä edellä mainitut tietosanakirjat sekä sanakirjat, jotka ovat korvautuneet sähköisillä käännöspalveluilla. Tietoyhteiskunnan kansalaiset osaavat toimittaa asiansa verkon välityksellä, ja lakeja ja asetuksia on muokattu nykyiseen tietoympäristöön ja sen tuomiin valtiollisiin, kunnallisiin tai kaupallisiin mahdollisuuksiin ja velvoitteisiin. Uusi tekniikka on tuonut uusia mahdollisuuksia ja synnyttänyt uusia tarpeita.

Ympäristö muuttuu ja kirja muuttuu sen mukana. Nykyisin kirjan määritelmään on lisätty äänikirjat ja sähköiset kirjat. Ja sähköisille kirjoille voi miettiä rajattomia mahdollisuuksia uudessa sähköisessä ympäristössään. Missä kulkee sähköisen kirjan ja sähköisen palvelun raja? Vai ovatko useimmat todella mielenkiintoiset, tietopainotteiset sähkökirjat todellisuudessa hybridikirjoja? Saattaa olla. Tärkeintä on se, että ne paperisen versionsa tavoin edelleen kiehtovat lukijaa, jakavat tietoa ja useimmiten saavat meidät ajattelemaan. Tärkeintä on, että kirjoja luetaan. Se, millaisessa muodossa ne ovat, on toissijainen asia. Kirjojen sähköistyminen on siis vastaus markkinoilla tapahtuneeseen tekniseen muutokseen mutta myös tiedon saatavuuden demokratisoitumiseen ja nopeutumiseen. Kirjan haasteeksi jää lehtien, musiikin ja muiden sisältöjen tavoin miettiä keinoja ratkaista kustannusten kattaminen, kun käyttäjät ovat jo tottuneet ilmaiseen tietoon ja viihteeseen verkon välityksellä.

Sähköiset luvuvälineet ja jakelutiet ovat jo muuttaneet sekä kirjaa, ostoprosessia että lukukokemusta. Kindlen ja muiden lukulaitteiden mutta varsinkin iPadien ja muiden tablettitietokoneiden myötä sähköisten kirjojen lukeminen näytöltä arkipäiväistyi. Enää ei tarvitse miettiä johtoja ja kannettavien tietokoneiden painoa vaan Kindlen tai iPadin kanssa voi

löhötä sohvalla ja lukea. Lukukokemus on muuttunut hiukan siirryttäessä paperista lukulaitteeseen, mutta tätäkin suurempi muutos tapahtui, kun lukeminen muilta laitteilta, kuten tablettitietokoneilta, yleistyi. Niistä voi lukea jopa ilman valoa tai vain vähäisen valon kanssa, sillä näytöt ovat itsevalaisuvia toisin kuin lukulaitteet tai paperi. Tiedon haku ja lukeminen onnistuu myös älypuhelimella, ja näin myös sähköinen kirjajhylly on käytettävissä missä vain ja milloin vain. Mutta suurin muutos lukukokemukseen on tullut siinä, että nämä laitteet mahdollistavat sähköpostien nopean tarkistuksen tai Facebook- tai muiden sosiaalisen median sivustojen päivitykset tai lentojen varaukset, kun se mieleen juolahtaa. Lukeminen oli aiemmin ainakin käyttöliittymän puolesta yhteen asiaan keskittymistä, mutta nyt siitä on tullut osa nykyaikamme tapaa tehdä montaa asiaa yhtä aikaa. Samalla sähkökirjat ovat mahdollistaneet uudenlaisen jakamisen: sähköistä lukumateriaalia jaetaan sosiaalisessa mediassa kuten muutakin materiaalia, ja virtuaalilukupiirit ovat osa nykyistä ja varmasti myös tulevaa kirjakeskustelua.

Kirjan ostaminen on sähkökirjojen myötä muuttunut nopeammaksi ja helpommaksi, ainakin jos tietää mitä haluaa, sillä verkkokaupat ovat auki läpi vuorokauden ja maksaminen verkossa mielletään suurelta osin turvallisiksi. Kirja-alan ammattilaiset etsivät rooliaan tässä uudessa tilanteessa, jonka tuloa osattiin musiikkialan mullistusten jälkeen odottaa. Internetin käytön lisääntyessä kirja-alalla nähtiin mahdollisuuksia myydä (silloin vielä paperisia kirjoja) uusien kanavien kautta verkossa, ja pian tähän monikanava-ajatteluun liittyi sisältö eri formaateissa eli niin fyysinen kuin sähköinen kirja. Hetken kesti ennen kuin ymmärrettiin, että uudet myyntimahdollisuudet tulevat alan ulkopuolelta, ja niiden kehittäminen on ei-kirjajhmisten käsissä. Heidän intressinsä on useimmissa näissä globaaleissa konserneissa muu kuin kirjanmyynnin kasvattaminen ja kirjailijakaarten rakentaminen. Googllelle me käyttäjät olemme heidän sisältönsä, meitä he myyvät mainostajille – kuten erinomaista hakukoneistoaan. Appllella on suora napanuora käyttäjiinsä, sillä yritys säätelee Apple-koneiden käyttäjien sisällön hankintaa. Muuta ei voi koneisiin laillisesti ostaa ja ladata kuin heidän hyväksymäänsä materiaalia. Tätä suhdetta voisi halutessaan kutsua eräänlaiseksi ”positive option -kirjakerhoksi”: Ainakin se täyttää etukäteen valitun materiaalin tunnusmerkit. Laatu- tai muita kirjakerhomaisia kriteereitä ei mainitussa verkkokaupassa käytetä. Amazon, joka aloitti kirjojen myynnin internetissä, on maailman suurin kirjojen myyjä. Yhtiö on laajentanut myyntivalikoimaansa vastaamaan amerikkalaisten tai keskieuropalaisten tavaratalojen valikoimaa (eli kaikkea muuta paitsi ruokaa – ainakin vielä tammikuussa 2014). Kirja-

puolella Amazon myy niin uusia kuin käytettyjä kirjoja ja käyttää apunaan paitsi erinomaista hakutekniikka myös henkilökohtaisia suosikkilistauksia ja vastaavien tuotteiden myyntiä ja suosituksia ”kavereilta” eli toisilta asiakkailta. Aikanaan kaikki tämä on ollut uutta ja erilaista, nyt kaikki myyntiä tavoittelevat kirjaverkkokaupat hallitsevat nämä tekniikat eivätkä tyydy pelkkiin uutiskirjeisiin ja asiakasrekisterien kasvattamiseen. Mutta tämä on ollut vain jonkinlainen välietappi.

Amazon lanseerasi sähkökirjojen myötä oman lukulaitteensa, Kindle, joita on myyty jo yli 4,5 miljardin dollarin arvosta. Sähkökirjojen hinta kuluttajalle Amazonissa oli aluksi alle 10 dollaria, mistä kustantajat tiesivät Amazonin myyvän niitä tappiolla. Tällä taktikalla verkkojätti sai nopeasti uuden markkinan haltuunsa ja pitää siinä edelleen markkinajohtajan asemastaan kiinni. Nykyisin Amazonilla on oma toimituksensa, joka neuvottelee kustannussopimuksista suoraan kirjailijoiden tai heidän agenttiensa kanssa. Suurimman osan myymistään kirjoista Amazon edelleen ostaa ulkopuolelta, mutta yhtiön siirtyminen kustantamiseen on jälleen muuttanut paitsi kustantamokenttää myös kilpailuasetelmaa. Japanilaisten omistama verkkokauppa Kobo on vahva haastaja sähkökirjoissa, kuten myös Barnes & Noblen e-kirjapalvelu, ja myös Applen strategia mobiilipalveluissa on ollut sisältölähtöinen. Kirjakauppojen näkökulmasta näiden uusien kilpailijoiden lisäksi myös kasvanut omakustanteiden määrä on muuttanut kirjamarckkinoita, sillä työn määrä on näin lisääntynyt. Vain Amazon mainostaa pitkän hännän myynnin olevan hyvää kaupankäyntiä. Pitkällä hännällä tarkoitetaan suurta nimikemäärä, joita myydään vuodessa muutamia kappaleita, mikä on ollut perinteiselle kirjakaupalle huonosti kannattavaa.

Verkkokaupan mahdollisuudet ovat muuttaneet perinteisen kirjakaupan toimintaympäristöä yhtä voimakkaasti kuin muuttunut tietoympäristö tai tietotekniikka. Ensiksi mainittu on tuonut teknisiä mahdollisuuksia laajentaa kauppaa oman kaupungin ulkopuolelle ja toisaalta tuonut uutta kilpailua ja uusia tuotteita. Muuttunut tietoympäristö on muokannut kuluttajien eli lukijoiden tiedon saantia ja tarvetta, johon on osin ollut vaikea vastata tai sekaantua. Tietotekniikka on helpottanut kaupallista toimintaa ja tuonut kirjakaupan laajan valikoiman asiakkaan ulottuville sekä kaupassa että kotona päätteellä. Verkkokauppa toimii, ja Suomessa asiakkaat luottavat selvästi verkossa maksamiseen toisin kuin esimerkiksi eteläisessä Euroopassa. Verkon osuuden kasvamisesta koko kaupankäynnistä on edesauttanut ihmisten tekninen osaamistaso ja taito etsiä verkosta sekä tietoja että tavaroita. Kuitenkin täytyy muistaa, että jos verkkokauppa ei vastaa kuluttajien odotuksiin tekniikan nopeudes-

ta ja hakukoneen tasosta, päättyy ostoprosessi siihen. Verkko-ostaja on fyysisessä kaupassa kävijää kärsimättömämpi: Valintaan ja ostamiseen ei saa joutua käyttämään liian montaa klikkausta. Applen ja Amazonin ostoprosessi on jälleen asettanut alalle odotusarvoja, joihin kilpailijoiden tulisi osata vastata.

Nykyihmistä ajatellessa voi saada sen käsityksen, että kirjakauppa kivijalassa tai ostoskeskuksessa kuolee. Se ei voi pärjätä monikansallisia jättejä vastaan, joilla on aseinaan uusin teknologia ja loistava ymmärrys asiakasrekisterien hyödyntämisestä. Mutta jos miettii, mitä kirjakauppa parhaimmillaan asiakkaalleen tarjoaa, niin se on täysosuma-suositus lahjakirjasta henkilölle, jonka harrastuksia ja mieltymyksiä asiakkaan on vaikea kuvata ja joka ei oikeastaan hirveästi lue. Tai kirjakaupan henkilökunta tai mahdollisesti sen hyllyt houkuttelevat asiakkaan kokeilemaan itse jotain uutta, jotain mikä on henkilökuntaa itseään kiehtonut, vakuuttanut tai yllättänyt.

Kirjakauppa on siis eräänlainen mikrokosmos, eikä se edes yritä kilpailla Google Booksin 15 miljoonan kirjan kanssa. Tällainen ostokokemus on harvinainen verkkokaupassa, sillä verkkokaupassa saamamme suositukset perustuvat siihen, mitä olemme aiemmin ostaneet. Toki bestseller-listat ja muut yhdistelmäsuosituslistat voivat osua ja koukuttaa asiakkaan ostamaan jotain sittenkin aivan uutta. Koska sähkökirjoja ostetaan vain netistä, toivoa sopii, että verkko-ostaminen muuttuu hiukan kuvaamani suuntaan. Muutoin uudet kirjailijat tai ideat eivät löydä tarttumapintaa meistä kuluttajista ja lukijoista.

Kuluttaja on jo siis oppinut uusia taitoja ja esittää uusia vaatimuksia. Samaan aikaan hiotaan aiemmin kuvattua kirja-alan koneistoa yhtäällä, ja toisaalla kokeillaan alalla uusia reittejä, muotoja ja tapoja, joita muuttuva tietoympäristö ja tietotekniikka mahdollistavat. Nyky-yhteiskunnassa kirjailija voi kirjoittaa ja myydä tekstejään suoraan lukijalle ilman välkäsiä. Hetken tämä huuma olikin vallalla, ja uusia tekstejä löytyi netistä – sattumalta. Pian ymmärrettiin, että suora linja oli mahdollista vain suurille nimille, joita lukijat osasivat verkosta etsiä ja joiden teksteistä he suostuivat maksamaan. Tuntemattomien piti ensin tulla jotenkin tunnetuiksi, ennen kuin rahaa virtasi mihinkään. Toisaalta on esimerkkejä ilmiöistä, jotka ovat nousseet verkosta, kuten Suomessa *Robin*, *Duudsonit* tai *Kinuskikissa*, ja saaneet tuhansien ja miljoonien klikkausten jälkeen paikkansa fyysisessä maailmassa ja vanhoilla kaupallisilla väylillä. Tämä on kirja-alalla vielä toiminut, kun on olemassa niitä, jotka eivät juurikaan käytä sosiaalista mediaa tai verkkoa muuhun kuin tiedon hankkimiseen ja laskujen maksamiseen. Näin heille on voitu myydä verkossa tunnetuk-

si tulleiden kirjallisia tuotteita, sillä edellä mainittujen verkkofanit tietävät saavansa (tai ovat jo saaneet) sisällön ilmaiseksi. Tämä herättää ajatuksen siitä, että täytyykö sitten sisällöstä maksaa? Miksei kaikki voi olla ilmaista, kun jo niin paljon ilmaiseksi saa ja itsekin sisältöä nettiin ilmaiseksi tuottaa ja lataa?

Palkittu skotlantilainen kirjailija ja elokuvakäsikirjoittaja Ewan Morrison herätti keskustelua Edinburghin kansainvälisillä kirjafestivaaleilla 2011 puheenvuorollaan ”Ovatko kirjat kuolleita, voivatko kirjailijat selviytyä hengissä?”, joka julkaistiin myös *The Guardianissa* 22.8.2011. Hän huipensi mielenkiintoisen puheenvuoronsa kysymykseen, pitäisikö valtioiden maksaa kirjailijoille kuukausipalkkaa, jos kerran yhtiöt nopeiden voittojen tavoittelussaan haluavat antaa sisällöt ilmaiseksi tai niin alhaisella maksulla, että kirjailijoille ei siinä jää juuri mitään. Tai kuluttajat aivan yhtä lailla haluavat vähemmällä rahalla enemmän sisältöä tai tavaraa. Kustantajien ahdingon hän käsitteli toteamalla, että satoja vuosia toiminut systeemi, jossa kustantaja ottaa riskin ja antaa kirjailijalle ennakon jonka varassa kirjailija elää ja kirjoittaa kirjan joka sitten kattaa kustantajan riskin, uhkaa kaatua. Mesenaatteja tarvitaan, jos Morrisonin kuva kirja-alan tulevaisuudesta todella toteutuu.

On kuitenkin muistettava, että kirja on erityinen kulttuurin edustaja. Se sisältää ja välittää tietoja ja sillä on oma erityinen, useimmiten uniikki viestinsä ja se on kaupankäynnin väline. Sillä on mahdollisuuksia olla edelleen merkityksellinen muuttuvasta ympäristöstä huolimatta tai juuri sen takia. On mietittävä, miten kirja ja sen tekijät reagoivat kuluttajien haluun saada sähköisiä sisältöjä ilmaiseksi. Tässä saattaa olla hyödyllistä miettiä koko kuviota toisesta näkökulmasta kuin totutusta kirjakulttuurista teollisuusyhteiskunnan tuotteena, joka olisi alakynnessä kirjakulttuurille tietoyhteiskunnassa.

Mitä voimme oppia verkkosukupolvelta ja verkottuneelta luokalta/yhteisöltä? Verkkosukupolvelle on luontevaa hankkia informaatio verkosta, olla yhteydessä verkon välityksellä ja tehdä töitä verkossa. Onko parempi lakata ajattelemasta kirjalle ja kirja-alan perinteisille toimijoille epävarmaa tulevaisuutta muuttuvassa tietoyhteiskunnassa ja pohtia mitä verkkosukupolvi haluaa ja arvostaa? Sillä arvoista on tässä muutoksessa myös kyse, varsinkin kun mietimme taloudellista ulottuvuutta. Verkkosukupolvi osaa jakaa, etsiä ja käyttää sekä tekniikkaa että tietoa verkosta ja erilaisista käyttöliittymistä. Heille tuntuu ainakin tällä hetkellä olevan kokemus tärkeämpää ja jakaminen luontevampaa kuin omistaminen. Tämä näkyy muun muassa sellaisten palveluiden kuin Spotifyn ja Netflixin menestyksessä. Mutta myös he arvostavat jotain ja etsivät merkityksiä asioille

tai tapahtumille. Mihin tämä tie vie, jos miettii yllä mainittua kysymystä ja liittää sen kirjaan tai kirjakauppaan muuttuvassa tietoympäristössä?

Kirjakulttuuri on muutakin kuin keskustelua kirjan muodosta tai sen kaupankäynnin kanavien henkiinjäämisestä. Se on osa meidän identiteettiämme, osa tapaamme muodostaa käsityksiä asioista, ihmisistä ja tapahtumista ja jos kirjaa ja kirjakulttuuria ei arvosteta, on kyse paljon suuremmasta asiasta kuin kirjan muodonmuutoksesta ja kirja-alan murroksesta. Jos uskomme, että kirjaa vielä arvostetaan, niin silloin pitää pohtia tietoympäristöä ja vielä laajemmin tietoyhteiskuntaa taloudellisena verkostona.

Kirja-alan kansainvälisissä keskusteluissakin on siirrytty arvoketjun uusiutumiskeskusteluista, joissa on lähinnä pohdittu kirjakaupan ja kirjapainon häviämistä, pohdintaan siitä, millainen voisi tällainen taloudellinen verkosto tietoyhteiskunnassa olla. Haluamme tuskin joutua Morrisonin kuvaamaan keski-aikaiseen tai valistuksen aikaiseen mesenaattien ylläpitämään kulttuurielämään, joka on kaukana demokratiasta. Kannatettavaa on löytää muotoja, joissa sisältöjä voi nauttia niin herra kuin narri ja joiden tekijät voivat elää työnsä tuloksilla. Tähän tarvitaan paitsi käsitys taloudellisen verkoston toimivuudesta ennen kaikkea jonkinlainen yhteisymmärrys kirjakulttuurin merkityksellisyydestä. Tämän tulisi sisältyä verkoston eli kirjan tulevan ekosysteemin toimintaperiaatteisiin ja päämääriin. Uskon, että meillä ihmisillä on kykyä keksiä niin itsemme kuin asioita ja elämyksiä uudelleen ja toivon, että kirja löydetään ajoissa uudelleen, jotta se tulevaisuudessakin muodostaa tärkeän osan ihmisen kasvusta ja elämästä – näyttää sen ympärille muodostunut ekosysteemi miltä tahansa.

LISÄLUKEMISTA:

Brockhaus, Heinrich: *Die Firma F. A. Brockhaus von der Begründung bis zum hundertjährigen Jubiläum 1805–1905*. F. A. Brockhaus 1905.

Ekholm, Kai & Yrjö Repo: *Kirja tienhaarassa vuonna 2020*. Gaudeamus 2010.

Graff, Harcy J.: *The Legacies of Literacy*. Indiana University Press 1987.

Kirjakaupan vuosisato. Kirjakauppaliitto 1903–2003. Kirjakauppaliitto ry, Kirjamedia Oy 2003.

Lou, Jason: ”The Future of Independent Bookstores. The Rise of Amazon Source and How Bookstores Should Respond” www.medium.com 11.11.2013.

Morrison, Ewan: ”Are books dead, and can authors survive?” www.theguardian.com 22.8.2011.

Packer, George: ”Cheap Words. Amazon is good for customers. But is it good for books?” www.newyorker.com 17. 2. 2014.

”The Future of Bookstore: A Real Cliffhanger?” www.economist.com 27.2.2013.

Wittmann, Reinhard: *Geschichte des deutschen Buchhandels*. Ein Überblick, C. H. Beck 1991.

Wittmann, Reinhard: ”Kaufleute, Spekulanten, Revolutionäre. Über Literaturverleger 1815–1848”. *Aus dem Antiquariat* 10 (1986), S. A 405–A 415.

JAAKKO HEINIMÄKI

TIETOKIRJAILIJA JA TYÖYMPÄRISTÖN MUUTOS

Kun vuonna 1998 kirjoitin tietokirjaa, joka sittemmin sai nimekseen *Harrasta viiniä*, oli internet vielä ainakin minulle jokseenkin uusi työkalu. Työkaluksi sen nimittäin silloin mielsin pikemminkin kuin miksikään tietoympäristöksi tai sellaisen osaksi. Selvittelin kirjassani Suomesta saataviin viineihin liittyviä uskonnollisia taustoja – siis miksi jonkin viinin nimessä on pyhimyksen nimi tai etiketissä kirkon kuva ja sen tapaisia asioita. Alkon valikoimiin kuului tuolloin libanonilainen punaviini *Château Ksara Clos Saint-Alphonse*, josta oli erittäin vaikea kaivaa tietoja esiin. Kuka oli tuo pyhä Alfonsus ja miksi aidattu libanonilainen viinitarha (viinipullon etiketissä sana *clos* viittaa juuri aidattuun tarhaan) on nimetty hänen mukaansa? Lähetin kirjeen viinitilalle, mutta en saanut siihen mitään vastausta.

Katolinen pyhimyskalenteri tunsu useita pyhiä Alfonsuksia, sen sain varsin nopeasti selville keskeisestä pyhimyshakuteoksestani *The Oxford Dictionary of Saints*, jonka olin tilannut Akateemisesta kirjakaupasta löydettyäni kirjan bibliografiset tiedot eräästä Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan kirjastossa lukemastani ja myöhempää käyttöä varten valokopioimastani pyhän Kristoforoksen legendaa käsitelleestä tieteellisestä artikkelista yhdysvaltalaisessa teologisessa aikakauskirjassa. Kirjan toimitusaika oli muistaakseni puolitoista kuukautta.

Hassua, miten kaikki tämä valokopioiminen ja ulkomaisen kirjan tilaaminen kotimaisesta kirjakaupasta tuntuu jo niin vanhanaikaiselta. Vähän vanhanaikaiselta tuntuu jopa hakuteoksen poimiminen kirjahyllystä.

Jostakin, en enää muista mistä (googlaamistahan ei vielä tunnettu), olin saanut vihiä, että Château Ksaralla olisi jotakin tekemistä jesuiittaveljestön kanssa. Koska yksi pyhistä Alfonsuksista, espanja-

lainen maallikkojesuiitta Alonso Rodriguez, oli kanonisoitu 1800-luvun lopulla, siis samoihin aikoihin, kun Ksara oli perustettu, uumoihin, että juuri hän olisi antanut nimensä libanonilaiselle viinitarhalle. Varsinkin jos kerran jesuiitat liittyivät kyseiseen viinitilaan jollakin tavalla. Mutta koska olin kirjoittamassa tietokirjaa, minun piti saada asiasta tietoa, pelkkä uumoilu ei riittänyt.

Sitten löysin internetistä jesuiittaveljestön kotisivun. Se oli riemastuttava löytö. Laitoin veli Webmasterille sähköpostia: kerroin tekeillä olevasta kirjastani ja kysyin, voisiko hän auttaa minua selvittämään Ksaran viinitilan yhteyden jesuiittaveljestöön sekä varmistamaan, onko Clos Saint-Alphonse mahdollisesti nimetty espanjalaisen Alonso Rodriguezin mukaan.

Lähdin lounaalle ja palattuani puolen tunnin päästä takaisin työpöytäni ääreen, koneella odotti jo vastaus sähköpostiini. Jesuiittojen kotisivun ylläpitäjä kehui hankettani ja pahoitteli, ettei osannut vastata kysymyksiini suoralta kädeltä. Mutta hän kirjoitti lähettäneensä viestini edelleen kaikille maailman jesuiitoille, joilla vain oli sähköposti. “Etköhän saa vastaukset kysymyksiisi”, hän rohkaisi. Näin koko jesuiittaveljestö valjastettiin etsimään tietoa suomalaiseen tietokirjaan.

Eikä kulunut aikaakaan, kun ensimmäinen viesti tuli. Se tuli hie-
man ärtyneeltä vaikuttavalta portugalaiselta jesuiitalta. “Hyvä Jaakko Heinimäki. Muuta en osaa sanoa, mutta p. Alonso Rodriguez ei ollut espanjalainen vaan mallorcalainen.” Toden totta, p. Alonso vietti elämänsä loppuvuodet Palma de Mallorcalla, joka, jos tarkkoja ollaan (ja jesuiittahan on), ei hänen aikanaan vielä varsinaisesti kuulunut Espanjaan. Alonso tosin oli syntynyt Valenciasta, mutta tarkkaan ottaen sekin oli hänen syntymänsä aikoihin 1533 vielä oma Aragonian kruunuun kuuluva kuningaskuntansa. Siinä mielessä Alonson kutsuminen espanjalaiseksi oli anakronismi. Mea culpa.

Seuraavien päivien aikana sain koko joukon jesuiittasähköpostia eri puolilta maailmaa, ja lopulta sain yhteyden myös Libanonin jesuiittoihin. He vahvistivat uumoiluni viinitarhan Alonson henkilöllisyydestä todeksi ja kertoivat mitä tekemistä Château Ksaralla oli jesuiittaveljestön kanssa. Jesuiitat olivat perustaneet viinitilan vuonna 1857, joukossa oli ranskalaisia veljiä, joilla oli sellaista ajanmukaista viinipuolen tietotaitoa, jota Libanonissa ei vielä ollut. Juuri Ksaran Jesuiittojen ansiosta Libanonissa alkoi todellinen laatuviinien valmistaminen. Veljestö myi Ksaran viinitalon vuonna 1973. Siitä muo-

dostettiin osakeyhtiö, jonka tarpeisiin jesuiitat yhä edelleen viljelevät rypäleitä Bekaan laaksossa.

Tämä kommunikaatio tuntui silloin kovin ihmeelliseltä. Yhtäkkiä koko maailma oli oman tietokoneeni ruudulla ja saatoin haastatella ihmisiä kaikkialta maailmasta tuosta vain.

Ensimmäinen tietokirjailijaa koskeva tietoympäristön muutos on tämä: jotakuinkin kaikki olemassaoleva tieto on saatavissa jota-kuinkin käden käänteessä omalle tietokoneelle. Tiedon hankinnan tavat ovat mullistuneet. Tämä tarkoittaa myös sitä, että jotakuinkin kaikki olemassaoleva tieto on *kenen tahansa saatavissa* jotakuinkin käden käänteessä. Siksi tietokirjailijan virka informaatioyhteiskunnassa on entistä enemmän jäsentäjän, järjestäjän ja näkökulmien esittäjän virka. Tietokirjailija jäsentää kenen hyvänsä saatavilla olevaa informaatiota ja tekee jäsentymättömästä informaatiosta tietoa eli hyvin perusteltuja tosia uskomuksia. Tähän tapaan Platon määritteli tiedon, eikä sitä määritelmää ole ollut tarvis päivittää. Uskomisen ja uskottavuuden lisäksi tietoon liittyy ajatus perustelusta ja totuudesta.

Pelkkä informaatio ei ole tietoa, se voi nimittäin olla myös epätotta. Kuta suuremman informaatiopilven keskellä me elämme, sitä suuremmaksi käy tiedon tarve. Ja mitä suuremmaksi tiedon tarve käy, sitä enemmän on tietokirjailijalla töitä. Suuri kysymys tässä tietoympäristön muutoksessa ja tiedon tarpeen lisääntymisessä on, maksaaako joku tietokirjailijan työstä jotakin vai tehdäänkö sitä pelkällä vimmalta ja sielun palolla. Kysymys on siis sananmukaisesti kustantamisesta. Ja siitä, osaako tietokirjailija hinnoitella työnsä – varsinkin kun hän näinä aikoina tekee paljon sellaisia tietoteokseen liittyviä töitä, jotka aikaisemmin kustannettiin kustantajan osuudesta.

Koska tietokirjailija on kirjailija, hän jäsentää informaatiota tiedoksi nimenomaan kirjoittamalla. Hän saattaa teoksensa lukijoille julkaisemalla. Tässä meillä on kolme asiaa, jotka pitävät pintansa, vaikka tietoympäristöksi kutsuttu sfääri menisi aivan mukkelis makkelis: 1) kirjoittaminen, 2) julkaiseminen, 3) lukeminen. Se, millaisessa muodossa kirjoittaminen, julkaiseminen ja lukeminen nyt ja tulevaisuudessa tapahtuvat, ei muuta miksikään tietokirjailijan perustyötä eli informaation jäsentämistä perustelluksi tiedoksi kirjoittamalla.

Tai no. Mikäli julkaiseminen ei syystä tai toisesta pidä pintaansa, ei pidä myöskään lukeminen eikä kovin kauan kirjoittaminenkaan. Mutta joka tapauksessa juuri tuo kolmikko on se tietokirjallisuuden ydin, joka ei muutu miksikään, olipa toimintaympäristö millainen hyvänsä. Väitävät ryökäleet, että Gutenbergin mahtava innovaatio, painokone, olisi

tullut tiensä päähän. Saattaa hyvin ollakin, ainakaan sisustuslehtien valokuvissa ei näy enää kirjahyllyjä – tai hyllyjä voi toisinaan näkyä, mutta kirjoja niissä ei juuri säilytetä. Joku sisustukseen sopiva isokokoinen kuvateos saattaa sohvapöydällä näkyä. Jos kirjapainon viimeiset kilometrit ovat edessä, niin paljon ei ole taivalta jäljellä kirjakaupoillakaan. Ne ovat kohta samanlainen relikti kuin gramofoni tai Sony Walkman. Se ei silti merkitse kirjallisuuden kuolemaa. Gramofonilevyn, kelanauhan, LP-levyn ja C-kasetin katoaminen eivät hävittäneet musiikkia maailmasta eikä musiikki poistu planeetaltamme vielä silloinkaan, kun juuri kukaan ei enää käytä cd-levyjä, eikä sitä päivää sivumennen sanottuna tarvitse kovin kauan odottaa. Vaikka musiikki ei ole kuolemassa on musiikkibisnes tosin kovilla ja rajussa murroksessa, joka edellyttää tekijöiltä vahtikoiran valppautta tekijänoikeusasioissa. Aivan sama koskee kirjallisuutta, kirjabisnestä ja kirjallisuuden tekijöitä. Mutta sama koskee myös kuvataiteita ja elokuvaa sekä niiden tekijöitä.

Kirjallisuuden digitalisoituminen ja siirtyminen painotuotteista mobiililaitteisiin koskee tieto- ja oppikirjallisuutta paljon enemmän ja paljon nopeammin kuin kaunokirjallisuutta. Eikä tämä ole mikään tulevaisuuden skenaario. Kysykää vaikka tietosanakirjojen tekijöiltä. Vaikka aika sitkeässä tuntuu painotuotteenkin henki olevan: se David Farmerin kirjoittama *The Oxford Dictionary of Saints* ilmestyi alun perin vuonna 1978, ja nyt on markkinoilla vuonna 2011 painettu viides, uudistettu laitos. Toki saatavana on myös online-versio. Se näyttää tosin olevan käytännössä sama kuin painettu kirja, vain verkkoon siirrettyinä. Monimediallisiin mahdollisuuksiin eivät oxfordilaiset ole vielä pyhimystietosanakirjaansa verkkoon viedessään tarttuneet. Vaikka juuri sitä uudenlaiset alustat tieto- ja oppikirjallisuudessa ja tietokirjailijan työssä tarkoittavat: tieto- ja oppikirjallisuus pitää ajatella jotenkin muuten kuin vain tekstin suoltamisena painotuotteeseen. Kannettavissa lukulaitteissa julkaistaviin tietoteoksiin tai sähköisiin oppimisoluihin kirjoitettava tietokirjailija johtaa moniammatillista työryhmää, jonka työssä teksti kietoutuu kuvaan, elokuvaan ja ääneen. Lintukirjan tekijän ei tarvitse enää translitteroida rantasipin laulua “svididih-dide-svididih-dide-svididih-dide”, sillä hän voi liittää kirjaan ihan oikean äänen. Huomispäivän tietokirjailijan työ muistuttaa enemmän tämän päivän dokumenttielokuvan ohjaajan kuin eilispäivän sulkakynäkirjailijan työtä. Siksi tämän päivän tietokirjailijan kannattaisi olla aika kiinnostunut sähköisen julkaisemisen tavoista ja mahdollisuuksista.

Uudenlaiset alustat avaavat tietokirjailijalle uusia ovia. Ne esimerkiksi tekevät yksittäisten artikkeleiden, tietonovellien, julkaisemisen

mahdolliseksi. Hitaan ja pitkän journalismin trendi tarkoittaa uusia kanavia tietokirjailijoille: se mitä journalismissa kutsutaan pitkäksi, on tietokirjallisuudessa lyhyehköä, ja jo nyt on nähtävissä, että sellaiselle on kysyntää.

Tulevaisuuden tietokirjailija ei tarvitse kustantajan palveluja niinkään kustantamisessa eikä jakelussa, ja siitä syystä käynnissä olevat muutokset koskevat rajummin kustantajia kuin kirjailijoita. Näiden rooli on nyt enemmän hakusessa kuin kirjailijan. Hyvän tietoteoksen tekemiseen tietokirjailija tarvitsee edelleenkin tolkullista, arvostelukykyistä ja oman ammattinsa osaavaa kustannustoimittajaa ja sähköisessäkin julkaisussa (ja varsinkin siinä) tarvitaan muutakin tuottajaa kuin sisällön. Yksin pystyy jatkossakaan vain ani harva tietokirjailija julkaisemaan kelvollista tuotetta. Mutta sen sijaan, että tuottaisi sisältöä kustantajan valmistamaan ja määrittelemään kuoreen kustantajan määräämillä ehdoilla, tulevaisuuden tietokirjailija ostaa reilulla sopimuksella ulkopuolista osaamista valmistukseen ja julkaistakseen hyvin tehtyjä tietoteoksia. Tulemme todennäköisesti näkemään tekijöiden itsensä muodostamien osuuskuntien ja pienten yhtiöiden nousun. Se merkitsee entistä kiinnostavampien teosten esiintuloa.

PIRJO HIIDENMAA

TIETOKIRJAT JA KIELI

Kaikkiaan Suomessa ilmestyy vuosittain noin 6700 tietokirjaa. Nämä jakaantuvat useiden lajityyppien kesken: on arjen harrastusoppaita ja akateemiseen tutkimukseen perustuvia käsikirjoja tai tutkimusjulkaisuja, on virastoissa tehtyjä selvityksiä ja yksilökeskeisiä muistelmia ja puheenvuoroja, on laajoille lukijakunnille suunnattuja yleisteoksia ja suppeiden asiantuntijapiirien teoksia. On yhden kirjoittajan kirjoja ja on kirjoittajaryhmän yhteistyönä syntyneitä teoksia; on myös suurten kirjoittajajoukkojen ja toimituskuntien teoksia, joiden tekijöinä voi olla jopa kymmeniä yksittäisiä kirjoittajia. Millaista siis on nykytietokirjojen kieli tässä tuhansien kirjojen, satojen kirjoittajien ja kymmenien tekstilajien maailmassa?

Ei ole yksinkertaista ottaa käsittelyyn nykytietokirjallisuutta siitäkään syystä, että nykyisin käytettävässä tietokirjallisuudessa voi olla klassikkoteoksia, joista on tehty vuosien tai jopa vuosikymmenten aikana lukuisia uusia laitoksia. Niinpä edessämme voi olla kirja, jonka vanhimmat osat ovat aikojen takaa mutta uusimmat osat eiliselä.

MITEN ASIATEKSTEJÄ KUVATAAN

Tietokirjallisuus on vanhastaan ollut tyypillisesti yleiskieltä ja asiatyyliä. Lausuja, kirjailija ja yliopistonopettaja Kaarlo Marjanen kuvailee julkaisemassaan *Ainekirjoituksen oppaassa* (1. painos v. 1925) tyyllilajeja näin:

”Perustyyli eli asiatyyli on tyyllilaji, jota käytetään kaikissa puhtaasti asiallisella pohjalla liikkuvissa, etupäässä ymmärrykseen vetoavissa aineissa, joissa päähuomio kiinnitetään esityksen selvyyteen, johdonmukaisuuteen, asiallisuuteen ja sattuvuuteen, mutta jossa kirjailijan omilla henkilökohtaisilla tunteilla ei ole syytä, käsiteltävään asiaan katsoen, päästä ilmenemään.

Perustyyli noudattaa täsmällisiä muoto- ja lauseopillisia lakeja, suvaitsematta minkäänlaisia puhekieleen perustuvia vapauksia (–). Perustyyllillä on myös oma sävyiltään hillitty sanastonsa. Perustyyli on käytännölliseltä merkitykseltään tärkein tyyli, jota kaunokirjallisuuden eri lajeja lukuun ottamatta kaikilla kirjallisen toiminnan aloilla viljellään: tietokirjallisuudessa ja sanomalehdissä, virastojen ja liikkeiden kirjeenvaihdossa.”

Tätä samaa sisältöä hivenen varioiden – asiallinen perustyyli, ei puhekielisyyksiä, korrekti lause- ja muotorakenne – on korostettu kielenohjauksessa, äidinkielenopetuksessa ja kirjoitusoppaissa 1900-luvun jälkipuoliskolle asti. Yleiskieltä eli sitä kielimuotoa, jota tavataan käyttää julkisissa yhteyksissä, on tavattu kuvata yhtenäisenä kielimuotona, jota luonnehtivat nämä kolme piirrettä: Yleiskieli on kielimuoto, joka noudattaa kirjakielen normeja taivutuksessa ja lauseenmuodostuksessa. Yleiskielessä käytetään tuttua sanastoa; tuttuuden mittari on sanomalehti. Yleiskielessä virkerakenne on yksinkertainen. Tämän kielimuodon keskeisimpiä tunnusmerkkejä ovat verbin taivutusmuodot ja omistusliitteet: *me menemme, he ovat, hänen paras teoksensa, heidän tekemänsä matka*. Tässä mielessä yleiskieli erotetaan murteista ja puhekielestä.

Yleiskielen odotetaan olevan myös helppolukuista kieltä, joka hyödyntää tuttua sanastoa. Yleiskielisissä teksteissä ei asioita esitellä tieteen tai muiden erikoisalojen termien avulla, vaan koetetaan etsiä tuttuja ilmauksia. Kun tutkijat tarkkuuksissaan kuvaavat lastenreuman tyypejä alalajien mukaan (oligoartriittinen, idiopaattinen, polyartriittinen reuma jne.), yleiskielisessä yhteydessä puhutaan lastenreumasta, ja tarkennusta haetaan kuvaamalla esimerkiksi sairastuneiden nivelten määrää. Tällä tavoin kuvattuna yleiskieli erotetaan ns. erikoiskielistä, jotka ovat ammattiryhmille tai koulutus- ja tieteenaloille omaa erityistä spesifiä kieltä ja joka omaksutaan pitkän opiskelun ja alaan harjaantumisen avulla. Yleiskieli on toki sanastoltaan tuttua, mutta samalla se eroaa ilmaisuvoimaltaan ammatti- ja erikoiskielistä.

Tietokirjoittamista käsittelevissä oppaissa tietokirjailijan tyylivalikoksi esitetään *asiatyyli*, *asiateksti* tai *asiasuomi*. Asiatyyliä on luonnehdittu ikkunalaseksi, jonka läpi maiseman näkee vääristymättömänä (ks. esim. Rainio 1974). Kaunokirjalliset tai taiteelliset tyylit puolestaan voivat muokata tai värittää asiaa kuin erilaiset linssit. Asiatyyllisen tekstin hyveiksi esitetään sanonnan neutraaliuden lisäksi myös johdonmukaisuus ja selkeys.

Vaikka kaikki nämä ominaisuudet – kirjakielen mukainen rakenne, yleisestä kielenkäytöstä tuttu sanasto, neutraali asiatyyli, johdonmukaisuus ja selkeys – osataankin yleisellä tasolla määrittellä, ei tietotekstien luonnehtiminen ole lainkaan helppo tehtävä. Esimerkiksi kirjaesittelyissä tai

-kriteerikeissä ei tietokirjan esitystavasta mainita mitään, ellei ”neutraalista asiatyylisestä” ja kirjakielen normeista ole poikettu. Esimerkiksi kirjoitus- ja kielivirheet saatetaan mainita – tällöin huudetaan hätiin kustannustoimittajaa, ikään kuin kirjoittaja olisi vain asian välikappale eikä vastaisi kielestä.

Heti alkuun lienee syytä todeta, että kaikista näistä hyveiksi kuvatuista ominaisuuksista irroutaudutaan useissa nykyisissä, uusissa tietokirjoissa jatkuvasti. Kaikki tietokirjat eivät suinkaan noudata kirjakielen normeja, vaan niissä voidaan hyödyntää myös puhekielisiä rakenteita mitä moninaisimmin tavoin. Yleiskuva näyttää siltä, että puhekielisyys yleistyy tietokirjoissa.

Kyse ei ole siitä, ettei kirjakielen normeja hallittaisi vaan siitä, että kirjakielen keinovalikoima laantuu ja puhuttua kieltä mukailevilla ilmauksilla on omia tehtäviään. Kirjoitettu kieli onkin nykyisin hyvin monimuotoinen, eikä yhtä julkisen kommunikaation korrektaa kielimuotoa ole olemassa: tilanteet ja tavoitteet vaikuttavat siihen, mikä on sopivaa, tavoiteltavaa ja arvostettua. Lisäksi tekstit voivat lainata näkyvästi toista tekstiä tai viitata sopivan piiloisesti johonkin toiseen tekstiin tai tilanteeseen, milloin ironisoidakseen, milloin hankkiakseen jotain muuta lisäarvoa. Kun politiikantutkija antaa kirjalleen nimeksi ”Tuhansien aatteiden maa”, hän saa jokaisen lukijan ajattelemaan myös ilmausta ”tuhansien järvien maa”, olipa siitä hyötyä tulkinnoille tai ei.

Toiseksi, kaikki kirjoittajat eivät tavoittele tuttua sanastoa ja yleiskielistä esitystapaa. Tietokirjallisuudessa on selvästi näkyvissä lukijakuntien fragmentoituminen: kirjoja ei aina suunnata ”suurelle yleisölle” johdatte- luksi ja ensilukemiseksi. Monet kirjat suunnataan suppealle paneutuneiden harrastajien joukolle tai ammattilaiskunnalle ja kenties hyödynnettäväksi koulutuksessa. Kirjojen takakansiteksteissä tosin usein potentiaalisiksi lukijakunniksi haaveillaan ensin alan ammattilaisia tai asiaan paneutuneita innokkaita harrastajia, sitten toivotaan kirjan palvelevan opiskelijoiden tarpeita, ja lopuksi uskotaan sen palvelevan vielä laajan kiinnostuneen yleisönkin tarpeita.

Erikoistietoja vaativia tietokirjoja ovat luonnollisesti yliopistolliseen tutkimukseen perustuvat kirjat, mutta kannattaa huomata, että esimerkiksi monet harrastuskirjat edellyttävät omaa erityiskieltään. Jotta voi aloittaa uuden harrastuksen, esimerkiksi helmikorujen teon, on totuteltava valtavaan määrään uutta sanastoa ja niiden takana oleviin ajattelutapoihin: ”valmista mallikerta”, ”pujota siemenhelmet”, ”voit käyttää yhden tai kahden langan tekniikkaa” jne. Asiantuntemuksen ja sitä ylläpitävän ja kehittävän kielen voi hankkia monella tavalla. Esimerkiksi moni vuosikaudet migreeniä sairastanut on ennättänyt hankkia sellaisen tietovar-

non ja termiymmärryksen, että pystyy lukemaan myös hoitohenkilöstölle suunnattua migreenitietoa.

ASIA- VAI PUHUJAKESKEINEN?

Monet tietokirjallisuuden peruslajit, kuten oppikirjat, käsikirjat, hakuteokset, yleiset historiateokset, ovat niin asiakeskeisiä, ettei niistä aina edes huomata tekijää. Olen joskus kysynyt kouluvierailulla, mitä kirjaa oppilaat käyttävät siinä tai tuossa oppiaineessa. Lähes poikkeuksessa koululaiset – ja usein opettajatkin – muistavat kyllä kirjan nimen suurin piirtein oikein, mutta useinkaan tekijä tai tekijäryhmä ei ole jäänyt mieleen, eikä se keskusteluissa edes tunnu mieleen painamisen arvoiselta. Asian vuoksihan kirjaa luetaan. Oppikirjaa tai tietokirjaa voidaan luonnehtia myös kuvaamalla kirjan ulkoasua, kokoa tai kannen väriä. Kuka kertoo lukeneensa paksun vihreäkantisen romaanin?

Oppikirjoissa ja hakuteoksissa tyyli on asiakeskeinen, siihen tapaan kuin oppaissa on asiakeskeisyyttä luonnehdittu: kirjoittajan henkilökohtaiset mieltymykset eivät paista tekstistä lävitse. Rakennustaidetta esittelevä historiateos kuvailee asuinalueita näin: ”Puiston tunnusmerkki ovat omaperäiset istutukset. Istutusalueet on sommiteltu kulmikkaiksi, ja ne muodostavat vastaparin liikenneympyrän kaarevalle muodolle.” Kirjoittaja käyttää ilmauksia *omaperäinen, kulmikas, kaareva*, joiden tulkinta on sama, olipa puhujana kuka hyvänsä. Sanat luonnehtivat kuvattavaa kohdetta, eivät kertojan makua tai mielipiteitä.

Jos kirjoittaja esittää asiansa puhujakeskeisesti, hän ottaa valtuudet esittää omia subjektiivisia kantojaan: *kukkaistutukset ovat upeita tai ilo silmälle, talot luovat viihtyisän tunnelman, puistot ovat kauniita...* Luonnehdinnat kertovat kirjoittajan omista arvioista, eivät niinkään kuvattavan kohteen ominaisuuksista. Matkakertomus tai muistelmateos voi ottaa tällaisia valtuuksia paremmin kuin taidehistorian teos tai maantiedon kirja.

EROJA TEKSTIEN VÄLILLÄ JA SISÄLLÄ

Arkikokemus, samoin kuin analyttiset havainnotkin osoittavat, että eri tekstilajeilla on erilaiset tyylinormit (ks. Heikkinen 2012, Voutilainen 2012). Kielen- ja tyylinutkija Pauli Saukkonen on osoittanut sekä kvantitatiivisissa tutkimuksissaan että tapausanalyysissään, miten systemaattisia erot eri lajien välillä ovat.

Jokaisesta aihepiiristä voi kirjoittaa millä tahansa tavalla: ammattikielellä, neutraalilla asiatyylillä tai puhujakeskeisellä tyyllillä. Kaikesta voi kirjoittaa analyysejä, ohjeita, mielipiteitä, tarinoita, kuvauksia ja teoreettisävyisiä erittelyjä.

Ruoasta voi kirjoittaa selkeän ohjekirjan, jossa annetaan yksiselitteisiä ainesluetteloita ja määriä (*100 g pähkinöitä, ripaus suolaa, lusikallinen öljyä* jne.). Ohjeet annetaan työtavan mukaisessa järjestyksessä imperatiiveina (*paloittele, sekoita, hauduta*). Kirjoittaja ei esitä mielipiteitä eikä ota kantaa, kannattaako juuri tätä ruokaa laittaa tai onko tämä parempi kuin jokin toinen ruoka. Hän ei myöskään perustele, miksi ainekset on pilkottava tai miksi paistoaika on juuri tuo. Ohjekirja ei myöskään taustoita, mistä juuri tämä ohje on poimittu esitykseen. Eikä liioin perustella, miksi ainekset lisätään siinä järjestyksessä kuin lisätään. Ja jos perustellaankin, ei kajota kemiaan tai solutasoon vaan viitataan yleisesti kypsyymiseen.

Ohjeita voi antaa myös ruokaesseissä, mutta ohjeiden lisäksi esseisti voi ottaa vapauksia ja kertoa omia muisteluksiaan ja kokemuksiaan, kuten Anna-Leena Härkönen *Taikinaterapia*-kirjassaan. Jokaista ohjetta edeltää ja seuraa pitkä – ohjetta pitempi – tarina, jolla tekijä selvittää, miksi juuri näitä pannukakkuja kannattaa tehdä, miksi nämä ovat parempia ja mielenkiintoisempia kuin jotkin muut pannukakut, missä hän niitä söi ja miksi juuri ne ovat jääneet mieleen jne.: ”Amerikka kiehtoo minua monessakin mielessä. Olen ollut siellä vain kerran, lapsena, enkä muista paljoakaan. Nyt haluaisin mennä sinne uudelleen. Musikaalienko takia? Taidegallerioitten? Ei suinkaan, vaan ruokakauppojen. Haluaisin viettää päivän jonkun suuren tavaratalon ruokaosastolla ja tutkia erilaisia mysli-, jogurtti-, vanukas- ja leipälaatuja. Olen sitä paitsi aamiaisfriikki. - -”

Ruoasta voi kirjoittaa myös tutkijamaisen analyyttisesti ja ilmiötä eritellen, kuten seuraavan näytteen ravitsemustieteilijät tekevät. Ohjeisiin päättyy myös tämä ravitsemustieteilijäkaksikko (Voutilainen & Soisalo: *Mustikka, ruus ja rypsi. Voimaruokaa Suomesta*) kirjansa lopulla, mutta kirjan varsinainen sisältö on esitellä ravitsemuksen näkökulmasta ravintoaineita, pitoisuuksia ja vaikutuksia: ”Ruoan ravitsemuksellisen laadun mittareita ovat ravintokuitu, vitamiinit ja kivennäisaineet. Ne osallistuvat elimistössä aineenvaihduntaan. Kuitu kantaa mukanaan monia muitakin hyötyaineita. - - Solun aineenvaihdunnassa muodostuu jatkuvasti hapettavia aineita, vapaita radikaaleja, jotka voivat vaurioittaa joitakin elimistön toimintoja.”

Tekstilajit ovat vakiintuneet yhteisössä erilaisten käyttötapojen mukaan. Vaikka meille ei tarkkaan ottaen ole missään opetettukaan, millai-

nen keittokirjan pitää olla, tiedämme odottaa siltä joitakin vakiintuneita muotoja. Jos oppaaksi tarkoitettu kirja alkaisi tarinoida matkoista ja muistoista tai pysähtyisi perustelemaan antioksidanteilla raaka-ainesvalikoimaa, kokilta palaisi ruoka pohjaan, ehkä pinnakin. Keittokirja lienee yksi vakiintuneimmista tekstilajeistamme.

Vakiintunut esitystapa ei tarkoita pysähtyneisyyttä. Vaikka lajit vakiintuvat, ne hiljakseen elävät ja muuttuvat. Viidenkymmenen vuoden takaisissa keittokirjoissa ei käytetty toisen persoonan käskymuotoa vaan lukijaa ohjattiin passiivilla: ”Porkkanat pestään yksitellen juurisutilla ja raaputetaan puhtaiksi... ” Sadan vuoden takainen keittokirja ei antanut määriä eikä paistoajkoja. Ilmeisesti kirjojen tekijät saattoivat luottaa ihmisten arkikokemukseen; oli pakkokin luottaa, sillä puu-uunien paisto-ominaisuudet vaihtelivat: ”lisätään kermaa, paistetaan kypsäksi”.

Monia asiatekstejä ohjataan myös tietoisin ohjein. Tieteellinen luonnontieteellinen artikkeli etenee määrämuodossa, ja siinä esitellään tutkimuksen vakiintuneet osat: ongelmanasettelu taustoineen, aineistot, menetelmät, tulokset ja päätelmät. Tietokirjallisuuden alalla on keittokirjojen ohella joitakin lajeja, joissa esitystapa on vakiintunut omaksi formaatikseen, jopa siinä määrin, että ulkoasua ja esityksen ryhmittelyä on harkittu lähes tavaramerkin kaltaisesti suojatuksi. Tällaisia ovat esimerkiksi matkaoppaat, joista monissa aukeamat etenevät samankaltaisina ja kertovat samassa järjestyksessä asutukset, tarinat, ruoat, ravintolat, nähtävyydet jne.

Lähellä vakiohahmoa ovat myös koulujen oppikirjat, joissa kukin kirja tai kirjasarja voi tukea lukijaa luomalla toistuvan rakenteen, jossa jaksoiden osat etenevät samalla tavalla, esimerkiksi näin: teoria, tiivistelmä, esimerkkitapaukset, harjoitukset, jatkopohdinnat.

Joissakin tietokirjalajeissa on parin vuosikymmenen aikana yleistynyt monipuolinen elementtirakenne. Kirjan sivu tai aukeama voi koostua leipätekstistä, jota jaksottavat eritasoiset otsikot. Numerotietoa esitellään taulukoilla ja graafeilla, ja kuvia käytetään siellä, missä tuhatkaan sanaa ei riittäisi kuvailuun. Kuvien viestejä tuetaan kuvateksteillä. Lisäksi tekstiin voi liittyä ingressimäisiä johdatteluja, pähkinänkuoriivistyksiä ja tarpeen mukaan tehtäviä, marginaaliotsikoita, tekstistä nostettuja taittopaloja yms. Kuvatestit ja tiivistelmät saattavat olla tyyliä verryttelyä toisenlaisia kuin varsinainen leipäteksti. Sivujen taittopaloiksi voidaan nostaa sitaatteja tai reippaita väitteitä. Ulkoasu tuo mieleen aikakauslehden esitystavat. Vakiorakenteen ansiosta tekstin eri osien välille syntyy myös tyylien vuoropuhelu. Valitettavasti joskus elementtien runsaus alkaa häiritä lukijaa, eikä suinkaan tue esityksen seuraamista.

Tyylien rajat eivät ilmene vain tekstilajien ja erityyppisten teosten välillä. Myös yhden kirjan tai tekstin sisällä voi tavata hyvin monenlaisia tyylejä. Selvin ja näkyvin lienee se, että kirjan ja usein myös luvun tai jakson otsikko sietää – jopa kutsuu – keveitä, puhekielisiä tai muuten ns. asiatyylisiä poikkeavia otsikoita. Palomiesten työtä esittelevä kirja on nimeltään *Brankkarit – elämää pelastuslaitoksella* (tekijä Leena Aavameri). Kuntoilua käsittelevä kirja on saanut otsikokseen *Habaa, iloa, liikettä, voimaa* (tekijä Baba Lybeck). Huumeiden historiaa käsittelevä teos on nimeltään *Trippi ihmemaahan* (tekijä Jaakko Hämeen-Anttila). Kirja nimeltä *Ettekö tiedä, kuka minä olen?* (tekijä Ari Turunen) käsittelee ylimielisyyden historiaa ihan asiallisesti, vaikka otsikko onkin öykkärimäinen sitaatti.

Kuvituksen lisääntyminen on muuttanut esitystapaa. Kuvitus on yleistynyt tekniikan halvennuttua 1970-luvulta alkaen. Sitä ennen ilmiöitä oli kuvailtava sanoilla. Nykykirjassa lukijalle ei tarvitse kuvailla kasvien tai lintujen värejä, sillä ne käyvät ilmi kuvista. Eikä lintujen lauluakaan tarvitse luonnehtia enää jäljittelemällä kirkaisuja ja liverryksiä tavuilla ja äännteillä, sillä yhä yleisemmin lukija saa ääninäytteet kirjasta nappia painamalla.

Tässä yhteydessä keskityn vain painettuun tieto- ja oppikirjallisuuteen, enkä kajoa uusiin sähköisiin oppimateriaaleihin, joissa tietoa esitetään videoiden, tekstien ja vuorovaikutteisten tehtävien avulla. Videoiden kielimuoto on uusi, eikä niistä ole vielä systemaattista tutkimusta. On kiinnostavaa nähdä, millä tavalla puhe, puhekielisydet, murteellisuudet ja persoonalliset puhetavat näkyvät. Vakiintuuko videoihin korrekteja yleiskielisiä puhujia, kuten television luonto-ohjelmiin, vai puhuvatko asiantuntijat videolla omalla yksilötyylillään? Puhuvatko he valmisteltua puhetta paperista vai spontaanisti? Joka tapauksessa videoiden käyttö opetuksessa ja opetusmateriaaleissa yleistyy lähivuosina, ja videot tuovat jälleen uusia pürteitä ja sävyjä julkiseen asiatyyliseen kielenkäyttöön.

TIETOKIRJAN FUNKTIO: UUDEN TIEDON JAKAMINEN

Tietokirjat opastavat, ohjaavat ja tarjoilevat uusia ajatuksia. Siksi ne saattavat korostetusti esitellä aiheita ja johdatella uusiin sisältöihin. Tällöin kirjoittaja joutuu sovittamaan erikoiskieltä ja yleiskieltä yhteen. Joskus on jopa luotava uusi termi, jotta suomenkielisen tekstin pystyy kirjoittamaan. Vaikka termi olisi valmiina, se on johdateltava ja esiteltävä lukijoille. Seuraavassa esimerkissä tulevaisuudentutkija esittelee uutta teoriaa ja sitä ilmaisevan termin näin:

”Kyseessä on polkuriippuvuusteoria, englanniksi path-dependance-theory. Polkuriippuvuusteoriassa keskeisenä ajatuksena on se, että tulevaisuuden kannalta tärkeitä ja peruuttamattomia voivat olla eri teknologioihin, tuotteisiin tai standardeihin liittyvät historiassa tehdyt päätökset, jotka perustuvat pieniin, ohimeneviin tai vähäpätöisiin hyötyihin. Käytännössä tämä tarkoittaa siis sitä, että historiassa tehdyillä pienilläkin päätöksillä on merkitystä tulevaisuuden kannalta.” (Elina Hiltunen, *Matkaopas tulevaisuuteen*.)

Kirjoittaja tarjoilee uuden teorian ja esittelee aluksi siitä käytettävän termimäisen nimityksen. Hän selventää ja perustelee termiä kertomalla sen englanninkielisen vastineen. Seuraavaksi on vuorossa termin takana olevan käsitteen esittely, ja lopuksi tulee vielä konkretisoiva päätelmä, joka kytkeytyy edelliseen kokonaisuuteen sanalla *siis*.

Valistava, opettava ja uutta tietoa kuvaava tietokirjailija joutuu tällaiseen esittelyyn tarttuessaan aiheisiin, joiden hän olettaa olevan lukijakunnalle uusia ja vieraita. Eikä tässä kylliksi, useat kirjoittajat joutuvat luomaan itse termejä, jos alalla ei ole vakiintunutta sanastoa suomeksi. Tällaisia nykylönnroteja tietokirjailijoissa on onneksi hyvinkin paljon, sillä globaalissa maailmassa tietämyksen alat karttavat enimmäkseen maamme rajojen ulkopuolella. On arvioitu, että noin yksi prosentti uudesta tutkimustiedosta syntyy Suomessa. Jos tuo loppuosa, 99 % uudesta tiedosta, halutaan tänne osaksi kulttuuriamme, on sille etsittävä ilmauksia ja sopivia sanoja. Ja tietoa karttuu muuallakin kuin tutkimuksessa, eri tavoilla ja erilaista tietoa, mutta uusia sanoja niissäkin tarvitaan. Nopean opastuksen tähän saa, kun koettaa ottaa selvää vaikka skeittauksesta tai asentaa langattoman verkon reititintä.

Tietokirjoittajien ja tutkijoiden ja muidenkin sanaston kehittelystä kiinnostuneiden tueksi ja iloksi on tarjolla erinomaisia termipankkeja, joista saa hakea uutta erikoisalojen sanastoa. Toinen pankki on Sanastokeskus TSK:n sivuilla (www.tsk.fi). Toinen on uudempi, monitieteinen talkootyöllä rakennettava pankki, johon eri alojen tutkijoita kutsutaan mukaan (www.tieteentermipankki.fi). Tällaiset termipankit ovat juuri niin eläviä ja hyödyllisiä kuin kielenkäyttäjät haluavat niiden olevan: mitä useammat pohtivat sanoja, kehittävät uusia ilmauksia ja keskustelevat muiden kanssa ehdotuksista, sitä enemmän pankkien tarjonnasta on apua kaikille. Sama koskee kieltä: se on elinvoimainen ja joustaa kaikkiin niihin tarpeisiin, joihin käyttäjät haluavat sen joustavan. Jos käyttäjiä ja kielen kehittäjiä ei ole, ei synny kieleenkään käyttöpotentiaalia.

TEKOTAPA VAIKUTTAA

Suomentaja Kyllikki Villa tapasi pitää päiväkirjaa laivamatkoillaan (esim. teokset *Myrskyissä*, *Vanhan rouvan lokikirja*). Hän puhui päiväkirjansa nauhalle ja nauhoitusten perusteella laati myöhemmin julkaitavan kirjan. Kun tekstin editoinnin aika tuli, Villa joutui pohdiskelemaan, miten hän suhtautuisi puhekieleensä. Hän päätyi jättämään vain lievää puhekielenomaisuutta, mutta ei juuri kainuulaislähtöistä murreväriä. ”Lievä puhekielenomaisuus” näkyy muutamissa ratkaisuisa: pronominiin *se* ja *ne* käyttötaivoissa, muodoissa *mulle* ja *mulla*, *me puuttiin* sekä puhekielisissä interjektioissa (*no*) ja paikoin lauserakenteen epäkirjallisuudessa. Jos Villa olisi alun alkaen tehnyt päiväkirjamerkintänsä paperille, jälki olisi ollut aivan varmasti kirjallisempaa siinäkin tapauksessa, että tekstissä olisi purettu tajunnanvirtaisesti matka-ajan kokemuksia.

”Mulla on koko ajan hellittämättä ollut pizza mielessä, mutta ne pizzapaikat, joiden kylttejä olen nähnyt, ovat olleet kiinni. Nyt menin Leoniin, jota nämä vähän halveksivat, kun ne neuvoivat minulle ensimmäisen illan ruokapaikan. No se poika ehdotteli ryöppynään kaikenlaista ennen kuin olin ehtinyt ollenkaan lukea listaa. Sitten sanoin, että onhan teillä pizzaakin, otan tuon Sevillanan. No se oli kyllä pizzan tapainen, varmaan mikrosta otettu ja sieltäkin vähän liian aikaisin niin ettei se ollut kuumakaan.” (*Vanhan rouvan lokikirja*)

Kielen ja tyylin valinnat saavat muutenkin vaikutteita tekstin luomisprosessista. Hyvän esimerkin tästä antaa Noora Shinglerin kirja *Marjoja ja maskaraa*. Kirjan teksti on normaalia asiatyylä kepeämpää muun muassa siten, että Shingler käyttää puhekielisiä tai slangimaisia ilmauksia. Paikoin myös lause- ja virkerakenne poikkeaa kirjakiielestä ja asiatyylisestä:

”Penteleen muovil Se vaikuttaa olevan (melkein) kaiken pahan alku ja juuri. Kerroin Muovikemikaalicoctail-luvussa muovissa lymyävästä bisfenolista, eivätkä ftalaatit ole juuri sen mukavampaa kemikaaliporukkaa. Kuluttajatuotteissa on esimerkiksi ihmisen lisääntymiskykyyn vaikuttavia aineita, eikä meillä perusjampoilla ole siitä hajuakaan. Mielestäni joissakin tuotteissa tulisi – röökiaskien tapaan – lukea varoitusteksti: ”Tuote saattaa häiritä hormonitoimintaasi?. Mutta eipä lue. Tällaisia varoituksia tarvitsisivat kylkeensä erityisesti muovituotteet.”

Kirjan esipuheesta käy ilmi, että kirja perustuu Shinglerin pitämään blogiin. Blogikielen kaikuina lienee rennohko kirjoitustapa, johon liittyvät vahvat kannanotot ja tiedon yhdistäminen reippaisiin tunteenpurkauksiin. Kirjan kielimuotoa voi pitää myös merkinä siitä, millaista

lukijakuntaa kirjoittaja tavoittelee. Kielimuoto antaa myös sen viestin, ettei vakavan valistuksen tarvitse olla ankaraa ylhäältä päin tulevaa neuvontaa ja autoritääristä puhetta.

Tietokirjoissa on alkanut yleistyä kahden tai kenties useammankin kirjoittajan kirjeenvaihdon tai keskustelun perusteella kirjoitetut kirjat. Laji ei ole aivan uusi; suomalainen klassikko tässä lajissa oli Yrjö Kivimiehen toimittama *Pidot tornissa* (1937). Tätä samaa formaattia jatkoivat sitten uusilla keskusteluilla Eino S. Repo, *Toiset pidot tornissa* (1954) ja Erno Paasilinna, *Pidot Aulangolla* (1960) ja *Pidot Suomessa* (1972). Näissä keskusteluissa kieli on kirjakielistä, mutta moderneissa keskustelukirjoissa puhujien puhettavat pääsevät näkyviin, eivät täytenä puhekielenä vaan Kyllikki Villan tapaan ”lievänä puhekielenomaisuutena”. Näissä teksteissä loogisen etenemisen laita on vähän niin ja näin. Puheenvuorot voivat olla eripituisia, niissä voi olla sivupolkuja ja seuraava puhuja voi tarttua mihin polkuun tahansa.

Sähköposti mahdollistaa kirjeenvaihto- ja dialogikirjojen tekemisen ihan toisella tavalla kuin paperikirjeet ennen vanhaan. Siksi ilmeisesti tällaisia kahden hengen yhteistyökirjoja syntyy vuosittain muutamia. Toki yhteiskirjoittamista ja kahden tai useammankin kirjoittajan tekstinä on kirjoja tehty iät ajat, mutta näiden dialogikirjojen funktio on toinen: esitellään ajatuksia, ajattelujen eroja ja argumentoidaan. Kirjoittajien ei ole tarkoituskaan etsiä yhtä yhteistä näkökulmaa, jota he haluavat esitellä lukijoilleen.

Joskus dialogikumppanukset ovat maailmankatsomusten ääripäästä, kuten agnostikoksi tunnustautuva tähtitieteen professori Esko Valtaoja ja luterilainen piispa Juha Pihkala, jotka ovat jo kirjoittaneet yhdessä kaksikin teosta: *Nurkkaan ajettu Jumala* (2004) ja *Uskon tietäväni, tiedän uskovani* (Minerva 2010). Tässä näkyy kirjan vahvuus: vaativasta aiheesta keskusteltaessa kirjallinen dialogi on helpompi seurattavaksi kuin nopeatempoinen televisiokeskustelu. Muita samankaltaisia esimerkkejä löytyy politiikan alalta, esimerkiksi kokoomuspoliitikko Iiro Viinasen ja vasemmistoliittolaisen Esko Seppäsen kirja *Vasen, oikea, oikea vasen*. Kirjan otsikko saa oman lisä-sävynsä siitä, että kirjoittajat kertovat sairastamastaan parkinsonintaudista, jota sairastava joutuu tarkkaamaan omaa liikkumistaan erityisin ponnistuksin.

DOKUMENTOINTI, VIITTAUKSET

Vanha viisaus kertoo, että romaani on kuin syöppö sika, joka ahmii kaiken, mitä eteen tulee. Romaanissa ei kuitenkaan ole tapana osoittaa, mikä ajatus, sanonta tai kuva on peräisin mistäkin. Vaikutteet sulautuvat

yhtenäiseksi taide-esitykseksi kirjoittajan omien kokemusten ja ajatusten kanssa.

Tietokirjallisuuteenkin tämä viisaus pätee osittain. Tietokirjan lähtökohtana on, että se keskustelee, kommentoi, kyseenalaistaa ja täydentää sitä, mitä muualla on sanottu tai raportoitu ja vaikka tiivistää muualla olevaa tietoa. Tietokirja ei kuitenkaan tee tästä vuorovaikutuksesta itsenäistä taidetta, vaan sen olemukseen kuuluu tietolähteiden dokumentointi: tällä tavoin kirjoittaja antaa kunnian sille, jolle kunnia kuuluu. Lisäksi tietolähteet on tarpeen yksilöidä ja dokumentoida. Siksi tietokirjoissa viitataan huolella tietolähteisiin. Minimissään tämä voi olla kirjan tai artikkelin lopussa ilmaistuna luettelona ”aiheesta enemmän” tai ”lähteet”.

Mahdollista on viitata lähteisiin eleettömästi pienillä ala- tai loppuviitteillä, jotka lukija voi halutessaan ohittaa, mutta joista voi tarvittaessa porautua syvällekin. Vanhastaan tietokirjat ovat olleet kirjallisia esityksiä alusta loppuun, mikä tarkoittaa, että tietolähteenä on käytetty muita tekstejä ja niihin viitataan ja niitä hyödynnetään ennen muuta kirjallisina keinoin.

Tavallisimmin tapana on ollut kuvata tietolähteistä poimittuja ajatuksia käyttäen epäsuoraa kerrontaa: *McGuiren mukaan* - -. *Kuten Suolinna mainitse*, - -. *Raittila kuvaa tapahtuman johtaneen* - -. *Niemelä esittää johtopäätökseksi* - -. *Huttunen väittää* - -. Tässä esitystavassa on puolensa. Tietolähde nostetaan omaan leipätekstiin näkyviin. Lisäksi kirjoittaja voi kuvata, miten hän hyödyntää ja tulkitsee esitettyjä väitteitä. Hän voi pitää niitä oikeina ja sitoutua itse samaan päätelmään. Hän voi myös ottaa etäisyyttä, ilmaista suhtautuvansa epäillen tai kriittisesti lähteeseensä (*NN väittää*).

Epäsuorassa kerronnassa kirjoittaja tulkitsee pitkän tekstikatkelman ja sulattaa sen osaksi oman tekstinsä kerrontaa. Hän tiivistää, poistaa ja tulkitsee. Hän joutuu usein muuttamaan aikamuotoa ja vaihtamaan viittauspronomineja ja tekemään monia muita kielellisiä muutoksia. Lukijan on luotettava siihen, että alkuperäistä tekstiä on tulkittu oikein. Toisaalta lukija pääsee alkulähteille halutessaan tarkistamaan, onhan lähteet merkitty joissakin standardeissa sivun tarkkuudella.

Epäsuoran kerronnan ohella tietokirjoissa on jo kauan ollut tapana hyödyntää haastatteluja tai siteerata kirjallistakin lähde suoraa kerronnan keinoin. Voin olla yleistyksineni väärässä mutta näyttää siltä, että tyyli on siirtynyt käännytietokirjallisuudesta suomeen.

Tietolähteenä ilmeisesti lisääntyy kasvokkainen haastattelu, mistä syystä tietokirjojen ilmaisuvalikoimassa on yhä enemmän suoria sitaatteja. Vuonna 2012 Tieto-Finlandia-palkinnon voittanut Elina Lappalainen kirjoittaa kirjassaan *Syötäväksi kasvatetut* tähän tapaan:

”Haastatteluhetkellä HK ei ollut vielä lopettanut yhdenkään tilan sopimuksia raja-arvojen ylittymisen perusteella. ’Ongelmat on saatu ruotuun neuvonnalla’, Jukola sanoo. ’Hyvinvointiasioiden kanssa pitää olla kärsivällisyyttä. Ei pidä tehdä äkkinäisiä ja dramaattisia asioita, joilla herättää tuottajissa vastustusta. Tuottajien pitää antaa sulatella asioita’, Jukola sanoo. Jukola ei usko muita muita tiukempiin pakotteisiin. Hänen mukaansa tuotanto vähenee ja siirtyy muualle, jos kotimainen liha menettää tiukempien sääntöjen vuoksi kilpailukykyä.”

Kirjan tyyliä voi luonnehtia aikakauslehtimäiseksi, jossa suuri osa tiedoista on hankittu haastattelemalla tietolähteitä. Haastattelujen puhetta siteerataan suoraan mutta välillä siirrytään myös epäsuoraan kerrontaan.

Haastatteluaineistojen hyödyntäminen tuo myös omia piirteitään. Haastateltava voi olla aineistona tai hän voi olla tietolähteenä ja asiantuntijana. Asiantuntijan lausunnot kirjataan yleiskielisinä, kuten edellä Lappalaisen haastattelemat asiantuntijat, mutta aineistona oleva haastateltava puhuu omalla puhekielellään. Seuraava esimerkki on kirjasta *Brankkarit* (kirj. Leena Aavameri): ”Olin ekassa tulipalossa. Luulin, että se mun työkaveri on jumalauta sokee kun koko ajan tuli vettä mun päälle. Mun isä oli vielä siinä autoyksikössä pomona. Sanoin: ’Etkö sää nyt jumalauta nää, toi jätkä suihkuttaa vettä mun päälle.’ En tiennyt kastelusta, mulle ei ollut kerrottu. Hermostuin ja rupesin suihkuttaa vettä takas. Sehän se meni rähinäks. Sitten vasta kerrottiin, että eka tulipalossa pitää kastella.”

MAAILMA MUUTTUU, JA KIELI SEN MUKANA

Tietokirja vanhenee. Tavallisimmin tällöin ajatellaan sisällön ja faktatiedon vanhenemista. Totta on, että uusi tieto korvaa aikaisemmat tiedot. Sata vuotta sitten bakteeritulehduksia ei hoidettu antibiooteilla, nuorison murosikää ei pidetty erillisenä ikävaiheena, eikä ruoan yhteydessä mainittu lisäaineita. Plutoakin pidettiin planeettana, ja rahanarvosta puhuttaessa inflaatio, devalvaatio ja revalvaatio olivat tuttuja ja yleisiä ilmiöitä. Tällaisissa faktapohjaisissa tietosisällöissä näkyy ajan muutos. Tiedot ovat aut-

tamattomasti vanhentuneita, jos vertaamme niitä nykyiseen tietämykseen. Tietokirja sinänsä voi säilyttää arvonsa ajankuvana tai osoituksena maailman muutoksesta, ja se voi olla hyvin käyttökelpoinen lähde historian- ja kulttuurintutkijalle.

Myös kieli ja esitystapa vanhenevat. Sadan vuoden takaiset kirjat ovat nykylukijalle täysin lukukelpoisia, sillä oikeinkirjoitus ja kielioppi eivät ole juuri muuttuneet. Suurimmat muutokset ovat sanastossa ja tyylissä. Tässä voi verrata vaikkapa seuraavia kirjallisuushistorian katkelmia; ensimmäinen on Eino Railon *Yleisen kirjallisuuden historiasta* ja alempi *Suomen kirjallisuushistorian* 1. osasta (toim. Yrjö Varpio ja Liisi Huhtala). Railon teos on ilmestynyt vuonna 1924, Varpion ja Huhtalan toimittama teos 75 vuotta myöhemmin vuonna 1999. Esimerkkipari antaa pienen välähdyksen virkerakenteen, kuvallisuuden ja määritteiden käytön muutoksista.

”Sanoimme Voltairea libertiinisyyden perilliseksi ja tunnukseksi; hänen nuorempi aikalaisensa Rousseau edustaa laajempaa taustaa, kooten sieluunsa paljon sitä, mikä oli syvällistä ja elinvoimaista renessanssissa ja 1600-luvun pyrkimyksissä ja välittäen sen huomattavalta osalta – tekisi mieli sanoa – mediomaisesti, itsetiedottomasti mutta kuitenkin uudistettuna oman sielunsa ahjossa, aikakautensa ja tulevaisuuden aatteelliseksi käyttövoimaksi. Hän on siis tärkeämpi, omaan ja seuraavaan aikaan laajemmin ja syvemmin vaikuttanut henki kuin Voltaire.”

”Valistukselle ovat tärkeitä ennen kaikkea aatteet, varhaisromantiikalle taas enimmäkseen kirjalliset ilmiöt. Molempien ihanteet yhdistyvät usein yhdessä ja samassa henkilössä. Erityisen selkeästi tämä näkyy varhaisromantiikan suuressa virikkeenantajassa Jean-Jacques Rousseausa, joka yhdisti uuden tunnepitoisen kirjallisen ajattelun valistuksen järkiuskoon.”

Muitakin kehitystrendejä tietokirjallisuuden kielestä voi osoittaa. Nykytietokirjallisuudessa hirmuliskot ovat muuttuneet dinosauruksiksi. Sokeritaudin sijaan nykyisin yhä tavallisemmin käytetään ilmausta diabetes. Kyse ei ole vain siitä, että yksittäiset sanat korvautuvat vierasperäisillä sanoilla. Kyse on laajemmasta muutoksesta, ehkä useista muutoksista. Yksi näistä on muutos kohti kielen ja viestinnän kansainvälistymistä. Suomi sulattaa lainasanoja tehokkaasti ja sopeuttaa ne osaksi omaa ilmausvarantoaan. Kansainvälistyminen ja kielten rinnakkainen käyttö yhtenäistää kielen ilmaisuvaroja.

Toinen muutos on se, että alun alkaen erikoistietämykseen kuuluneet asiat ovat yleissivistyksen muutoksen vuoksi liukuneet kohti arkitietoa. Kukapa ei puhuisi diabetesdiagnooseista, tunnistaisi dinosauruksia, pohitisi geenensä vaikutusta, käsitelisi piilotajuntaansa ja turhautumiaan,

tunnistaisi narsismia, vertailisi sähköntuotantotapoja. Tietokirjoissa lukijoilta voidaan odottaa kohtalaista yleissivistystä ja aiempaa tietämystä.

Vielä isompia muutoksia heijastelee maailmankuvan ja ajattelutapojen muutos. Vielä 1960-luvulla oli luontevaa kirjoittaa opaskirja autolla ajamisesta ja jopa suunnata teksti erityiselle lukijakunnalle, naisille. En tiedä, kuinka laajalti vuonna 1967 ilmestynyttä kirjaa *Oletko naisantoilija* (kirj. Denis McCluggage suom. Mauno Suuronen ja Leo Kamunen) luettiin, ja kuinka laajalti sen lähtökohta oli kaikille lukijoille itsestään selvä. Muutamaan vuosikymmeneen sen esitystapa ei enää ole ollut nykikäsitetyksen mukainen, vaikka sisällössä – auton voimansiirron periaatteissa tms. – pääkohdat voisivat hyvin vastata nykyistäkin todellisuutta. Kukapa ajattelisi, että auton toimintaperiaatetta pitää kertoa naisille eri tavalla kuin miehille ja että asian selventämisessä ompelukoneen mekanismi olisi hyödyllinen vertauskohde, ikään kuin kaikki naiset tietäisivät, miten ompelukoneet toimivat.

Jos tarkastelee muutosta, näkee kaikkialla muutosta. Jos vastaavasti asettaa itselleen tehtäväksi selvittää, mikä on pysyvää ja ennallaan, saa erilaisen kuvan. Näin kävisi myös tietokirjallisuuden kielen tarkastelussa.

Pystymme edelleen lukemaan Agricolan aikaisia tekstejä, jos vain fraktuurakirjasin ei tuota vaikeuksia. 1500-luvun suomen kieli kulkee nykykielessämme edelleen mukana. Sen jälkeen kirjakieli vakiintui, ja sen käyttö laajeni kaikkiin elämän ja tietämyksen aloihin. Erityisen merkityksellinen oli 1800-luku, jolloin lukutaito yleistyi ja koulutus lisääntyi ja kirjojen kustantaminen moninkertaistui kustantamojen lisääntymisen ja kasvun myötä. Tekniikan muutos ja kuvituksen tulo 1900-luvun loppupuolella muuttivat tyylä, mikä näkyy sanonnan pelkistymisessä. Kansainvälistyminen ja yleissivistyksen kasvu ja lukijakuntien fragmentoituminen ovat kaikki omalla tavallaan muuttaneet ja uudistaneet suomenkielisen tietokirjallisuuden kieltä.

Elämme digitaaliumisen aikakautta, jolloin julkaiseminen muuttaa luonnettaan. Samoja tekstejä voidaan kopioida ja kierrättää eri paikkoihin. Kirjoja voidaan yhä helpommin laatia yhteistyönä jopa spontaanina joukkokirjoittamisena, kuten oppikirjamaratonit ovat osoittaneet. Monikanavaisuus, videon ja tekstin käyttö sekä vuorovaikutteisuus tuovat oman lisänsä.

Mikään näistä muutoksista ei ole uhannut suomen kieltä tai tuhonnut sen ilmaisuvoimaa. Päinvastoin, kielen loputtomista varannoista löytyy uusia ja uusia keinoja, joilla lukijoiden ulottuville voidaan tuoda uutta tietoa.

LISÄLUKEMISTA:

Heikkinen, Vesa ym.: *Genreanalyysi – tekstilajitutkimuksen käsikirja*. Gaudeamus 2012

Leskelä, Leecalaura & Virtanen, Hannu (toim.): *Toisin sanoen. Selkokielen teoriaa ja käytäntöä*. Opik 2009.

Marjanen, Kaarlo: *Ainekirjoituksen opas*. SKS 1927.

Rainio, Ritva: *Asiatyylit ja viestintä. Tietolipas*. SKS 1968.

Saukkonen, Pauli: *Mistä tyyli syntyy*. WSOY 1984.

Voutilainen, Eero: ”Rekisteri”. Teoksessa Heikkinen, Vesa ym. (toim.): *Genreanalyysi. Tekstilajitutkimuksen käsikirja*. Gaudeamus 2012.

TEKSTINÄYTTEET:

Aavameri, Leena: *Brankkarit*. Johnny Kniga 2012.

Englund, Peter: *Hiljaisuuden historia*. WSOY 2005.

Hiltunen, Elina: *Matkaopas tulevaisuuteen*. Talentum 2011.

Härkönen, Anna-Leena: *Taikinaterapia*. Otava 2010.

Lappalainen, Elina: *Syötäväksi kasvatetut*. 2012.

Railo, Eino: *Yleisen kirjallisuuden historia*. 1924

Raivio, Kari (toim.): ”Laatu, laatu, laatu. Yliopistojen elinehto”. Suomen Toivo 2013.

Shingler, Noora: *Marjoja maskaraa*. Atena 2013.

Varpio, Yrjö & Huhtala, Liisi (toim.): *Suomen kirjallisuushistoria, osa 1: Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. SKS 1999.

Villa, Kyllikki: *Vanhan rouvan lokikirja*. Like 2006.

HELENA RUUSKA

EI OPPIKIRJA OJAAN JOUDA

Suomi on ollut toistakymmentä vuotta koulutuksen mallimaa, koska olemme sinitelleet kansainvälisten Pisa-tutkimusten kärjessä. Peruskouluamme on tultu ihmettelemään kaikista maanosista, ja opetuksen järjestäjät, opetushallinto, opettajankoulutus, rehtorit ja opettajat ovat ottaneet ansaitut kiitokset vastaan. Oppikirjailijat eivät ole löytäneet paikkaansa tässä voittokulkuessa. Oppimateriaaleihin ei myöskään pureuduta Pasi Sahlbergin suomalaista koulujärjestelmää ja sen nousua Nokian veroiseksi vientituotteeksi esittelevässä teoksessa *Finnish Lessons*, vaikka oppikirjatutkimuksissa usein todetaan, että oppimateriaalit ohjaavat suomalaista kouluopetusta.

Tarkastelen tässä artikkelissa, millaisessa muutoksessa oppikirja tällä hetkellä on. Hahmotan muutoksen taustaa muutamilla historiasta poimimillani esimerkeillä ja tarkastelen, mikä on oppimateriaalien tilanne nyt. Nykyhetkestä käsin hahmottelen muutamia uhkakuvia, jotka toteutuessaan saattaisivat heikentää Suomen sijoittumista kansainvälisissä oppimismittauksissa. Maineen menetystä kohtalokkaampaa olisi kuitenkin se, että suomalaisessa peruskoulussa yhä useampi alkaisi syrjäytyä. Erityisopetuksen tarve kasvaa koko ajan, mutta kyse ei välttämättä ole oppilaiden heikkenevistä kyvyistä vaan yhä epävakaammasta opettamisesta yhä epävakaammassa maailmassa. Oppimateriaalit parhaimmillaan voisivat tarjota vakautta, ruisleipää vehnäleivän sijaan.

KUULUISIA OPPIKIRJOJA

Pisa-kiitosten puutteesta huolimatta suomalaisilla oppikirjoilla on pitkä ja kunniakas historia. Ensimmäinen suomenkielinen kirja Mikael Ag-

ricolan *Abckiria* ilmestyi vuonna 1543. Se oli suomenkielisille papeille tarkoitettu oppikirja, jonka avulla he opettelivat lukemaan ja kirjoittamaan suomeksi. Siitä sai myöhemmin nimensä suomalainen lukutaidon alkeisoppikirja aapinen. Moni ikäihminenkin muistaa, millainen oman aapisen kansi oli ja millaisia hahmoja sisäsivuilla seikkaili. Olihan aapinen – ja on monelle edelleenkin – ensimmäinen ihan oma kirja. Aapisten nimissäkin oli hohtoa: *Meidän lasten aapinen*, *Aapiskukko*, *Kultainen aapinen*, *Lasten oma aapinen*. Kirjoittajat olivat kasvatuksen asiantuntijoita, kuten Aukusti Salo, tai muulla tavoin kirja-alalla kannuksensa hankkineita, kuten Teuvo Pakkala, Viljo Tarkiainen ja Martti Haavio.

Jotakin kirjan arvostuksen laskusta 2010-luvulla kertoo tosiasia, että peruskouluissa on alettu kiertää myös aapisia. Ensimmäistä kirjaansa odottava ekaluokkalainen voi saada uuteen reppuunsa sateessa tahriintuneen, tupakalta haisevan ja töhrityn aapisen. Kuin antaisi lapselle homeisen leipäpalan. Opettajan on turha yrittää kääntää negatiivista positiiviseksi vetoamalla koulun säästöihin ja toteamalla, että ”älä sinä sitten enää käsittele kirjaa huonosti”. Kuulemma jotkut vanhemmat ovat jo ostaneet itse lapsilleen uuden aapisen, ehkä myöhemmin myös muitakin peruskoulun oppikirjoja. Eriarvoisuus tunkee kouluun aina silloin, kun päättäjät säästävät väärissä asioissa.

Kaunokirjailijoita on helppo luetella nimeltä, mieleen tulee myös muutamia tunnettuja tietokirjailijoita, mutta harva tietää nykyään yhtään oppikirjailijaa nimeltä. Historiasta muistetaan tietenkin Sakari Topeliuksen vuonna 1875 ilmestynyt *Maamme kirja*. Sitä luettiin Suomen kouluissa lähes sata vuotta, ja siitä sukupolvi toisensa jälkeen imi käsityksen Suomen luonnosta, historiasta, kansasta ja kielestä. Topeliuksen tapa kertoa ja sanavalinnat paljastavat ajan arvoja. Oppikirja, sen enempää kuin mikään muukaan tietokirja, ei ole arvoton eikä neutraali:

Ankea ja kylmä on maamme täällä kaukana pohjoisessa. Luonto on täällä ankara äiti, joka ei hellitele lapsiaan velttoudella ja yltäkylläisyydellä. Se vaatii heiltä uutteraa työntekoa, paljon kärsivällisyyttä ja itsensä kieltämistä.

Juuri arvojen ja asenteiden takia ei ole sama, millaista ja kenen kirjoittamaa oppikirjaa koulussa luetaan. Historiaan etäännytettyinä moni asia näkyy paljaana silmiemme edessä. 1950-luvun aapisessa neekeriperi kasvojaan ja lehmät laidunsivat vihreällä niityllä. Isä saapasteli pellolla ja äiti hämmensi puurokattilaa lieden äärellä. Nykyoppikirjojen kuvamaailma kertoo, millaisessa maailmassa koululaisten uskotaan tai toivotaan

elävän nyt ja tulevaisuudessa. Miten kuvataan maahanmuuttajia? Puhutaanko yhteiskunnallisista asioista aktiivissa vai passiivissa?

Aleksis Kiven *Seitsemän veljestä* -romaanissa kunnioitetaan oppikirjaa, vaikka pintapuolisesti luettuna veljekset pakoilevat lukemisen vaihua. Jos katse käännetään aapiskirjaan, perspektiivi muuttuu: Veljekset lähtevät seitsemän miehen voimalla lukkarin luokse kouluun, käyvät matkalla kosimassa naapurin Venlaa, saavat rukkaset ja kuulevat tappionsa jälkeen maantiellä Toukolan poikien pilkkalaulun itsestään. Syntyy sanaharkka ja lopulta käsirysy.

Juhania, itsepäisintä ja kiivainta veljeä, loukkaa erityisesti se, että tappelun nujakassa yksi toukolalainen heittää hänen *Abokirjansa* ojaan – pilkkaa näin kirjaa, tietoa ja oppimista. Juhani käskee väkivaltaa käyttäen miehen hakemaan kirjan ojaasta ja pakottaa tämän antamaan sille ”pienen suukoksen”. Oppikirja ei saa olla pilkan kohteena, ei edes aikamiehen haarapussissa piiloteltu aapinen. Juhani oppii kaikkien vaikeuksien jälkeen viimeisten joukossa lukemaan, joten hänessä ruumiillistuu usko siihen, että kirja, ensin oppikirja ja sitten muut kirjat, ovat tie tietoon ja hyvinvointiin.

HARMAITA JA ANONYIMEJA OPPIKIRJAILIJOITA

Jukolan poikien on nöyryyttävä, aapisensa tavattava ja lukutaitonsa osoitettava, jotta heistä tulee kunniallisia kansalaisia ja jotta he saavat naimaluvan. Oppikirja on edelleen siitä erityinen kirja, että sen lukemista ei voi itse valita. Vuodelta 1921 peräisin oleva oppivelvollisuuslaki on taannut sen, että lähes kaikki suomalaiset ovat 7–16 vuoden ikäisinä ainakin selaillleet oppikirjoja. Nykyperuskoulunsa päättävä on tullut lukeneeksi noin sataa eri oppikirjaa, kymmenkunta oppiainetta ja kymmenkunta oppikirjaa per lukuvuosi. Lukion valitsevat nuoret lukevat melkoisen määrän lisää kirjoja seuraavan kolmen vuoden aikana.

Oppikirja on siis edelleen yleissivistävän koulun kulmakivi ja ehkä siksi oppikirjan lukemisesta varten on olemassa ihan oma verbi ”päntätä”. Oppi- ja tenttikirjoja päntätään, ei koskaan romaania tai lastenkirjaa. Adjektiivi ”oppikirjamainen” taas tarkoittaa selkeää mutta tylsää tiedon esittämisen tapaa. Miksi Jukolan Juhani ei sallinut oppikirjaansa pilkattavan mutta myöhemmin oppimisen mallimaassa oppikirjan lukemista tai rakennetta kuvaavat sanat ovat sävyllään negatiivisia?

Oppikirja terminä on jäänyt viime vuosituhanneille, sillä pitkään on jo puhuttu oppimateriaaleista, jotka sisältävät oppikirjan, työkirjan, opettajan oppaan ja sähköisen oppimateriaalin. Oppimateriaalikonkaisuuksia ei kukaan kirjoita yksin, kuten E. N. Setälä 1880-luvulla kirjoitti yksin *Suomen kielen oppikirjan*, jota luettiin oppikouluissa vielä 1970-luvullakin. Setälän kieliopissa esitettiin yhden miehen näkemys suomen kielen rakenteesta. Nykyoppikirjat ovat moniäänisiä ja tehtäviensä kautta myös tietoa kyseenalaistavia, vaikka monen mieleen on juuttunut stereotypia yksiäänisestä oppikirjasta.

Oppimateriaalit ovat jo pitkään syntyneet työryhmissä, joten oppikirjasarjat tunnetaan vain nimeltä, ei tekijöidensä mukaan: *Vuosisadat vierivät*, *Koulun biologia*, *Lär dig svenska*, *Kirjakuja*, *Tuhattaituri*. Oppikirjaryhmään kuuluu oppiaineensa osaajia ja pedagogiikan taitajia, yleensä kolmesta seitsemään opettajaa, tutkijaa tai muuta asiantuntijaa. Oppikirjaryhmät ovat kautta aikojen syntyneet lähes poikkeuksetta kustantajavetoisesti. Uuden oppimateriaalin tekeminen aloitetaan, kun vanhan sarjan suosio ja myynti ovat laskeneet merkittävästi tai jos opetussuunnitelma on muuttumassa.

Oppikirjailija uurastaa ryhmässä eikä hänen kynänjälkensä erotu yhteisesti muokatusta tekstistä. Pitkään kirjoitettiin nimenomaan oppikirjoja ja puhuttiin oppikirjan tekijöistä ikään kuin oppikirjoja olisi rakennettu kuin mitä tahansa käyttöesineitä. Oppikirjailijoista alettiin puhua oikeastaan vasta 2000-luvulla, jolloin oppikirjan kirjoittaminen haluttiin nähdä luovana kirjailijan työnä siinä missä kaunokirjallisuuden ja tietokirjallisuuden kirjoittaminenkin. Paradoksaalista on kuitenkin se, että samaan aikaan oppikirja perinteisessä merkityksessä oli jo menneisyyttä ja alettiin puhua oppimateriaaleista, joihin sisältyi peruskoulussa kolmikko oppikirja, työkirja ja opettajan opas.

TYÖSKENNELLÄÄN, TREENATAAN VAI HARJOITELLAANKO?

Oppikirjan erottaa muista tietokirjoista se, että oppikirjassa on tehtäviä: aiheeseen liittyviä kysymyksiä ja käskyjä tehdä jotakin opittavaan asiaan liittyvää. Oppilaan ajattelua kuljetetaan kohti omaa oivallusta ja oppimista. Niiden avulla ohjataan lukemaan ja ymmärtämään oppikirjatekstiä mutta myös etsimään asiaan liittyvää tietoa oppikirjan ulkopuolelta. Oppikirjan toimivuus tai toimimattomuus luokassa kulminoituu yleensä sen tehtäviin. Motivoivatko tehtävät oppilaita? Ovatko ne ikäkaudelle sopivia ja ottavatko ne riittävästi huomioon oppilaiden omat kokemukset ja

ajatukset? Ohjaavatko ne tarkastelemaan oppimisen kannalta oleellisia asioita? Eriyttävätkö tehtävät opetusta eli antavatko ne erilaisille oppijoille onnistumisen mahdollisuuksia sekä ylös- että alaspäin?

Peruskoulu toi oppikirjojen rinnalle lähes jokaiseen oppiaineeseen työkirjat, joissa on yleensä pelkkiä tehtäviä. Tätä tulokasta on parjattu ehkä enemmän kuin mitään muuta kirjallisuuden lajia. Työkirjatyöskentelyn on väitetty passivoivan oppilaita ja tekevän opetuksesta mekaanista aukkojen täyttämistä. Työkirja sopi 1970-luvun behavioristiseen oppimiskäsitykseen, jonka mukaan opettaja ennakoi, mitä oppilas vastaa hänelle esitettyyn kysymykseen. Siksi oli helppo ennakoida myös, että vastaus mahtuu työkirjan viivalle, ruutuun tai lokeroon. Nykyään vallalla olevan kognitiivis-konstruktivistisen oppimiskäsityksen mukaan oppiminen ei ole passiivista tiedon siirtämistä, vaan se tapahtuu oppijan omana aktiivisena tiedon konstruointina. Tällaiseen oppimiseen valmiiksi suunniteltu työkirjan sivu sopii harvoin, koska oppiminen on luovaa toimintaa ja jokainen oppija tuottaa annettuun tehtävään oman näköisensä vastauksen.

Peruskoulun alkuaikoina työkirjat olivat paljon käytössä ja perustietojen ja -taitojen oppimisessa ne ovat korvaamattomia edelleenkin. Kaikilta ei esimerkiksi vihkotyö suju erilaisten hahmotushäiriöiden tai keskittymiskyvyn puutteen takia. Puoliksi täytetty työkirja auttaa hahmottamaan ja jäsentelemään asioita silloin, kun oma kärsivällisyys ei riitä muistiinpanojen tekemiseen tai vastausten kirjoittamiseen. Koulun arki muokkaa oppimisen teorioita, joten työkirja ei ole auttamattomasti vanhanaikainen työväline.

Työkirjoja kutsutaan monella eri nimellä, esimerkiksi harjoitus-, tehtävä- tai treenikirjoiksi. Nimityksen alkuosassa korostetaan, millaista työskentelyä arvostetaan – tehtävien tekemistä vai taitojen harjoittelua. Eri nimivariantit paljastavat, että työkirjoja on yritetty kehittää toiminnallisemmiksi ja tutkimuslähtöisemmiksi, kuten Erkki Saranen esittää uuden vuosituhannen kynnyksellä alakoulun luonnontieteen oppi- ja työkirjojen tehtäviä koskevassa tutkimuksessaan *Oppikirjat luonnontieteellisen ajattelun kehittäjinä*. Parhaillaan kehitteillä olevat sähköiset oppimateriaalit tullevat mullistamaan työkirja-ajatusta jälleen.

Sähköiseen työkirjaan vaaditaan insinööritaitojen lisäksi myös pedagogista älyä. Onko se interaktiivinen opettajan ja oppilaan välillä? Onko se interaktiivinen oppilaiden välillä? Onko kyse vain pelimoottoreilla rakennetuista köyhän miehen angrybirdseistä, jolloin oppiminen edelleenkin on mekaanista tiedonsiirtoa ja jo opittujen asioiden drillausta? Rärkeimmissä tapauksissa näppärä kone raahaa kaikki oikeat vastaukset oppilaan puoles-

ta, joten ainoastaan hiirikäsi saa treenausta. 2010-luvun tekniikalla ei pitäisi toteuttaa viime vuosituhannen pedagogiikkaa. Kiinnostavaa on, millaisia ovat 2020-luvun työkirjat.

TARVITSEKO OPETTAJA MANUAALIA?

1980-luvulla yleistyivät opettajan oppaat, joilla niilläkin oli ja on monenlaisia nimiä: opettajan kirja, opettajan materiaali, opettajan oma. Kyse on opettajan käsikirjasta, manuaalista, miten oppi- ja työkirjoja käytetään ja miten eri asioita opetetaan. Ensin oppikirjailijat alkoivat tehdä tunti-suunnitelmia alakoulun opettajille, jotka joutuivat päivittäin hallitsemaan monta eri opetettavaa ainetta. Eivätkä kaikki voineet osata kaikkea. Yksi harrasti historiaa, toinen luonnontieteitä, mutta hyviä oppitunteja halusivat pitää kaikki. Siksi alakoulun opettajan oppaissa on taulusuunnitelmia, oppikirjan kuvia avaavia kysymyksiä ja jopa oppikirjan tehtävien vastauksia.

Vielä 1990-luvulla ajateltiin, että aineenopettaja ei tarvitse opettajan opasta: ”Kai yliopistossa koulutettu maisteri nyt osaa opettaa omaa ainettaan!” Siksi ensimmäiset yläkoulun opettajan oppaat sisälsivät vain kokeita, lisätehtäviä ja oppiaineeseen liittyviä artikkeleita. Vähitellen yläkouluunkin kuitenkin alettiin laatia lähes oppitunnin tarkkuudella eteneviä opettajan materiaaleja. Sähköiset opettajan oppaat ovat lisänneet paineita tehdä kaikki valmiiksi: powerpointit, kuvat, havainnollistukset, mallintamiset... Mahdollisuudet ovat loputtomat.

KUKA PELKÄÄ BISNESTÄ?

Suomalainen koululaitos on nojannut oppimateriaaleihin, vaikka kasvatustieteilijät ovat vuosikymmenestä toiseen nyripistelleet nenäänsä ja muistuttaneet, että oppikirja ei ole opetussuunnitelma. Totta, mutta oppimateriaalit on aina tehty vallitsevan opetussuunnitelman mukaan. Jos opetussuunnitelma on tulkinnanvarainen, silloin se tietenkin synnyttää erilaisia eri painotuksin toteutettuja oppimateriaaleja.

Kouluhallitus (Opetushallitus vuodesta 1991) tarkasti koulussa käytettävät oppikirjat vuoteen 1992 saakka, jotta ne varmasti olivat opetussuunnitelman mukaisia. Kouluissa siis käytettiin vain ”kouluhallituksen hyväksymiä” oppikirjoja, mutta 1990-luvun alussa annettua asetusta ja uutta vapaata käytäntöä perusteltiin sillä, että oppimateriaalin käsite on

laajempi kuin oppikirjasarja, ja näin kouluissa tuli käyttää myös ajankoh- taista oppimateriaalia, kuten sanomalehtiä. Arvioitiin, että korkeakoulu- tetut opettajat niin peruskoulussa kuin lukiossakin ovat kykeneväisiä itse valitsemaan opetussuunnitelman mukaisen oppimateriaalin. Hankalaa ja oppimateriaalin tekemistä hidastavaa tarkastusmenettelyä ei katsottu enää tarvittavan.

Opetushallinnon taholta oppikirjailijoiden ja opettajien saamasta luot- tamuksesta huolimatta oppimateriaalien tuottamiseen liittyy paljon en- nakkoluuloja. Monen mielestä opettajien tärkein työväline ei saisi maksaa, vaikka maksavathan kynät, kumit, paperit, tietokoneet, pulpetit ja ruoka- kin. Puhumattakaan vuokrista ja palkoista. Opettajien keskinäistä kateutta lietsoo harhaluulo, että jotkut opettajat rikastuvat kirjoittamalla oppima- teriaaleja muille. Harva oppikirjailija on uskaltanut laskea oppikirjatyöhön käyttämiään tunteja saatikka jakanut tekijänpalkkiot ko. tuntimäärällä. To- dennäköisesti paremmille ansioille olisi päässyt pitämällä ylitunteja.

Joka elokuussa koulujen alkaessa iltapäivälehtien toimittajat keksivät, kuinka kalluita lukion oppikirjat ovat ja kuinka niitä aivan tarpeettomasti uusitaan joka vuosi. Vanhemmat kauhistelevat, kuinka kalliiksi lukiolainen tulee mutta eivät muista, että lukukausimaksuja ei ole ja kouluateriatkin ovat ilmaisia. Oppikirjakustantajia pidetään ahneina, vaikka korjatuilla uu- sintapainoksilla oppikirjoja vain yritetään pitää ajan tasalla kuten tietokir- jan luonteeseen kuuluu.

Oppikirjakustantaminen on Suomessa ollut perinteisesti osa yleis- kustantajien toimenkuvaa. Sekä Otava että WSOY ovat kustantaneet jo 1800-luvulta alkaen kaunokirjallisuutta, tietokirjallisuutta ja oppikirjoja, mutta 2010-luvulla tilanne muuttui, kun Sanoma Oyj myi ruotsalaiselle Bonnier Publications -mediallolle WSOY:n yleisen kirjallisuuden ja osti Bonnierilta Tammi Oppimateriaalit. Sanoma säilytti itsellään WSOYpron eli oppimateriaalit ja näin kahdesta kilpailijasta tuli uusi suomalainen op- pimateriaalikustantaja Sanoma Pro, joka on osa oppimiskäytäntöihin kes- kittävää Sanoma Learningiä. Se on tällä hetkellä Euroopan kuudenneksi suurin kustantaja ja toimii Suomen lisäksi Belgiassa, Hollannissa Puolassa, Ruotsissa ja Unkarissa.

Oppikirjakustantamisen vakiintuneet asetelmat heilahtivat siis vuon- na 2011, jolloin syntyi yksi todella suuri oppimateriaalikustantaja (Sanoma Pro) ja yksi melko suuri (Otava), joilla on yhteensä noin 90 % suomalaisis- ta oppikirjamarkkinoista hallussaan. Mutta uutta versoa on jo kasvamassa, sillä samaan aikaan syntyi pienkustantamoja, kuten Edukustannus ja säh- köisiä oppimateriaaleja innovoiva e-Oppi Oy. Kaupallisen kustantamisen rinnalle on syntynyt myös ajatus avoimesta oppimateriaalista. Se tarkoittaa

esimerkiksi eri yliopistojen ja muiden julkisten tahojen julkaisemia kaikille avoimia ja maksuttomia oppimisasihoita ja oppimista tukevia verkkomateriaaleja. Se tarkoittaa myös yksityisten opettajien perustamia verkkosivustoja, joissa on tarkoitus jakaa omia oppimateriaaleja kollegoille ja kehittää niitä yhdessä.

OPPIKIRJATUTKIMUS HAKEE VIRHEITÄ

Kirjallisuudentutkijat tarkastelevat kaunokirjallisten teosten rakenteita, kieltä, teemoja, syntyprosessia... lähestymistapoja on lukuisia. Lähtökohtana on tutkia taideteosta, eikä tutkijan tehtävä ole arvottaa sitä vaan katsoa mitä siinä on. Oppikirjatutkijat sen sijaan arvottavat tutkimuskohdettaan, arvostelevat, miten oppimateriaali on passivoivaa, epämotivoivaa ja tiedon toistamiseen tähtäävää. Oppikirjan leipätekstistä puuttuvat syyseuraussuhteet, oppikirjan tietoa ei kyseenalaisteta tai sukupuoliroolit on esitetty stereotyyppisesti. Tilanne ei ole muuttunut vuosikymmenten kuluessa, vaan esimerkkejä on helppo poimia uusimmistakin tutkimuksista.

Markku Variksen väitöskirjatutkimuksessa vuodelta 2012 *Kielikäsitys yläkouluun äidinkielen oppikirjoissa* päädytään seuraavaan: ”Keskeisin päätelmä on, että oppikirjoissa äidinkieli esittäytyy hajanaisena ja ristiriitaisena ilmiönä.” Se on toki tutkimustulos, mutta sisältää implisiittisen ajatuksen siitä, että äidinkielen ei pitäisi olla ”hajanainen ja ristiriitainen ilmiö” ja että tutkija tietää, miten oppikirja olisi pitänyt tehdä, jotta se olisi antanut oikean kuvan äidinkielestä. Elina Kouki puolestaan päätyy vuonna 2009 väitöskirjassaan *”Käsitteitä tarpeen mukaan”*. *Kirjallisuustieteelliset käsitteet lukion kirjallisuudenopetuksessa* seuraavanlaisiin negaatioihin: ”Oppikirjoissa ei oppilasta ohjata metakognitiiviseen ajatteluun eikä oman metakäsitteellisen tietoisuutensa rakentamiseen.” Tutkija siis tietää, miten kirjallisuuden käsitteitä pitäisi opettaa ja hänen tutkimissaan oppikirjoissa käsitteet on opetettu väärin.

Oppikirjatutkimusta on olemassa vähän suhteessa siihen, kuinka paljon oppikirjoja kirjoitetaan ja kuinka paljon niitä käytetään. Oppimateriaali kelpaa usein opettajaksi opiskelevien proseminarityön tai gradun aiheeksi, mutta harvoin ilmestyy sitä tutkivia väitöskirjoja. Myöskään isoja oppimateriaaleihin keskittyviä tutkimushankkeita ei ole, koska ne jäävät oppiaineiden ja käyttäytymistieteiden rajalle ei kenenkään maalle. Ja olemassa olevassa vähäisessä tutkimuksessa oppimateriaali nähdään lähes aina opetuksen uudistumisen jarruna. Vaikea uskoa, että oppima-

teriaalit ovat niin huonoja kuin tutkimuksissa väitetään, varsinkin kun tutkimukset ovat satunnaisia ja usein vasta oppinäytetöitään tekevien tahojen tekemiä.

KUSTANNETTU KONTRA AVOIN OPPIMATERIAALI

Oppimateriaalin tekemisen rintamalinja kulki joitakin vuosia sitten painettu vastaan digitaalinen oppimateriaali. Keskeinen kysymys oli (ja on edelleen), mitä pedagogista lisäarvoa digitaalisuus tuo oppimateriaalien tekemiseen ja käyttöön? Esimerkiksi uusi teknologia lisää havainnollistamismahdollisuuksia, koska voidaan käyttää ääntä ja liikkuvaa kuvaa ihan erilailla kuin aikaisemmin. Siitä huolimatta sähköisiä pedagogisia tuotteita on vielä kovin vähän saatavilla verrattuna siihen, miten erilaiset kaupalliset ja julkiset sivustot ovat viime vuosina kehittyneet. Aikataulut, laskut, ajanvaraukset ja monet muut asiat hoidetaan sujuvasti netissä. Opetuspuolella kehitystä hidastaa kurjistuva kuntatalous, sillä vain harvoissa kouluissa oppilaille on henkilökohtainen tietokone käyttävissään koko koulupäivän. ”Mennään atk-luokkaan” on mennyt maailmaa mutta todellisuutta vielä liian monessa koulussa.

Tietokoneet ja avoimet verkot tuovat mukanaan kouluun myös uusia opetettavia asioita. Tiedonetsintätaidot ovat aina olleet oleellinen osa oppimista, mutta internetin myötä maailmassa on tietoa enemmän kuin osaamme edes kuvitella. Mikä tahansa netistä löytyvä ei kuitenkaan kelpaa maksuttomaksi oppimateriaaliksi, vaikka moni kuntapäätävä niin toivoisikin. Vapaa tietoverkko edellyttää aivan uudenlaisen suhtautumisen tietoon: sen etsimiseen, löytämiseen ja edelleen hyödyntämiseen. Wikipedian tietojen kopioiminen ei ole tiedonetsintää, mikä kovasti ihmetyttää vielä yläasteikäisiäkin. Taidot eivät tässäkin lajissa kartu hetkessä, vaan niiden oppiminen edellyttää järjestelmällistä harjoittelua, jota parhaimmillaan tehdään kaikkien oppiaineiden tunneilla – aina kun oppimateriaalien tarjoamia perustietoja ja -taitoja pitää täydentää tai kyseenalaistaa muilla tiedonlähteillä. Perusopetuksessa siis tarvitaan oppaan kaltaisia perusoppimateriaaleja (paperisia tai sähköisiä), jotka antavat tarvittavat perustiedot ja joiden pohjalta voidaan sitten myöhemmin tarkastella erilaisia vaihtoehtoja.

Oppimateriaalientän uusin vastakkainasettelu on kustannettu kontra avoin oppimateriaali, sillä opettajat ovat alkaneet sosiaalisen median innoittamina perustaa sivustoja, joilla jaetaan ja kootaan yhdessä oppimateriaalia kaikkien vapaasti muokattavaksi ja käytettäväksi. Ongelmallisen tilanteesta

tekee se, jos wiki-intoilijoiden tavoitteena on syrjäyttää kokonaan kustannettu oppimateriaali. Rärkeimmillään ilmiö olisi sama kuin päättäisimme ryhtyä lukemaan pelkästään harrastajakirjoittajien romaaneja kirjailijoiden kirjoittamien teosten sijaan. Toisaalta taas pitää muistaa, että avoimet oppimateriaalit ovat jo aikoja sitten haastaneet kustannetut oppimateriaalit, sillä opettajathan ovat aina jakaneet toisilleen monisteita ja opetusvinkkejä. Ne ovat eläneet kustannetun oppimateriaalin rinnalla ja täydentäneet oppikirjan vakaata runkoa.

Pohtimisen arvoinen kysymys on, kuinka moni opettaja haluaa luopua ammattilaisten tuottamasta oppimateriaalista ja lähteä itse kollegoidensa kanssa kasvattamaan runkoa siemenestä asti. Harva työntekijä tekee omat työvälineensä itse – ilmaiseksi. Oppimateriaalin tekeminen ei ole samanlainen prosessi kuin yksittäisen kokeen laatiminen tai lisämonisteen tekeminen, sillä oppimateriaali on aina kokonaisuus, jatkumo, jossa siirrytään mielekkäällä tavalla asiasta toiseen. Siksi oppikirjatyöryhmissä arvoja ja pedagogiikka pohditaan yleensä vuoden verran ennen kuin mitään ryhdytään edes yhdessä tekemään. Aihepiirejä ja kokonaisuuksia haarukoidaan, oleellinen pyritään erottamaan epäoleellisesta. Kehitteillä olevan oppimateriaalin rakennetta ja toimivuutta testataan luokkatilanteessa. Pohditaan eriyttämistä. Ideoita testataan ja korjataan. Keskustellaan ja parannellaan jo tehtyä. Työtunteja karttuu!

Oppikirjailijat ovat oman oppiaineensa ja sen pedagogiikan ammattilaisia. Moni on myös hyvä kirjoittaja, sillä ei ole sama, millaista suomen kieltä oppikirjoissa kirjoitetaan. Oppikirjateksti saattaa olla monelle oppilaalle ainut kirjakielellä kirjoitetun kielen malli ennen työelämän tekstejä. Monipuolisen ammattitaitonsa oppikirjailijat ovat hankkineet oppikirjaryhmissä, jatko-opinnoissa, kouluttamalla opettajia, tutkimalla opetusta. Suomen tietokirjailijat ry:n mukaan oppikirjailija on nimityksensä ansainnut vasta, kun hänellä on 200 julkaistua sivua takanaan.

Oppimateriaali on toki muutakin kuin idea, pedagogiikka ja teksti. Se on visuaalinen kokonaisuus ja visuaalisuus on oleellinen osa oppimista. Ei ole sama, miten ja millä väreillä taulukoita piirrellään tai millaisia kuvia sivuille – sähköisille tai paperisille – valitaan. Opettajankoulutukseen tai opettajan ammattitaitoon ei kuulu graafinen suunnittelu, joten oppikirjan visuaalisuus on kustannusalan ammattilaisten käsissä. Maailma muuttuu koko ajan visuaalisemmaksi, joten on sääli, jos avoimissa oppimateriaaleissa astutaan monta askelta taaksepäin. Lopullinen kärsijä

on heikko oppilas, joka ei enää hahmota oleellista epäoleellisesta, kun kaikki näyttää samalta – harmaalta ja tylsältä.

Kaikki edellä kuvattu ammattitaito jää käyttämättä, jos kenen tahansa tekemä kiva tehtävä tai lomamatkalla napsaistu kuva katsotaan toimivaksi oppimateriaaliksi. Satunnaisuuden ja epätasaisen laadun takia opettajan on tarkasteltava avointa oppimateriaalia etukäteen: sopiiko tämä oppilailleni juuri nyt tähän tarpeeseen? Valittua sivustoa saattaa joutua muokkaamaan tai jopa korjaamaan virheellisiä tietoja. Ongelmallisinta on se, että oppimisaihioiden haarukoinnissa hukkuu helposti kokonaisuus ja opetus on pomppimista kiveltä toiselle. Ja tässä vauhdissa jälkeen jää oppimisvaikeuksista kärsivä oppilas, joka tarvitsisi tutun ja turvallisen etenemisreitit – oppikirjan, jossa asiat on mietitty loogisiksi kokonaisuuksiksi ja jossa vauhti pysyy hänen ikä- ja taitotasonsa mukaisena. Ei ole sama millaisin käsittein maailmaa perusopetuksessa jäsennetään, vaikka aikuisten maailma olisi kuinka monimuotoinen. Ahdistus ja epävarmuus lisääntyvät, jos opettajan ainoa ohje on: ”Valitse!” Harva heittää lapsensa veteen ja huutaa perään: ”Ui!”

Peruskoulun pitää tarjota oppivelvollisuusikäisille ruisleipää, mutta opettajia ei ole koulutettu leipomaan sitä leipää eikä sen leivän leipomisesta makseta korvausta ainakaan nykyisen työehtosopimuksen mukaan. Kustannetuilla oppimateriaaleilla on edelleen tärkeä rooli, jotta Suomi pysyy Pisa-tulosten kärjessä, sillä hyviä tuloksia on vuodesta toiseen selitetty sillä, että suomalaisnuorten osaaminen on tasalaatuista ja heikot suoritukset puuttuvat. Peruskoulu on onnistunut perusopetuksessa ja osansa siitä kunniasta saavat oppimateriaalit, joissa on perusteellisesti ja ammattitaitoisesti mietitty, miten mitään opetetaan.

LISÄLUKEMISTA:

Kouki, Elina: *”Käsitteitä tarpeen mukaan”*. Kirjallisuustieteelliset käsitteet lukion kirjallisuudenopetuksessa. Turun yliopiston julkaisuja, Scripta lingua Fennica 2009.

Saranen, Erkki: *Oppikirjat luonnontieteellisen ajattelun kehittäjinä*. www.oph.fi 1999.

Sahlberg, Pasi: *Finnish Lessons. What can the world learn from educational change in Finland*. Teachers College, Columbia University 2010.

Varis, Markku: *Kielikäsitys yläkoulun äidinkielen oppikirjoissa*. Acta Universitatit Oulensis E 127, 2012.

TOMI KIILAKOSKI & PIIA AF URSIN

KIRJA MUUTTUVASSA TIETOYHTEISKUNNASSA

”Diginatiiveillako poikkeavat
lukutavat?”

Nuorten kulttuurit ovat ennusmerkkejä siitä, millaiselta tulevaisuus näyttää. Se, mitä nuoret tekevät tänään, on usein sitä, mitä muu yhteiskunta tekee huomenna. Nuoruus, niin kuin muutkin ajanjaksot elämässä, täyttyy erilaisista yksilöllisistä valinnoista. Tämä koskee myös kirjallisuutta ja lukemista. Digitaalisessa maailmassa kasvavat nuoret kohtaavat monenlaisia teknisiä laitteita. He joutuvat luomaan suhteen kaikkiin näihin. Samalla lukemisen kirjo laajenee. Kirjan tulevaisuuden ydinkysymys on, millä tavalla kirja onnistuu esineenä nivoutumaan osaksi nuorten elämisaailmaa ja tulemaan siellä hyväksytyksi. Kirja ja sanomalehdet sijoittuvat keskelle digitaalisia välineitä, ja kamppailevat huomiosta muiden esineiden kanssa. Tämä herättää joskus pelkoa kirjan katoamisesta – sen siirtymisestä museoesineeksi, johon nuorilla ei ole enää tunnesidosta tai kiinnostusta – tai innostusta lukemisen muuttumisesta verkkodokumenttien vuorovaikutteiseksi työstöksi, jossa aiempi yksisuuntaisuus muuntuu monenkeskiseksi yhdessä tekemiseksi.

Nuorten arki poikkeaa toisinaan aikuisten teorioista, peloista ja toiveista. Haastattelimme yläkouluikäisiä nuoria helmikuussa 2013. Yhdessä haastattelussa yläkouluikäiset tyttö ja poika kertoivat, ettei lukeminen ole heidän juttunsa satunnaisia poikkeamia lukuun ottamatta, *No oon mä joskus jonku kirjan lkennu*. Kysyimme, miten nuoret lukemisen mieltävät, onko se esimerkiksi noloa.

Poika. En mä tiää, onks se noloo. Ku tulee vanhaks, niin sit se vast kiinnostaa. Tai enemmänkin kaikille vanhoille ihmisille, jotka on nyt vaikke vanhoja, niin ei ollu mitään tv:tä siihen aikaan.

Tyttö. En mä ainakaan pidä sitä nolona. En mä tiää monta tyyppiä, ketkä harrastas lukemista.

Lukeminen ei ole noloa, mutta ei myöskään kiinnostavaa. Näiden nuorten kommentoissa lukeminen näyttää vanhojen partojen juttuna, jonakin, jota harrastettiin silloin, kun tekninen kehitys ei ollut edennyt. Se ei herätä kiinnostusta. Lukeminen heijastetaan uusimpiin digitaalisiin teknologioihin: silloin kun ei ollut televisiota, piti lukea. Enää ei tarvitse. Kirjojen lukeminen näyttää teknologisen kehityksen aiempaa vaiheena, kuin tuohivirsukulttuurina älypuhelinajan aikakautena. Olisi helppo nähdä tämä yleisempänä kulttuurisena siirtymänä kirjan lukemisen kulttuurista digitaaliseen kulttuuriin. On kuin haastatettava nuori olisi paraatiesimerkki diginatiiveista. Diginatiiveiksi kuvataan nuoria, jotka ovat syntyneet, eläneet ja kasvaneet digitaalisten laitteiden keskellä.

John Palfrey ja Urs Gasser kuvaavat diginatiiveja sanoen, että he työskentelevät, opiskelevat ja kirjoittavat eri tavoin kuin aiemmat sukupolvet. He eivät lue kirjoja, vaan blogeja. Jos heillä on kirjastokortti, he eivät käytä sitä. Diginatiivin käsitettä käytettäessä oletetaan, että on syntynyt sukupolvien välinen repeämä, jossa digitaalisessa maailmassa elävät nuoret kokevat vanhempiensa kulttuurin ja harrasteet vanhentuneina, tarpeettomina ja tylsinä. He rakentavat tämän sijaan uudenlaisia tapoja oppia, omaksua tekstejä tai olla keskenään. Digitaaliset laitteet nivoutuvat kuin itsestään osaksi kaikkia näitä toimintoja.

Jotkut nuoret kokevat näin. Toiset eivät. Kuten haastattelu tuo esiin, nuoret luovat usein nuorisokulttuureja, joissa omaksutaan samanlaisia harrastuksia ja käytetään yhteisiä symboleita tai puhetapoja. Hakeudutaan samanlaisten nuorten seuraan, ja toisaalta omaksutaan heidän kanssaan samanlaisia tapoja. Siksi ei ole hämmästyttävää, että nuoret, jotka eivät lue, eivät tunne kaveripiirissään tyyppijä, jotka lukemista harrastavat.

Näkemyksistä, että lukeminen on aikakautta, jolloin ei ollut televisiota, muista digitaalisista vekottimista puhumattakaan, näyttää vahvistavan pelkoja siitä, ettei kirja kohtaa nuorten maailmaa. Hylkäävätkö digiajan nuoret kirjallisen kulttuurin ja jääkö jäljelle vain mopopautojen jäljiltä nouseva savu, joka sekin katsotaan YouTube-taltiointina kännykän näytöltä?

Tarkastelemme tekstissämme, missä määrin nykynuoret Suomessa ovat siirtyneet diginatiiveiksi mantereille, joille aikuisilla ei ole asiaa. Olemme epäileväisiä, pitääkö väite paikkaansa, vai toimiiko se tosia-

kuvausta paremmin pikemminkin ajatusten herättäjänä. Nuoria koskevat totuudet ovat usein vain osatotoituksia. On useita nuoruuksia, useita kulttuureja, useita tapoja tulla aikuiseksi osaksi ympäröivää maailmaa. Yksinkertaistukset pitävät harvoin paikkaansa, ainakaan koko nuorisoon yleistettyinä. Mutta nuorten elinympäristössä on paljon, mikä yhdistää nuoria. Nykylapset vetävät ensihenkilönsä digitaalisten laitteiden ympäröimänä ja jatkavat elämäänsä digitaalisten laitteiden parissa. Nuoret saapuvat maailmaan, joka on digitaalinen ja teknologinen. Heidän sosiaalinen todellisuutensa on teknologisoitunut, digitaalisten laitteiden puitteistama. Yhteisistä nuoruuden elementeistä huolimatta digitaalinen nuoruus saa erilaisia muotoja. Esittelemme tässä artikkelissa digitaalisen nuoruuden piirteitä, lukemisen tapoja digikulttuurissa, ja tarkastelemme, ketkä nuoret lukevat kirjoja ja ketkä eivät.

DIGITALISOITUNUT NUORUUS

Nykynuorista puhutaan diginatiiveina sen verran paljon, että termi on muuttunut lähes latteudeksi. Diginatiivien käsite korostaa, että viimeistään 1980-luvulla syntyneet nuoret ovat kasvaneet tietotekniikan maailmaan ja että heidän suhtautumisensa teknologiaan sekä tekniset taitonsa ovat edeltäviä sukupolvia korkeammalla tasolla. Tällä oletetaan olevan isoja vaikutuksia sukupolvien väliselle vuoropuhelulle, koulutukselle tai laajemmin sille tavalle, miten yhteiskunta toimii. Käsitteen esitellyt Marc Prensky rinnasti digitaaliset alkuasukkaat, nykynuoret, digitaalisiin maahanmuuttajiin, heidän vanhempaisensa ja opettajiinsa. Prenskyn kärjistyksen mukaan nämä ryhmät ovat toisensa poissulkevia: olet joko digimaailman alkuasukas tai maahanmuuttaja tässä maailmassa. Ryhmiä erottelee erityisesti, millä tavoin teknologian bittikieltä puhutaan. Digimaailman alkuasukas puhuu teknologian bittikieltä äidinkielenään. Maahanmuuttaja sen sijaan joutuu opettelemaan uuden kielen ja puhuu sitä lopun elämäänsä vieraalla korostuksella.

Amerikkalaistutkijoiden laskelmien mukaan keskivertonuori on 21 vuotta täyttäessään kirjoittanut 200000 sähköpostia, käyttänyt 10000 tuntia videopelien pelaamiseen, 20000 tuntia television katseluun ja 10000 tuntia kännykkätoimintoihin. Vastaavia lukemia saataneen myös Suomessa, sillä useat kansalliset tutkimukset ovat osoittaneet suomalaisten nuorten viettävän valtaosan ajastaan erilaisten mediasisältöjen parissa.

Tekniikan filosofi Langdon Winner on todennut, ettemme vain käytä teknologiaa, me elämme sitä ja sen kanssa. Nykyteknologia vai-

kuttaa myös ihmisten asenteisiin ja tapoihin, jopa tapaan olla maailmassa. Diginatiivit ovat tottuneita saavuttamaan informaation nopeasti, keskustelemaan siitä, hyppimään linkistä toiseen ja arvostavat grafiikkaa tekstiä enemmän. He tekevät asioita, jotka poikkeavat aiempien sukupolvien arvostamista asioista. Nuoret ovat monissa tapauksissa uuden kommunikaatioteknologian käyttöönoton valtavirtaistajia, kunhan teknologia on halventunut niin paljon, että laajoilla ihmisryhmillä on varaa siihen.

Prenskyn mukaan kuulu diginatiivien ja vanhempien välillä luo haasteen erityisesti koulutusjärjestelmälle, jonka pitäisi löytää uusia tapoja kohdata nykyneuret. Eläminen digitaalisessa maailmassa tuottaa hänen mukaansa myös uudenlaisia tapoja oppia. Tiedollisella tasolla muutos näkyy siinä, että nuoret käsittelevät informaatiota ja työskentelevät eri tavoin. He ovat muun muassa tottuneet tekemään useita asioita samaan aikaan (multi-tasking). Sosiaalisella tasolla muutokset näkyvät tottumuksena työskennellä vikkkelään tahtiin, vapaan valinnan arvostuksena sekä esimerkiksi vaatimuksena, että asiat tapahtuvat nopeasti. Tämän seurauksena heidän toimintatapansa luultavasti ajautuvat konfliktiin aiempien sukupolvien kanssa, joiden ajatuksia keskittymisestä vain yhteen asiaan, puurtamisesta tai ajan perinpohjaisesta käyttämisestä käsillä olevaan tehtävään diginatiivit eivät jaa.

Asioiden yhtäaikainen suorittaminen saa tutkijoilta myös kritiikkiä osakseen. Tiedetään, että ihmisen kyky tehdä monia asioita yhtäaikaista on rajallinen, mikä herättää kysymyksiä: osaavatko nuoret enää ajatella, ymmärtävätkö he lukemaansa, pystyvätkö he keskittymään asioihin ja katoaako heidän muistinsa? Don Tapscott ottaa kirjassaan aikalisän ja menee ajassa taaksepäin. Hän kuvaa teknologiapessimistisiä asenteita, jotka näkevät uuden teknologian vaikutuksen pelottavana. Jo television piti mädättää ihmisten aivot ja videopelien vähintään muuttaa heidät zombeiksi. Nykyään ollaan vakuuttuneita siitä, että digitaalinen tulva tekee nuoristamme tyhmiä. Tosiasia kuitenkin on, että informaatiotulva ei ole laantumassa, ja nettisukupolven on kehitettävä taitoja, joilla pääsee etenemään informaation hetteiköissä.

Puhe diginatiiveista perustuu siihen, että ihmiset tapaavat kantaa mukanaan lapsuuden ja nuoruuden kasvuympäristönsä kokemuksia. Sosiologit Peter Berger ja Thomas Luckmann kuvaavat, että se maailma, mihin lapset sosiaalistuvat, muodostaa lapsille perustavan tavan nähdä ympäristönsä. Berger ja Luckmann kutsuvat tätä primäärisosiaalisatioksi. Myöhemmässä vaiheessaan, aikuisina, kohdataan uusia kulttuureja ja maailmoja, jotka rakentuvat toisille periaatteille. Näitä maailmoja voi-

daan ymmärtää vain primäärisosiaalisaation varassa. Berger ja Luckmann kutsuvat tätä prosessia sekundäärisosiaalisaatioksi. Diginatiiveja on mahdollista kuvata heidän teoriaansa käyttämällä toteamalla, että joukko lapsia ja nuoria on kasvanut maailmassa, jota digitaaliset teknologiat ovat rakentaneet. Sukupolvi, jonka primäärisosiaalisaatio on rakentunut toisenlaisten teknologioiden varaan, on erilaisessa asemassa. Heidän on otettava selkoa jostakin uudesta. Digitaalisten välineiden lisäksi kyse on laajemmin ottaen näiden välineiden ympärille tai niihin kiinnittyvistä taidoista, asenteista, uskomuksista ja suhtautumistavoista. Digitaalisen maailman toiminnot vaativat opettelua ja saattavat synnyttää torjuntareaktion niitä tuntemattomissa aikuisissa. Tämä saattaa kääntyä moraaliseksi paniikoimiseksi, jolloin huolta kannetaan netin seksuaalisuudesta, kännyköiden käytön passiivisuudesta, kulttuurin viihteellistymisestä tai vaikkapa lukemisen häviämisestä.

Diginatiivien elämiskaikma on täynnä erilaisia laitteita, ohjelmia, sisältöjä, viihdettä ja verkostoja. Ystävyysuhteet, vuorovaikutus, rakkaus, ostosten tekeminen tai harrastukset nivoutuvat teknologiaan. Tämä käy ilmi esimerkiksi Niina Uusitalon, Susanna Vehmaksen ja Reijo Kupiaisen toteuttamasta tutkimuksesta, jossa tarkasteltiin kuudenkymmenen lapsen ja nuoren mediaympäristöjä ja muutoksia mediankäytössä Tampereen seudulla. Tutkimuksessa korostui nuoren suhteen mediaan rakentuvan suhteessa hänen reaali maailmaansa. Toisin sanoen hänen kiinnostuksen kohteensa, samat kaverit, harrastukset ja sisällöt kiinnostavat niin verkossa kuin tosielämässäkin.

Muut nuorisotutkimukset vahvistavat viestiä: nuoret eivät lillu verkossa vapaasti, vaan verkko jatkaa pitkälti arkisosiaalisuutta. Ystävät saadaan fyysisestä ympäristöstä, ja heidän kanssaan vietetään aikaa myös digimaailmassa. Filosofit David Kaplan toteaa, että mistä tahansa löydämme ihmisiä, löydämme suhteita teknologioihin ja mistä tahansa löydämme teknologiaa, löydämme suhteita ihmisiin. Tämä on helpposti todettavissa vierailamalla nyky-yläasteella, jossa välitunnilla nuoret seisoskelevat ryhmissä ja käyttävät kännykkää. Tämä taas herättää haastatteluisamme hämmennystä aikuisväestössä: on hankala keksiä, miten tulisi suhtautua passiiviselta näyttävään toimintaan.

Huoli nuorten passivoitumisesta ja erityisesti aikuisväestön myönteisiksi arvottamien toimintojen vähenemisestä on kuitenkin liioiteltua. Tarkastelimme *Nuoret luupin alla* -tutkimushankkeessa vuosina 2008, 2010 ja 2012 Varsinais-Suomessa kerättyjä aineistoja nuorten vapaa-ajan toiminnoista. Yhdeksäsluokkalaisten vastaukset osoittivat, että netissä vietetty aika ei ole samassa suhteessa pois muista va-

paa-ajan toiminnoista. Nuoret käyttävät edelleen keskimääräisesti yhtä paljon vapaa-ajastaan esimerkiksi liikunnan harrastamiseen, ystävien tapaamiseen tai kirjojen lukemiseen, siitä huolimatta, että internetin ja erityisesti sosiaalisen median käyttömäärät ovat lisääntyneet.

Edellä mainitun tutkimuksen osana kysyttiin nuorilta, mitä he tekisivät, jos saisivat viettää täydellistä vapaapäivää. Nuorten tarinoissa media; tv, pelikonsolit ja internet, eivät näytelleet suurta roolia ns. täydellisinä vapaa-ajan toimintoina. Sen sijaan nuoret toivoivat enemmän aikaa ”chillailla” ystävien kanssa, nukkua, ulkoilla ja pitää hauskaa. Tarinat eivät tosin kerro sitä, onko media niin saumaton osa nuorten elämää, että sitä ei edes erikseen mainita. Ystäviensä kanssa voidaan chillailia ja pitää hauskaa yhtälailla kasvokkain kuin netissä. Kirjalla oli tarinoissa suhteellisen marginaalinen mutta ei unohdettu osa: *”Haluaisin nukkua pitkään aurinkoisena kesäpäivänä. Noustuani syödä pihalla hyvä aamupala ja lukea koko päivän kirjaa ja tehdä piiba hommia”*.

Diginatiivin käsite sekä selventää että sumentaa. Se tuo esiin, että nykynuoruus on digitaalista ja että nykynuoret saapuvat maailmaan, joka on läpikotoisin digitalisoitu. Näin se tuo esiin nykynuoria yhdistäviä piirteitä. Usein kuitenkin oletetaan, että kaikilla diginatiiveilla on samanlaisia piirteitä, samanlaisia taitoja ja samanlaisia kiinnostuksen kohteita. Käsite on pahimmillaan mekanistinen: se olettaa, että kaikki samassa digitaalisessa ympäristössä elävät kokevat asiat samalla tavalla ja kehittävät samanlaisia asenteita, taitoja ja arvoja. Näin ei ole. Nuoret kohtaavat digitalisoituneen maailman monin eri tavoin. Yhtenä diginatiivin käsitteen ongelma on esitetty myös sen tarpeeton kaksijakoisuus. Olet joko diginatiivi tai et. Jako ei kiinnitä huomiota niihin monein tapoihin, joilla myös vanhempi sukupolvi hyödyntää teknologiaa tai niihin eroihin, joita sukupolven sisällä on.

LUKEMINEN DIGITAALISESSA MAISEMASSA

Suhde eri medioihin syntyy jo varhain – lähes samaan aikaan kuin lapsi itse. Äitiyspakkauksen mukana tulevalla kuvakirjalla luodaan ensikon-takti kirjaan. Lapsen kasvaessa suhde kirjoihin syvenee ja vahvistuu. Suhteen voimakkuuteen vaikuttavat monet tekijät esimerkiksi lapsesta itsestään, hänen lähipiiristään ja laajemmasta kulttuurisesta ympäristöstä johtuen. Lasten mediabarometrin mukaan suomalaislasten suhde kirjaan ja lukemiseen on pikkulapsiaikana tiivis. Lähes kaikki lapset lukevat tai heille luetaan ääneen kirjoja tai lehtiä. Lapsen kasvaessa hänen median-

käyttönsä monipuolistuu ja oma yksilöllinen mediamakunsa muotoutuu. Mediankäytön monipuolistuessa ja elinpiirin laajentuessa myös suhde kirjaan asetetaan koetukselle.

Edellisessä luvussa esitettiin lukemia nuorten ajankäytöstä valikoitujen mediasisältöjen osalta. Samassa laskelmassa lukemiseen käytettyjä tunteja laskettiin nuorille kertyvän alle 5000, mikä äkkiseltään vaikuttaa hyvin vähältä verrattuna medioiden tähän nähden moninkertaiseen viihdekäyttöön. Huoli siitä, säilyykö nuoren suhde kirjaan nettimaailman hektisten ja värikylläisten houkuttimien rinnalla, on laskelmia tuijotettaessa varsin oikeutettu. Yleisessä huolipuheessa keskustelua leimaa usein oletus kirjan heikosta lähtöasemasta. Pohditaan, voiko viimeisestä lähtöruudusta lähdettäessä edes teoriassa kirii paalupaikalla olevan rinnalle.

Nuoret eivät vain käytä teknologiaa, he elävät sitä. Tästä näkökulmasta katsottuna aikuisten rakentama kilpailuasetelma, netti – muut kiinnostuksen kohteet, menettää merkityksensä. Nuorelle netti on netti, yksi toiminto muiden rinnalla, muiden tukena tai muiden mahdollistajana. Kuten edellä esitettiin, kaikki nuoren toiminta, arvot ja kiinnostuksen kohteet nivoutuvat teknologiaan, toisilla enemmän, toisilla vähemmän. Tämä heijastuu myös diginatiivin lukemiseen. Jos nuori pitää lukemisesta itseisarvoisesti, toisin sanoin lukee, koska se on kivaa ja sillä on nuorelle merkitystä, eivät digitaaliset innovaatiot horjuta tätä suhdetta. Sen sijaan uusi teknologia voi mahdollistaa sen, että lukemisesta kiinnostunut nuori löytää ja omaksuu uusia lukemisen muotoja.

Uusista lukutavoista muun muassa e-lehdet innostavat nuoria verkkolukemiseen. Muita nuorten suosimia verkkolukemisen muotoja ovat chattailu, sähköpostit, verkkouutiset, tiedonhaku, sanakirjojen ja tietosanakirjojen käyttö ja erilaiset keskusteluryhmät. Oppimista ja oppimisympäristöjä tutkineet Sari Sulkunen ja Jouni Välijärvi korostavat, että lukemisen tavat, verkkotekstit ja tekstimaailmat ovat jatkuvassa muutoksessa. Tarkasteltaessa nuorten lukemista on hyväksyttävä erilaiset lukutavat ja tekstit. Tekstiä on ajassamme suuri määrä, joten tarvitaan niin tarkkaa ja yksityiskohtaista lukemista kuin silmäilevää lukutapaa ja -taitoa.

Millaista nuorten lukeminen digitalisoituneessa maailmassa on? Monipuolista, ainakin. Yksin perinteisistä, painetuista teksteistä nuoret lukevat edelleen monipuolisesti niin kaunokirjallisuutta, tietokirjallisuutta, sanomalehtiä kuin aikakauslehtiäkin. Painettujen tekstien lukemisen rinnalle on enenevässä määrin tullut edellä kuvatut verkkolukemisen muodot. Verkkolukemista voidaan kuvata myös sanoilla surffaus, silmäily ja selailu. Tekstejä luetaan silmäillen, välilehtiä vaihdellen ja aiheesta toiseen

hyppien. Edellä esitetty ”multi-tasking” tapana lukea aiheuttaa monelle suurten ikäluokkien sukupolvea edustavalle lähinnä ahdistusta, mutta on nuorille luontaista, sillä he harjaantuvat entistä enemmän multimodaalisten hypertekstien tulkitsemiseen, verkkoympäristössä luovimiseen ja silmäilevään lukutapaan.

Romanttisessa diginatiiviteoreetisoinnissa ajatellaan, että digitaalisessa maailmassa elävät nuoret omaksuvat kuin itsestään tässä maailmassa vaadittavia taitoja. Taidot voidaan jakaa välineiden käyttöön, kuten esimerkiksi tiedonhakuun liittyviin taitoihin ja toisaalta sisällönarviointiin liittyviin kykyihin. Viimeaikainen tutkimus on osoittanut, etteivät nämä taidot synny itsestään. Vaikka diginatiivit ovat aina olleet tekemisissä uuden teknologian kanssa, ei netin taitavakaan käyttö automaattisesti tarkoita sitä, että diginatiivien sukupolvi kokonaisuutena olisi teknisesti taitava. Diginatiiveissa on eroja niin tekemisessä kuin osaamisessa.

Meri-Tuulia Kaarakainen, Osmo Kivinen ja Katja Tervahartiala ovat tutkineet nuorten teknologiataitoja. Heidän tutkimuksessaan näkyi selkeästi toisistaan eroavia verkon käyttäjäryhmiä. Kontaktihakuisilla netin käyttäjillä teknologia palvelee erityisesti ystävyys-suhteista huolehtimisessa; intensiivikäyttäjät pelaavat, ohjelmoivat ja hakevat tietoa ja sosiaalisen median aktiivit tuottavat blogi-tekstiä, kuvia ja piirustuksia. Vastoin yleisiä olettamuksia kaikkien diginatiivien runsaasta verkkoelämästä tutkimuksessa löytyi myös passiivisten verkon käyttäjien joukko. Nämä nuoret eivät käytä verkkoa päivittäin ja ovat passiivisia eri digitaalisten toimintojen suhteen. Poikia on passiivissa eniten. Passiivisia lukuun ottamatta nuoret lukevat päivittäin digitaalisia tekstejä. Kun tutkijat vertasivat näitä ryhmiä verkkolukutaitoihin, osoittautui, että sekä lukemisen ymmärtämisessä että lukunopeudessa on ryhmien välillä isoja eroja. Passiivisten ryhmä menestyi heikoiten.

Kirjoittajat vertailivat nuorten ryhmiä myös printtimateriaalin, kirjojen, sarjakuvien ja sanomalehtien lukemiseen. Heidän tuloksensa oli, että sosiaalisen median aktiivit ja intensiivikäyttäjät lukevat printtimateriaalia muita ryhmiä enemmän, passiiviset vähemmän. Nämä tulokset osoittavat, ettei kiinnostus digikulttuuriin tarkoita printtimedian hylkimistä, pikemminkin päinvastoin. Ongelmana näyttää olevan se, että ne, jotka ovat passiivisia digimaailmassa, eivät myöskään lue. Aktiivisuus kasautuu tässäkin asiassa. Sama näkyi myös Kaisa Leinon ja Kari Nissisen tutkimuksessa, jossa he tarkastelivat tietokoneen käytön yhteyttä lukemiseen Suomen Pisa-tutkimusaineiston valossa. Etenkin tiedonhakuun suuntautuneiden nuorten aktiivinen rooli erilaisten painettujen tekstien lukijoina korostui. Heidän mu-

kaansa näyttää siltä, että tietoa etsivät nuoret hakevat sitä kaikkialta mediavälisestä riippumatta ja näin lukevat monipuolisesti erilaisia tekstejä eri medioissa.

Nuorten kyky arvioida ja ymmärtää lukemaansa on myös herättänyt kiinnostusta. Mitä enemmän verkkoa selaa, sitä enemmän joutuu vertailemaan informaation luotettavuutta, ajatellaan. Carita Kiili on lukiolaisia tutkivassa väitöskirjassaan osoittanut, että nuoret eroavat toisistaan tässäkin asiassa. Kaikilla nuorilla ei ole yhtä kehittynyt kyky hakea tietoa tai arvioida informaation luotettavuutta. Kiilin oma ehdotus on, että koulutuksella tuettaisiin hakutaitoja, pohdittaisiin luotettavuutta sekä tehtäisiin yhdessä töitä. Hänen mukaansa myös verkkolukemisessa yhteinen lukeminen ja asioista keskusteleminen on sovelias ratkaisu. Sosiaalisen lukemisen korostaminen kiinnittyy jännittävällä tavalla suomalaisen kansansivistyksen historiaan, onhan Ruotsista Perämeren yli kuljetettu lukupiirin idea ollut keskeinen osa kansanopistojen toimintaa, jolla on voinut edistää inhimillistä aktiivisuutta ja tiedon kytkeytymistä omaan persoonalliseen elämään. (Verkkoyhteisöistä enemmän ks. Juha Herkmanin artikkeli.)

LUKEMINEN DIGINATIIVIN ARJESSA

Lukiessasi tunnet joka hetkellä tunteen, joka voi olla niin onnellinen kuin surullinen ja joka saa silmäsi vierähtämään kyzyneleen.

Edellinen sitaatti on poimittu 13-vuotiaan nuoren kirja-arvostelusta. Arvioinnin kohteena ollut kirja on tehnyt tehtävänsä; tuottanut elämyksiä, herättänyt tunteita ja synnyttänyt kiinnostuksen kirjaan, ehkä ylipäänsä lukuharrastukseen. Lisättäköön perään vielä nuoren arvio lukemastaan kirjasta: *Ei voi laskea käsistään!* Kirjan tulee koskettaa tullakseen osaksi nuoren arkea. Ja kirja koskettaa, ainakin osaa nuorista. Lasten mediabarometrin mukaan valtaosa varhaisnuorista lukee kirjoja ainakin joskus. Heistä yli puolet lukee kirjoja viikoittain ja vain vajaa viidennes harvoin tai ei ollenkaan. Yläkouluiässä kirjojen lukeminen sen sijaan vähenee. *Nuoret luopin alla 2012* -tutkimukseen vastanneista yhdeksäsluokkalaisista lähes puolet ilmoitti, etteivät he lue kirjoja koskaan. Tämä ikäluokka ja erityisesti pojat, näyttäisikin olevan erityisen haasteellinen ryhmä kirjalle, joka saattaa tässä ikävaiheessa tulla tutuksi lähinnä koulun tunneilta. Nuoret itse tunnistavat haastattelussa kirjojen lukemisen jakautumisen sukupuolen mukaan.

Ei pojat varmaan lue ollenkaan. Meidän luokalla on kaksi tyttöä, jotka lukee ihan vapaa-ajallaan. Sit koulussa tulee joskus äikän tunneilla luettavaks joku kirja. Se on pakko lukee sitte.

Diginuoret ovat lukijoina yksilöllisiä. He eroavat toisistaan niin lukutaidon, lukemisaktiivisuuden kuin lukuvalintojen näkökulmista. Tämä seikka jää suurten kyselyiden trendeissä ja yleistyksissä usein huomiotta. Nuoria lukijoita määrittelevät ja toisaalta erottelevat lukematon joukko erinäisiä tekijöitä. Arkikeskusteluissa puhutaan yleisesti yhtäältä nettinörteistä, joiden ei oleteta tarttuvan kirjaan, toisaalta lukutoukista, joille kirja on enemmän kuin harrastus. Nämä kaksi ryhmää edustavat ääripäitä, joista toiset eivät lue ollenkaan ja toiset taas lukevat keskimääräistä enemmän. Molemmat ryhmät kuvaavat nuorten keskuudessa nuorisotyyppiä, josta tilastollisesti mitattu keskivertonuori eroaa ja toisaalta haluaa erottautua.

Jaoimme edellä mainitun *Nuoret lupin alla* -tutkimuksen lounais-suomalaiset yläkouluikäiset vastaajat kahteen ryhmään, lukevat ja ei-lukevat. Tarkastelimme ryhmien profiileja sekä taustatietoihin peilaten että suhteessa heidän vapaa-ajan toimintoihinsa. Vastanneita oli yhteensä 3600. Heistä 46 prosenttia kuului ”ei-lukevat”-ryhmään, eli eivät ilmoituksensa mukaan lue koskaan kirjoja. Odotetusti, vahvin ryhmä erotteleva tekijä oli sukupuoli. Tulos vahvistaa lukuisten aiempien tutkimusten sanomaa siitä, että kirjojen lukeminen on sukupuolittunut. Kirjat kuuluvat selkeästi voimakkaammin tyttöjen arkeen. Lasten mediabarometrissa tytöistä reilu puolet ilmoitti lukevansa lasten ja nuorten romaaneja, pojista vain vajaa viidennes. Yläkouluikäisten poikien vähäinen lukuharrastus näkyy hyvin myös Pisa-tutkimusaineiston pohjalta luokitelluissa lukijaprofiileissa; yleisin poikien edustama ryhmä oli nimetty ”monipuolisiksi kaunokirjallisuuden kaihtajiksi”. Tyttöjen vankempi suhde kirjaan näyttäisi tilastokeskuksen ajankäyttötutkimuksen mukaan olevan pysyvä, tosin lievenevä ilmiö. Tytöt lukevat minuuttimääräisesti mitattuna enemmän kirjoja, mutta ero tyttöjen ja poikien välillä on kavennut myös kirjojen lukemisessa viimeisen kymmenen vuoden aikana.

Lukutoukka on tyyppi, joka jokaisesta luokasta tunnustetaan. Häneen liitetään toimintaa, joka erottelee hänet laajemmasta valtakulttuurista, nuorisosta yleensä. Lukutoukat muodostavat oman nuorisokulttuurisen alakulttuurinsa, mistä edelleen voidaan tunnistaa ryhmiä esimerkiksi kirjatyypin mukaan. Yksi edellä mainitun kaltainen lukijaryhmä on mangan eli japanilaisen sarjakuvan lukijat. Lasten Mediabarometrin 2012 mukaan

myös mangakirjallisuus näyttäytyy tyttöjen juttuna, sillä jopa viidennes ty- töistä ilmoitti lukevansa mangakirjoja usein.

Lukutoukka eroaa muista nuorista selkeimmin vain lukemisaktiivi- suudessa. Kuulumista lukevien tai ei-lukevien ryhmään ei näytä selittävän äidinkieli, asuinpaikka tai sosioekonominen tausta. Lukevat ja ei-lukevat nuoret eivät myöskään eroa toisistaan tietokoneella tai television äärellä vietetyn ajan suhteen, he harrastavat liikuntaa, kuuntelevat musiikkia ja shoppailevat yhtä paljon. Tutkimusaineistosta voitiin kuitenkin erotella tiettyjä, lukutoukille muita nuoria ominaisempia piirteitä. Lukutoukka har- rastaa ja kuluttaa muita enemmän kulttuuria, esimerkiksi piirtää, kirjoittaa ja käyttää kulttuuripalveluita, kuten käy teatterissa ja kirjastossa. Lukutouk- ka on myös aktiivisempi seura- ja yhdistystoiminnoissa, auttaa enemmän kotitöissä sekä harrastaa enemmän musiikkia.

Lukemiseen vaikuttavat sekä perhetausta että nuorisokulttuuriset mal- lit. Näiden pohjalta lukeminen voi näyttäytyä joko kiinnostavalta tai tyl- sältä. Vaikka kirjat eivät miellyttäisikään, voivat silti esimerkiksi sarjakuvat innostaa. Tämä kävi ilmi haastatteluissamme, jossa yläkouluikäinen poika kuvasi, ettei lukeminen kiinnosta, mutta sarjakuvat ovat läsnä arjessa.

En mä ainakaan nää mitään kiinnostavaa lukemisessa. En mä tykkää hirveesti lukee. [...] Kyl mä nyt Aku Ankkaa luen.

Sanomalehdet ja sarjakuvat kuuluvat vahvasti suomalaisen nuoriso- kulttuuriin ja niiden lukemiseen opitaan vahva malli jo kotoa. Sanoma- lehdet ja sarjakuvat voidaan nähdä nuorten lukemista tasa-arvottavina tekstityyppeinä, sillä näitä kirjallisuuden lajityyppejä luetaan sukupuolesta riippumatta ja lukijoista jopa enemmistö on poikia.

Nuorten kulttuureissa erilaiset koodistot liittyvät toisiinsa. Lukemi- nen saattaa samaistua koulussa menestymiseen, jolloin myös kiinnostus lukemiseen rinnastuu nuorten pohdinnoissa koulussa menestymiseen.

Seki riippuu oppilaasta. Jos on hyvä koulussa niin varmaan lukeekin. Sitte jos ei oo niin hyvä, niin sitte ei välttämättä kiinnosta.

Diginatiivien teknologiavetoinen elämä näyttäytyy aikuisväestölle etenkin oppimisen kannalta huolenaiheena: mahtaako teknologisessa viihtymisen viidakossa oppia kansalaistaitoja? Pisa-tutkimuksen mukaan suomalaisnuoret ovat lukutaitojensa osalta kansainvälistä kärkitasoa. Vuonna 2009 Suomi sijoittui Korean jälkeen toiseksi, vuonna 2000 Suo- mi oli kärjessä. Vaikka vuodesta 2000 nuorten kiinnostus lukemista koh-

taan ja omaksi ilokseen lukeminen on vähentynyt, on suomalaisnuorten lukutaito varsin hyvällä tasolla. Lisäksi Suomessa erot lukutaidossa parhaimpien ja heikompien välillä ovat kansainvälisessä vertailussa vähäisiä. Suomalaiset nuoret osaavat siis lukea, ja he myös lukevat. Professori Kai Ekholmin ja asiantuntija Yrjö Revon mukaan jopa enenevässä määrin, mikäli tietokoneen näytöltä ja verkosta lukeminen lasketaan mukaan. Lukutaito on kansalaistaito ja ehdottomasti tärkeä sellainen. Nykypäivän yhteiskunnassa myös teknologian hallinta tulee nähdä yhtä tärkeänä kansalaistaitona. Nämä kaksi kansalaistaitoa eivät ole myöskään erotettavissa toisistaan, sillä nykypäivän lukutaito pitää sisällään myös verkko-lukutaidon elementit.

Marc Prenskyn mukaan nykynuori lukee huolimatta siitä, tunnustetaanko se koululaitoksen arvostuksella, jos lukemisen tavoitteet ovat hänelle tärkeitä. Lukeminen tai lukemattomuus ei ole myöskään pysyvä tila tai ominaisuus, vaan motivaatio lukemiseen voi syttyä tai sammua tilanteista ja impulseista riippuen. Yhtenä voimakkaasti nuorten lukuinnostukseen myönteisesti vaikuttaneista massailmiöistä mainittakoon Harry Potter -mania, mikä sekä lisäsi kyseisen kirjasarjan lukijoiden määrää että vaikutti osaltaan siihen, että fantasiakirjallisuus nousi tämän päivän nuorten jutuksi. Potter-kirjat onnistuivat innostamaan niin tyttöjä kuin poikia. Tällaiset ilmiöt ja se tosiasia, että tilastoista edelleen löydetään ryhmiä, joilla on suhde kirjaan ja lukemiseen kertoo siitä, että katkeamat lukemisen kulttuurissa ovat liioiteltuja. Kirja pystyy edelleen houkuttelemaan nuoria maailmoihinsa, ja virikepommituksen alla elävät nykynuoret voivat eläytyä kirjojen maailmaan. Kaiken lisäksi he käyttävät kirjastokorttiaan.

Mulle on sanottu, että en mä ikinä uskois, että sä luet, sä et oo yhtään sen näköinen. Mut jos mä lainaan kirjastosta kirjan, ja alan lukee, sit jos mä oon päässy siihen juttuun mukaan, sit mä voin kuvitella milt se näyttää se tarina mun päässä. Mä uppoudun siihen ihan täysin enkä mä pysty lopettaa. Sit mun on vaan pakko lukea. Se lukemisen tunne se on vaan niin kiva. Siin rauhottuu ja saa mieltii samalla.

Nuoriin on helppo sijoittaa toiveita ja pelkoja. He ovat usein aikuisten fantasioiden heijastumia. Digitaalista nuoruutta elävien nuorten voidaan pelätä hylkäävän kirjat ja pahimmassa tapauksessa koko länsimaisen sivistyksen kokonaan. Tai voidaan toivoa heidän muokkautuvan automaattisesti kriittisiksi lukijoiksi, jotka useiden tietolähteiden keskellä eläessään oppivat epäluuloiseksi ja luontaisesti eri lähteitä vertaileviksi kyseenalaistajiksi. Kumpikaan ei tapahdu automaattisesti. Nuorten vä-

lille rakentuu eroja. On ahkeria lukijoita. On nuoria, jotka eivät innostu kirjoista. On monia muita tältä väliltä. Lukeminen ja lukemisen tavat säilyttävät merkitystään. Murtumien ohella on myös paljon jatkumoit.

Artikkelissa on esitetty monien tutkimusten valossa nuorten lukemista tilastoina. Lopputulemana voidaan sanoa, että digiaika ei ole syrjäyttänyt kirjaa nuorten elämässä, mutta kirja ei automaattisesti myöskään houkuta. Lopuksi kannattaa huomioida merkillinen tulos tilastoista: kaikissa nuorten lukemiseen kohdistuvissa huolissa ja toiveissa hullunkurisinta on, että niitä esittävät aikuiset, kuten vanhemmat, opettajat, tutkijat ja muut viisaammat, jotka Tilastokeskuksen ajankäyttötutkimuksen mukaan lukevat keskimääräisesti vähemmän kuin huolen kohteena oleva ikäpolvi.

LISÄLUKEMISTA:

Ekholm, Kai & Repo, Yrjö: *Kirja tienhaarassa vuonna 2020*. Gaudeamus 2010.

Kaarainen, Meri-Tuulia; Kivinen, Osmo & Tervahartiala, Katja: ”Kouluikäisten tietoteknologian vapaa-ajan käyttö”. *Nuorisotutkimus* 2/2013.

Kiilakoski, Tomi: *Kasvatus teknologisessa maailmassa*. Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura, Julkaisuja 132, 2012.

Kiili, Carita: *Online Reading as an Individual and Social Practice*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 441, 2012.

Kotilainen Sirkku (toim.): *Lasten mediabarometri 2010. 0-8-vuotiaiden lasten mediankäyttö Suomessa*. Mediakasvatusseura, Mediakasvatusseuran julkaisuja 1/2011.

Palfrey, John & Gasser, Urs: *Born Digital. Understanding the First Generation of Digital Natives*. Basic Books 2008.

Prensky, Marc: ”Digital Natives, Digital Immigrants”. *On the Horizon* 9(5), 1-6, 2001.

Sulkunen, Sari & Välijärvi Jouni (toim.): *PISA09. Kestääkö osaamisen polja*. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 12/2012.

Suoninen, Annikka: *Lasten mediabarometri. 10–12-vuotiaiden tyttöjen ja poikien mediankäyttö*. Nuorisotutkimusverkosto, Nuorisotutkimusseuran verkkojulkaisuja 62, 2012.

Tapscott, Don: *Syntynyt digiaikaan. Sosiaalisen median kasvatit*. WSOYpro Oy 2010.

Uusitalo, Niina; Vehmas, Susanna & Kupiainen, Reijo: *Naamatusten verkossa: Lasten ja nuorten mediaympäristön muutos, osa 2*. Tampereen yliopisto 2011.

JUHA HERKMAN

LUKEMISEN YHTEISÖLLISYYS JA MUUTTUVA TIETOYMPÄRISTÖ

Lukeminen on mielletty usein varsin yksilölliseksi ja henkilökohtaiseksi kokemukseksi. Erityisesti kirjan lukeminen kantaa tällaisia mielikuvia. Ihannekuissa kirjan lukija käpertyy pimeänä talvi-iltana villasukat jaloissaan nojatuoliin, takkatuli loimottaa taustalla ja lukija uppoutuu kirjan maailmaan unohtaen ulkona paukkuvat pakkaset. Muiden ihmisten tai ympäristön ei haluta rikkovan lukemisen taikapiiriä, lukijan yksityistä kohtaamista kirjan kanssa.

Toisaalta lukemiseen liittyy paljon yhteisöllisiä piirteitä. Lukukokemus halutaan usein jakaa toisten kanssa, etenkin jos luettava on tuntunut vaikuttavalta. Kirjoista keskustellaan kaveriporukoissa ja toisinaan niitä jopa luetaan yhdessä. Erityisesti vanhemmat lukevat lastensa kanssa ennen kuin nämä oppivat itse lukemaan. Lukemiseen on liittynyt jo kauan myös erilaisia lukemisyhteisöjä, kuten kirjallisuuspiirejä ja kirjakerhoja, joissa yksityinen lukeminen kääntyy yhteisölliseksi kokemukseksi. Kulttuuritoimittaja Suvu Ahola muistuttaa kirjallisuuspiirejä tutkivassa väitöskirjassaan, että lukeminen oli itse asiassa Suomessakin aluksi paljon erilaisissa herraskaisporukoissa harjoitettua sosiaalista toimintaa ja että sen painottuminen yksilön intiimiksi kokemukseksi on kohtuullisen tuore, vasta 1900-luvulla vahvistunut ilmiö.

Lukeminen muuttuu niin ikään viestintä- ja mediateknologian mukana. Painettujen kirjojen ja lehtien sijaan luettavat tekstit löydetään yhä useammin internetistä. Tietosisältöjen digitalisoituminen ja verkottuminen avaavat uusia mahdollisuuksia myös vuorovaikutukseen ja lukemisen sosiaalisille ulottuvuuksille. Lukemisessa on paljon pysyvyyttä ja samaa

kuin kymmeniä tai jopa satoja vuosia sitten, mutta lukemiseen muodostuu jatkuvasti myös uusia muotoja.

Tarkastelen tässä artikkelissa ennen muuta lukemisen yhteisöllisyyteen liittyviä ajatuksia, jotka ovat viime vuosina yleistyneet tietoympäristön muutosten myötä. Esittelen ensin, miten lukemisen näkeminen kulttuurisena toimintana on laajentanut käsitystä lukemisesta yksilöllisenä kognitiivisena taitona. Sen jälkeen tutkailen ajatusta sosiokulttuurisesta lukutaidosta, joka heijastelee digitaalisen verkkomedian lukemiselle asettamia haasteita ja vaatimuksia. Artikkelin jälkimmäisessä puoliskossa esittelen tutkimushankkeen ”Uudet lukemisyhteisöt, uudet lukutavat” (2010–2012) tuloksia lukemisen yhteisöllisyyden näkökulmasta.

LUKEMINEN KULTTUURISENA KÄYTÄNTÖNÄ

Lukemisen ymmärtäminen pääosin yksilölliseksi kokemukseksi juontuu siitä, että lukutaito on henkilökohtainen ominaisuus, joka täytyy varta vasten opetella. Mikään kieleen perustuva lukeminen ei onnistu, ellei yksilö ole omaksunut kirjainmerkkejä ja niiden avulla muodostettujen sanojen ja lauseiden ketjujen tulkittamista. Kirjoitettu kieli on läpeensä koodattu: lukuun ottamatta joitakin onomatopoeettisia ilmauksia kieli ei muistuta tai jäljittele todellisuutta, joten sitä ei opi ymmärtämään ainoastaan ympäristöä havainnoimalla.

Harva oppii myöskään lukemaan itsestään tai yksin. Kieli on sosiaalista toimintaa, ja lukutaidon hankkiminen edellyttää usein toisten ihmisten apua. Vanhemmat sekä isosiskot ja -veljet opettavat pieniä lapsia lukemaan. Usein lukemista harjoitellaan leikin ja viihteen varjolla. Suomalaislapset oppivat lukemaan viimeistään koulussa. Vaikka lukeminen sinänsä on yksilöllinen taito, lukutaidon omaksuminen on lähtökohtaisesti sosiaalista.

Myös luettavien tekstien merkitykset rakentuvat sosiaalisesti. Ranskalaisen jälkistrukturalismin avainajatuksia oli Roland Barthesin (1915–1980) 1970-luvun alussa esittämä väite siitä, että vasta lukijan tulkinta luo tekstin merkitykset. Siihen asti oli korostettu kirjailijan tai tekijän roolia tekstin merkitysten rakentajana, ja lukijan tehtäväksi oli määrätty lähinnä tekijän aivoituisten esiin kaivaminen. Barthes käänsi asetelman nurin ja pudotti tekijän jalustaltaan. Hänen mukaansa tekstit koostuvat aina jo aiemmin sanottujen sitaattien kollaaseista ja niiden merkitykset rakentuvat suhteessa toisiin teksteihin ja ympäristöön.

Tekijän arvo on nyttemmin taas tunnustettu myös kirjallisuusteoriasa, ja jälkistrukturalismin villeimmät ajatukset ovat väistyneet taka-alalle.

Nykyään tunnustetaan, että eri tekstilajit rakentavat selvästi eri tavoin merkityksiä. Edellä sanotusta huolimatta jälkistrukturalismin opetus on selvä: lajista riippumatta tekstien merkitykset rakentuvat monin tavoin sosiaalisesti suhteessa tekstien tekemisen, julkaisemisen ja tulkitsemisen ympäristöihin.

Osa lukemisen merkityksistä liittyy aina myös tekstin ulkopuolisiin tekijöihin. Janice Radway osoitti amerikkalaisnaisten harlekiinikirjallisuuden lukemista 1980-luvun alussa selvittävässä tutkimuksessaan, että kirjallisuuden mutasarjaan luokitelluilla romanttisilla tarinoilla oli lukijoilleen suuri merkitys arjessa. Viihteen lisäksi ne antoivat naisille mahdollisuuden oman tilan ja ajan raivaamiseen ja auttoivat jäsentämään ihmissuhteiden ja perhe-elämän tunteita. Mediakulttuurin tutkija Mikko Lehtonen on muistuttanut, että kirjallisuuden merkitykset syntyvät paljon muustakin kuin luetusta tekstistä. Esimerkiksi kustantajat, media, kirjailijat, koulu ja kirjastolaitos kehystävät omalta osaltaan kirjojen merkityksiä. Vaikka lukeminen tukeutuu yksilön lukutaitoon, se on pitkälle kehittynyt kulttuurinen käytäntö, jolla on sosiaalinen ja institutionaalinen perusta.

SOSIOKULTTUURINEN LUKUTAITO

Kaikki kirjoitettujen ja painettujen tekstien lukeminen perustuu mekaanisen tai teknisen lukutaidon oppimiseen. Pitää oppia kirjaimet ja sanat tai muut merkit, joiden varaan kielellinen ilmaisu rakentuu. Ilman merkien tunnustamista ja niiden jaetun merkityksen ymmärtämistä lukemisesta ei tule mitään. Sanottu koskee myös vaikkapa nuorten tekstiviestejä ja reaaliaikaista verkkokeskustelua. Jos viestijä ei tunne siihen liittyviä merkkejä, lyhenteitä, hymiöitä ja koodeja, hän jää keskustelun ulkopuolelle.

Lukutaito yksilön kognitiivisena taitona on kuitenkin vain suppea osa tekstien lukemista. Merkitykset muodostuvat aina sosiaalisessa ja kulttuurisessa ympäristössä, jotka vaikuttavat osaltaan lukemiseen ja luetun ymmärtämiseen. Sanan hevonen lisämerkitykset olivat 1800-luvun agraari-Suomessa toisenlaisia ja sanaa käytettiin erilaisissa yhteyksissä kuin nykyään. Myös nuorten digitaalinen merkkikieli ja tavat käyttää uusia viestintäteknologioita ovat erittäin kontekstisidonnaisia ja sosiaalisesti rakentuneita.

Mekaanisen tai teknisen lukutaidon lisäksi lukeminen edellyttääkin runsaasti erilaisten kulttuurisesti ja sosiaalisesti rakentuneiden lisämerkitysten tunnustamista. Se edellyttää myös erilaisia taitoja riippuen siitä,

onko kyse kirjoitetun tai painetun tekstin lukemisesta vai visuaalisista tai viestintään liittyvistä teksteistä. Tekstin genre ja konteksti on tunnistettava ja lukeminen suhteutettava niihin. Parhaimmillaan lukija kykenee arvioimaan kriittisesti lukemaansa ja soveltamaan tai käyttämään lukukokemusta omassa elämässään.

OECD-maiden PISA-tutkimuksissa lukutaitoa selvitetään kolmen osa-alueen kautta, jotka ovat tiedonhaku, luetun ymmärtäminen ja tulkitseminen sekä luetun pohtiminen ja arviointi. Mediakasvatuksen parissa osa tutkijoista on alkanut puhua sosiokulttuurisesta lukutaidosta, koska lukemisessa on niin paljon kyse muustakin kuin vain luetun ymmärtämisestä.

Sosiokulttuurisella lukutaidolla ei tarkoiteta ainoastaan tekstien ymmärtämistä ja kriittistä tulkitsemistä sosiaalisessa ja kulttuurisessa kontekstissään, vaan myös tekstien käyttämistä, soveltamista, muokkaamista ja tuottamista mielekkäillä tavoilla. Itse asiassa lukutaidon sijaan voisi puhua laajemmin tekstitaidoista, joissa lukeminen on vain yksi osa kokonaisuutta. Sosiokulttuurista lukutaitokäsitettä Suomessa esitelleet Reijo Kupiainen ja Sara Sintonen ovat puhuneet myös lukutaidon design-mallista, jossa tekstien ymmärtäminen ja tulkinta laajenevat merkitykselliseksi vuorovaikutukseksi ympäristön kanssa. Design-näkemysssä lukutaito kattaa myös tekstien tekemisen, muokkaamisen, välittämisen ja tekstien avulla vaikuttamisen.

Sosiokulttuurisesta lukutaidosta ja lukutaidon design-mallista on alettu puhua nimenomaan digitalisoitumisen ja internetin myötä, kun suuri osa lasten ja nuorten mediankäytöstä on siirtynyt verkkopohjaiseen ja vuorovaikutteiseen mediaan. Uusi viestintäteknologia antaa yhä useammille aiempaa paremmat mahdollisuudet tehdä, jaella ja muokata erilaisia tekstejä. Suuri osa tavallisten ihmisten tuottamista teksteistä liittyy henkilöviestintään sähköpostin, keskustelufoorumien, blogien tai Facebookin kaltaisten yhteisö sivujen avulla. Aika paljon ihmiset myös tuottavat materiaalia – kirjoituksia, kuvia, videoita – internetin bittiavaruuteen.

Sosiokulttuurisen lukutaidon utopia on yhdessä toimiva ja sisältöjä tuottava verkkoyhteisö, joka toteuttaa osallistumisen kulttuurin (*participatory culture*) ja joukkoälyn (*collective intelligence*) ihanteita. Malliesimerkkeinä tällaisista yhteisöistä mainitaan usein erilaiset wikit, kuten verkkotietosanakirja Wikipedia ja tietovuotoihin ja -paljastuksiin erikoistunut WikiLeaks, jotka ovat osaltaan haastaneet perinteiset tiedon auktoriteetit: päättäjät, asiantuntijat, painetut tietokirjat ja uutisjournalismin.

LUKEMISYHTEISÖT

Lukeminen oli kirjapainotaidon, lehdistön ja lukutaidon leviämisen varhaisvaiheissa Euroopassa paljolti sosiaalinen tapahtuma. Kirjoja ja lehtiä luettiin ja niistä keskusteltiin Euroopan suurkaupungeissa Pariisissa, Lontoossa ja Berliinissä 1700-luvun lopussa ja 1800-luvulla kahvi- ja teesalongeissa ja erilaisissa herraseuroissa. Saksalainen filosofi Jürgen Habermas (s. 1929) piti tällaista porvariston kirjalliseen julkisuuteen perustuvaa kanssakäymistä olennaisena poliittisena toimintana: sen avulla syntyi poliittinen julkisuus, jolla kansalaisyhteiskunta haastoi monarkin ja kirkon valta-aseman. Myös Suomessa lukemisharrastus keskittyi aina 1900-alkupuolelle erilaisiin kirjapiireihin, yhdistyksiin ja ääneen lukemiseen yhteisöissä.

Lukeminen yksilön intiiminä toimintana on siten verraten nuori, 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alkupuolella vahvistunut ilmiö, jonka taustat löytyvät romantikan taidekäsityksistä, lukutaidon leviämisestä kaiken kansan keskuuteen, kaupungistumisen mukanaan tuomasta pienyhteisöjen rapautumisesta ja yksilökeskeisyyden noususta. Koulu ja kirjastolaitos ovat niin ikään kouluneet suomalaisista taitavia lukijoita nimenomaan yksilöinä, joille lukutaidosta on hyötyä oman elämän ja yhteiskunnan kannalta. Kun lukupiirit kokivat renessanssin 1990- ja 2000-luvuilla – tai niistä alettiin puhua julkisuudessa Oprah Winfrey tai Kirsi Pihan kaltaisten vetäjien vanavedessä – pidettiin yhteisöllistä lukemista uutena ilmiönä.

Yhteisöllisen lukemisen buumi liitettiin paitsi ihmisten haluun saada elämäänsä sisältöä ja yhteisöllisiä kokemuksia postmodernin pinnallisuuden aikana myös uuteen viestintäteknologiaan. Digitalisoituminen ja internetin leviäminen antoivat mahdollisuuksia uudenlaiseen kanssakäymiseen sekä oman materiaalin tuottamiseen, muokkaamiseen ja levittämiseen. Internetin yhteydessä on puhuttu ”uusheimoista”, jotka muistuttavat jossain määrin entisaikojen pienyhteisöjä. Uuden lukemisen apostolit esittivät, että lukeminen on muuttunut valmiin sisällön vastaanotosta vuorovaikutteiseksi, sosiaaliseksi, yhteisölliseksi, osallistuvaksi ja aktiiviseksi toiminnaksi, jossa lukemisen ja kirjoittamisen (tai kulutuksen ja tuotannon) välinen raja ei enää ole selvä.

Selvitimme tutkimushankkeessa ”Uudet lukemisyhteisöt, uudet lukutavat” (2010–2012), kuinka väitteet lukemisen muutoksista pitivät paikkansa suomalaisten nuorten aikuisten keskuudessa. Tutkimusta varten tehtiin kysely (N=323), kerättiin mediapäiväkirjoja ja haastateltiin Pirkanmaan oppilaitosten opiskelijoita pääosin keväällä 2011. Tutkimuk-

seen osallistui kaikkiaan noin 350 opiskelijaa seutukunnan lukioista, ammattikorkeakoulusta, yliopistosta ja teknillisestä yliopistosta. Opiskelijat olivat 16–35-vuotiaita, suurimman osan ollessa 18–30 vuoden ikäisiä. Näin ollen tutkimukseen osallistuneet edustivat ”nettisukupolvea”, jolle internet oli levinnyt arkiseksi viestintäfoorumiksi ala- tai yläkouluiässä. Toisaalta tutkimukseen osallistuvia voi pitää eräänlaisena siirtymäikäluokkana koko elämänsä mobiili- ja verkkosovellusten kanssa eläneiden, 1990-luvun lopussa ja 2000-luvulla syntyneiden ”diginatiivien”, ja painotuotteiden ja television parissa varttuneiden vanhempien ikäluokkien välissä.

Kuten monet muut tutkimukset osoittavat, myös meidän tutkimuksemme mukaan internetistä on tullut nuorten aikuisten merkittävin viestintäväline. Internetiä käytetään niin tiedonhakuun, viihteeseen kuin henkilökohtaiseen viestintään. Näin ollen suurin osa nuorten aikuisten lukemista teksteistä on välitetty internetin avulla. Teksteistä suurempi osa liittyy myös henkilökohtaiseen viestintään kuin ammatillisesti tuotettujen sisältöjen lukemiseen. Useimmissa teksteissä on siten vahva sosiaalinen ja yhteisöllinen ulottuvuus.

Aineistomme nuorista aikuisista yhdeksän kymmenestä oli kirjautunut Facebookiin, joka oli ehdottomasti suosituin verkkoyhteisö, jossa he olivat mukana. Facebookin lisäksi YouTube sekä erilaiset keskusteluforumit ja blogit olivat suosittuja. Niitä käytti kaksi kolmesta tutkimukseen osallistuneesta. Suurin osa tutkittavista painotti kuitenkin sitä, että he eivät itse tuottaneet oikeastaan materiaalia yhteisösivuille, vaan he pääosin seurasivat muiden päivityksiä tai suositeltuja linkkejä.

Vielä vähemmän tutkimukseen osallistuneet tuottivat materiaalia wikiin tai muihin vastaaviin ”joukkoälyn” ilmentymiin tai levittivät omia tekstejään ja kuviaan internetin julkaisualustoilla. Tällainen toiminta liittyi selvästi melko pieneen mutta sitäkin aktiivisempaan porukkaan. Toisaalta keskustelufoorumeille ja blogeihin osallistuminen oli aineistomme nuorten aikuisten keskuudessa melko tavallista. Yli puolet heistä oli kirjoittanut keskustelufoorumeille, yli kolmasosa oli kommentoinut blogia ja lähes viidesosa oli jossain vaiheessa kirjoittanut omaa blogia. Kun ottaa huomioon internetin suuret käyttäjämäärät, muodostuu tällaisesta osallistumisesta valtava määrä materiaalia bittiavaruuteen.

Vaikka useimmat tutkimukseen osallistuneet nuoret aikuiset eivät halunneet kertoa itsestään liikaa internetin yhteisösivustoilla eivätkä he olleet muutenkaan valmiita tuottamaan sinne materiaalia, he tunnistivat Facebookin ja muiden yhteisösivustojen merkityksen tietolähteenä. Erittäin Facebookia pidettiin verrattomana tiedottamisen väylänä, kun

haluttiin kertoa tapahtumista, jakaa kutsuja tai välittää mielenkiintoisia linkkejä. Monet uutiset leviävät tutkimuksemme mukaan nykyään yhteisöpalvelujen linkkien ja vinkkien välityksellä. Vastaavasti erilaisiin arkielämän ongelmiin haettiin vastauksia verkon yhteisöistä. Verkkoyhteisöjen kautta haettiin tietoa vaikkapa vauvanhoidon ja terveyden ongelmista aina puutarhanhoitoon ja harrastuksiin. Tietotekniikkaan ja internetin sovelluksiin liittyvät kysymykset nousivat aineistossamme esiin erityisesti heinä, joihin saatiin helpoiten vastauksia verkkoyhteisöistä.

Internetin suosiosta ja siihen liittyvistä yhteisöllisistä ja vuorovaikutuksellisista lukemisen muodoista huolimatta myös painotuotteilla oli edelleen keskeinen asema nuorten aikuisten keskuudessa. Vajaa puolet heistä tilasi kotiinsa painetun sanomalehden, ja myös aikakauslehtiä ja ilmaisjakelulehtiä luettiin ahkerasti. Osa lehtien lukemisesta oli tosin siirtynyt verkkoon.

Nuorten aikuisten keskuudessa varauksettomin asema painotuotteista oli kirjalla, jota arvostettiin edelleen laajalti. Jopa kaikkein innokkaimmat tietotekniikan harrastajat ja verkon käyttäjät pitivät painettua kirjaa erinomaisena käyttöliittymänä. Kirjan arvostus liittyi ennen muuta kaunokirjallisuuteen, jonka arvo kulttuurin kentällä on historiallisesti ja institutionaalisesti vahva. Tietoa nuoret aikuiset olivat valmiita etsimään muidenkin väylien kautta. Kaunokirjallisuuden vahvaa asemaa saattaa selittää tutkimukseen osallistuneiden valikoituminen opiskelualoilta, joissa lukemisella on vankka sija. Toisaalta muutkin tutkimukset osoittavat, että kirjalla ja kirjojen lukemisella on edelleen vannoutunut kannattajakunta jopa nuorten keskuudessa, mutta kirjan lukeminen jakaa selvästi ihmisiä niihin jotka lukevat ja niihin jotka eivät lue.

Suurin osa tutkimukseen osallistuneista liitti lukemisen edelleen painotuotteisiin ja erityisesti kirjoihin. Vaikka valtaosa luettavista teksteistä on nykyään muuta kuin kirjoja, esimerkiksi Facebookin statuspäivitysten, sähköpostien, tekstiviestien tai keskustelufoorumien lukemista ei pidetty samassa mielessä lukemisena. Internetistä on tullut nuorille aikuisille arkinen tila, jossa toimitaan, viestitään ja viihdytään, eikä sen vuorovaikutuksen muotoja välttämättä eroteta muusta sosiaalisesta kanssakäymisestä. Lukeminen sen sijaan ymmärretään edelleen usein yksityiseksi toiminnaksi, joka eroaa internetin arkikäytöstä. Näin ollen aiemmin esitelty sosiokulttuurinen lukemiskäsitys on enemmän tutkimusteoreettinen näkökulma kuin ihmisten arkisesta kokemuksesta kumpuava jäsenyys. Aineistomme perusteella lähinnä blogit hämmentävät lukemisen rajapintaa. Erityisesti asialähtöiset blogit muistuttavat luku-

kokemukseltaan ”perinteistä” lineaarista lukemista, mutta niissäkin on usein videokuva, linkkejä ja keskustelua, jotka erottavat niiden lukukokemuksen painotuotteista.

TIETO JA YHTEISÖLLINEN LUKEMINEN

Painotuotteiden ja erityisesti kirjojen lukemisessa on paljon jatkuvuutta, joka liittyy yksilön henkilökohtaiseen lukutaitoon ja kokemukseen. Kuitenkin myös painotuotteiden lukemisen perinteessä on monia yhteisöllisiä ulottuvuuksia. Kirjojen lukupiirit ovat yksi esimerkki yhteisöllisestä lukemisesta, joiden kautta voi kiteyttää kaikkien lukemisyhteisöjen toimintatapoja. Suvi Aholan väitöskirjan perusteella voi sanoa, että lukupiirissä yhteisöllisyys näkyy ennen muuta luettavien kirjojen valinnassa, niistä keskustelemisessa ja kirjojen saaman julkisuuden ja kritiikin käsittelyssä. Nämä kolme seikkaa ovat läsnä useimmissa muissakin lukemisyhteisöissä.

Vertailimme tutkimushankkeessamme ”Uudet lukemisyhteisöt, uudet lukutavat” kolmea lukemisyhteisöä toisiinsa. Niistä yksi oli perinteinen kirjojen lukupiiri, johon osallistui kourallinen 35–45-vuotiaita samasta työyhteisöstä. Lukupiiriä verrattiin nuorempien, 20–25-vuotiaiden nettisukupolven edustajien harrastajayhteisöihin, joista toinen keskittyi japanilaiseen populaarikulttuuriin ja toinen roolipelaamiseen. Vaikka näissä yhteisöissä oli tekstien lukemisen lisäksi monenlaista toimintaa, niissä luettiin yhteisesti jaettuja tekstejä, kuten sarjakuvia ja kirjoja. Yhdistävänä tekijänä uudemmissa lukemisyhteisöissä oli kiinnostus fantasia- ja scifi-genreihin.

Lukupiiri keskittyi kirjojen lukemiseen ja niistä keskustelemiseen kasvokkain tapaamisissa. Lukupiirillä ei ollut oikeastaan muuta yhteisöllistä toimintaa. Sen sijaan japanilaisen populaarikulttuurin harrastajat ja roolipelaajat olivat jatkuvasti yhteydessä yhteisönsä internetin IRC-kanavilla, ja heidän toimintaansa liittyi elimellisesti erilaisia verkkoaktiiviteetteja, kuten oman materiaalin jakamista ja toisten tuottaman sisällön kommentointia. Siinä missä lukupiiri rakensi yhteisönsä tapaamisten varaan, uudemmissa lukemisyhteisöissä verkkokanssakäyminen oli vähintään yhtä keskeistä – tai jopa keskeisempää – kuin kasvokkain tapaaminen.

Peruslähtökohdiltaan lukemisyhteisöissä ei kuitenkaan ollut eroja. Ne rakentuivat yhteisen kiinnostuksen kohteen ympärille, valitsivat yhdessä siihen liittyviä tekstejä, joita sitten luettiin ja kommentoitiin

yhdessä. Myös japanilaisen populaarikulttuurin ja roolipelaajien keskuudessa yhteisön aitouden ja tiiviyn mittarina pidettiin sitä, kuinka hyvin ryhmän jäsenet tunsivat toisensa. Mitä enemmän yhteisön jäsenet tunsivat toisiaan myös muuten kuin verkon kautta, sitä tiiviimmäksi yhteisö koettiin. Mitä enemmän he olivat myös kasvokkain tekemisissä, sitä aidommalta yhteisö tuntui.

Kustantajat, kirjakaupat, lehtitalot ja kirjastot kehittävät kilvan verkkosovelluksia, joilla lukemisen yhteisöllisyys voitaisiin valjastaa kaupalliseen toimintaan tai sen avulla olisi mahdollista innostaa uusia lukijoita. Virtuaaliset kirjakerhot ja -hyllyt lanseeraavat julkista lukemista, jossa omia valintoja voi verrata muiden valintoihin ja antautua vuorovaikutukseen toisten lukijoiden kanssa. Lukemisyhteisöjen tutkimukset ovat kuitenkin osoittaneet, että yhteisöjä on vaikea rakentaa ja aktivoida ulkoa päin. Innokkaimmat lukijayhteisöt syntyvät omin päin, kun samanhenkisten porukka löytää toisensa. Toki tälle ”löytämislle” voi yrittää rakentaa toimintaympäristöjä.

Kaunokirjallisuuden asema näyttää pysyvän kohtuullisen vakaana ja sen lukemiseen liittyvät yhteisöt – lukupiirit, fanikerhot, harrastajayhteisöt – löytävät uusia toimintatapoja internetistä. Vaikka kirjojen valikoiminen ja niistä keskusteleminen saattavat saada uusia muotoja, itse lukukokemus säilyy melko samantyyppisenä kuin ennenkin. Tietosisältöjen lukemista internet ja verkkoyhteisöt ovat muuttaneet enemmän. Tietoa haetaan ensisijaisesti ”googlettamalla” ja verkkoyhteisöistä kyselemällä, koska se on nopeaa ja vaivatonta. Uutissisältöjä löydetään yhä enemmän kaverien suosituksista ja linkkivinkeistä. Tiedon perinteiset auktoriteetit, kuten tietokirjailijat ja journalistit, eivät välttämättä pääse enää suodattamaan informaatiota, kun ihmiset haaveutuvat verkon kautta suoraan ilmaisen tiedon lähteille.

Sukupolvi ei määrää lukemisen tapoja, vaan lukeminen on varsin moninaista ja siinä on suuria yksilökohtaisia eroja. Kaikissa ikäryhmissä on kirjallisuuden rakastajia ja lukutoukkia. Jopa diginatiivien keskuudessa on edelleen suuri joukko erityisesti tyttöjä, jotka harrastavat kirjojen lukemista (ks. Tomi Kiilakosken ja Piia af Ursinin artikkeli). Keski-ikäisten miesten joukossa on puolestaan teknologisen esirintaman joukko, joka ottaa yleensä ensimmäisenä haltuunsa uudet viestintälaitteet ja sovellukset.

Tilastollisesti ikäryhmien lukutottumuksissa on kuitenkin eroja. Sotien aikana ja niiden jälkeen syntyneet sukupolvet lukevat enemmän painotuotteita ja katsovat enemmän televisiota kuin nuoremmat sukupolvet, joiden lukemisessa internetin eri tekstimuodoilla on tärkein rooli. Lukupiirien jäsenet

ovat Suomessa pääosin hyvin koulutettuja keski-ikäisiä tai iäkkäämpiä naisia. Melkoinen osa nuorista taas ei lue juurikaan painotuotteita. Heidän aikansa kuluu sosiaalisessa mediassa, netissä surffatessa, pelejä pelatessa ja leffoja katsoessa. Sanottu koskee erityisesti poikia. Kirjavalinnoissa vanhemmat sukupolvet suosivat kotimaista miesproosaa, kun nuoremmille kansainvälinen fantasia- ja dekkarikirjallisuus on mieluisinta.

Kaikkiaan lukemisen tavat määrittyvät kuitenkin pitkälle elämäntilanteen ja kiinnostusten perusteella. Nuoret miehet eivät ole koskaan olleet kirjallukijoiden kärkiryhmä. Ylipäätään nuorten kiinnostus on aina kanavoitunut enemmän hauskanpitoon, kavereiden kanssa touhuamiseen ja harrastuksiin. Nykyään internet ja viestintäteknologia on tässä toiminnassa mukana aiempaa elimellisemmin. Nuorten lukutottumusten perusteella ei siis kannata tehdä lopullisia päätelmiä lukemisen tulevaisuudesta. Kun nuoret opiskelevat toisen asteen oppilaitoksissa, siirtyvät työelämään, perustavat perheen ja keski-ikäistyvät, heidän lukemiskäytäntönsä muuttuvat elämäntilanteiden mukana. Myös lukemiseen sosiaalistutaan. Selvää on kuitenkin, että uudessa tietoympäristössä tekstien ja lukemisen yhteisölliset ulottuvuudet eivät ainaakaan lähitulevaisuudessa ole vähentymässä.

LISÄLUKEMISTA:

Ahola, Suvi: *Lukupiirien Suomi. Yhteisöllistä lukemista 149 suomalaisessa lukupiirissä 2009*. Helsingin yliopisto 2013.

Barthes, Roland: *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Vastapaino 1993.

Habermas, Jürgen: *Julkisuuden rakennemuutos*. Vastapaino 2004.

Hartley, John: *Creative industries*. Blackwell 2005.

Herkman, Juha & Vainikka, Eliisa: *Lukemisen tavat. Lukeminen sosiaalisen median aikakaudella*. Tampere University Press 2012.

Herkman, Juha & Vainikka, Eliisa: *Uudet lukemisyhteisöt, uudet lukutavat*. COMET 2012.

Herkman, Juha & Vainikka, Eliisa: ”Revoluutio vai evoluutio? Lukeminen sosiaalisen median aikakaudella”. *Media & Viestintä* 35:3-4, 20–39, 2012.

Jenkins, Henry: *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York University Press 2008.

Kupiainen, Reijo & Sintonen, Sara: *Medialukutaidot, osallisuus, mediakasvatus*. Gaudeamus 2009.

Radway, Janice: *Reading the Romance*. The University of North Carolina Press 1984.

Sulkunen, Sari & Välijärvi, Jouni (toim.): *PISA09. Kestääkö osaamisen pohja?*

Opetus- ja kulttuuriministeriö 2012. www.minedu.fi/OPM/Julkaisut/2012/PISA09.html

MIKKO LEHTONEN

KIRJA MUUTTUVASSA MEDIAKENTÄSSÄ

Kirjoista ja lukemisesta puhuttaessa aiheena on aina myös jokin muu. Kirjat ja lukeminen ovat kuin kuuluisia tyhjiä tauluja, joihin heijastetaan erilaisia toiveita ja pelkoja. Yhtäältä painetun sanan lukemista pidetään ratkaisuna nykymaailman ongelmiin. Lukutaitoa pidetään sivistyneiden kansalaisten kasvattamisen välttämättömänä edellytyksenä. Toisaalta joidenkuiden (useimmiten nuorten tai vähän koulutettujen aikuisten) vähäinen lukeminen liitetään pelkoihin länsimaisen sivistyksen rappeutumisesta. Menneisyyden käsitykset ovat yhä vahvasti läsnä puhuttaessa kirjoista ja lukemisesta. Vaikka kirjojen ja lukutaidon yleistyminen ei tapahtunutkaan ilman niihin liittyneitä mediapaniikkejaan, nykyään lukemista pidetään itsestäänselvästi vapauttavana ja voimaannuttavana toimintana. Toisen maailmansodan jälkeen on ollut ilmeistä, että kukaan ei voi olla modernien kansallisvaltioiden täysivaltainen kansalainen, ellei osaa lukea.

Näkemyksillä lukemisen kaikkinaisesta siunauksellisuudesta on perustansa tietyissä historiallisesti kehittyneissä sosiaalisissa ja kulttuurisissa käytänteissä. Painettu sana ja lukeminen ovat olleet olennainen osa modernisoitumista, maallistumista ja kansallisvaltioiden rakentamista. Maalliset ja kansalliset printtikulttuurit ovat osallistuneet ihmisten vapauttamiseen perinteisten auktoriteettien vallasta. 1800- ja 1900-lukujen suuret yhteiskunnalliset liikkeet (työväenliike, naisliike, kansalliset vapautusliikkeet, seksuaalisten vähemmistöjen liikkeet jne.) eivät olisi olleet mahdollisia ilman painettujen aineistojen leviämistä.

Selvä merkki lukemisen yleisestä hyväksymisestä on se, että mediapaniikkien syyt ovat jo vuosikymmenien ajan olleet muualla kuin luke-

misessa: televisiossa, musiikkivideoissa, tietokonepeleissä jne. Yleismaailmallinen usko lukemisen hyvään vaikutukseen näkyy esimerkiksi YK:n kasvat-, tiede- ja kulttuurijärjestö UNESCO:n dokumenteissa. Lukutaitostrategiassaan UNESCO painottaa lukutaidon merkitystä voimaantumisen, elinikäisen oppimisen ja julkiseen elämään osallistumisen vuoksi. Kuten muissakin vastaavissa kansainvälisissä ja kansallisissa dokumenteissa, tässäkin avainsanoja ovat ”voimaantuminen”, ”oppiminen” ja ”osallistuminen”. Lukijoiden ymmärretään näissä dokumenteissa olevan ennen muuta kansalaisia. Lukutaito on vastaavasti keino, jonka avulla voi oppia itsehallintaa, vastuullisuutta ja kaukokatseisuutta. Kiinnostavaa kyllä mielihyvää ei mainita tällaisissa dokumenteissa käytännössä koskaan – ainakaan itseisarvoisena asiana.

Ajatus lukutaidon itsestään selvästä siunauksellisuudesta vaikuttaa siis vahvasti nykyisissä länsimaisissa yhteiskunnissa ja niiden kulttuurisessa itseyttämisessä. Hallitsevalla käsityksellä on vahva historiallinen oikeutuksensa, koska modernien yhteiskuntien saamia muotoja olisi käytännössä mahdotonta ajatella ilman painetun sanan levittämistä ja lukemista. Hallitseva käsitys lukutaidosta on kuitenkin nykyään sikäli ongelmallinen, että se nojautuu vahvasti ajatukseen painetuista teksteistä pääasiallisena tekstuaalisen vuorovaikutuksen muotona aikana, jolloin lukemisen tavat muuttuvat nopeasti. Kulttuurin medioituminen ja digitalisoituminen samoin kuin niitä saattelevat korkea- ja populaarikulttuurin suhteiden muutokset sekä kulttuurin muuttuminen kauppatavaroiksi ovat saaneet useat tarkkailijat puhumaan kirjan kuolemasta. Vaikka kyseiset väitteet ovat suuresti liioiteltuja ja ennenaikaisia, jokin yhtä kaikki muuttuu. Myrskyn silmässä ei kuitenkaan ole aina helppo nähdä, mikä nimenomaan muuttuu ja mikä taas jää henkiin joko entisissä tai muutu-neissa muodoissa.

Myös painetun sanan ja lukemisen kohdalla kriisi näyttää olevan teorianmuodostuksen välttämätön ehto. Kirjallisuudentutkija Terry Eagletonin mukaan uusilla teorioilla on taipumus murtautua esiin, kun totut sosiaaliset tai intellektuaaliset käytännöt ajautuvat vaikeuksiin ja niiden on kiireen vilkkaa ajateltava itsensä uusiksi. Painettu sana ja lukeminen ovat selvästikin tällaisia tapauksia, joissa sosiaalisia käytänteitä on ajateltava uudella tavalla, kun vanhat realiteetit alkavat muuttaa muotoaan.

Viimeisten parinkymmenen vuoden aikana painettua sanaa ja lukemista koskevat käsitykset ovatkin selvästi joutuneet valinkauhaan. Vanhat ymmärtämistavat eivät näytä enää toimivan, mutta ne eivät ole ainakaan toistaiseksi korvautuneet uusilla ja paremmilla käsityksillä. On toki olemassa joitakin erinomaisia tutkimuksia esimerkiksi painetun sanan ase-

man muuttumisesta ja lukemisen uudista muodoista, mutta toistaiseksi uudet käsitykset ovat levinneet varsin hitaasti akateemisen tutkimuksen piiriin – muista yhteiskunnallisista instituutioista puhumattakaan. Muutoksen hahmottamista ei ole ainakaan helpottanut sekään, että painetun sanan asemassa ja lukemisen nykyisissä muodoissa on samaan aikaan läsnä monta eri ajallista logiikkaa ja niihin kytkeytynyttä käsitystapaa. Länsimaisten yhteiskuntien ja niiden kasvatuksellisten instituutioiden käsitys painetusta sanasta ja lukemisesta perustuu yhä pitkälti menneisiin oloihin, jolloin printtimedia oli hallitseva mediamuoto. Käynnissä olevien muutosten näkökulmasta mainitut käsitykset vaikuttavat yhä selvemmin jäänteenomaisilta. Äänekkäimmin vanhoja käsityksiä haastavat sellaiset näkemykset, joissa teknologisten muutosten ajatellaan sysäävän liikkeelle kulttuuriset muutokset. Teknologialähtöisissä näkemyksissä ollaan usein taipuvaisia ajattelemaan, että muutokset olisivat kattavampia kuin ne ovatkaan. Joko-tai -logiikka ylittää tällöin sekä-että -ajattelun, ja murtumia korostetaan enemmän kuin jatkuvuuksia.

Painetun sanan tulevaisuus on tietenkin periaatteessa avoin. Tulevaisuutta kuitenkin myös naulataan kaiken aikaa lukkoon monin tavoin. Tulevaisuutta paaluttavat ihmisten kognitiiviset ja muut kyvyt, syvään juurtuneet sosiaaliset perinteet, kansallisvaltioiden, kansainvälisten organisaatioiden ja globalistumisen vaikutus, erilaiset taloudelliset, teknologiset ja sosiaaliset polkuriippuvuudet samoin kuin eri tasoilla vaikuttava ihmisten välinen epätasa-arvo. Printtimedian hallitsemien yhteiskuntien muuttuminen joksikin muuksi ymmärretään päälle päätteeksi voittopuolisesti menneisyyden synnyttämien jäsenysten avulla.

Painetun sanan aseman nopeaa muuttumista ei kuitenkaan voi ymmärtää, jos tarkastelee yksin painettua sanaa ja sen lukemista. Jos painettu sana on osa ihmisten välistä kanssakäymistä ja lukeminen on yksi nyky-yhteiskuntien keskeisistä sosiokulttuurisista käytänteistä, silloin painettu sana ja lukeminen ovat aina jo osa lukuisia muita sosiaalisia suhteita ja käytänteitä ja niitä on tarkasteltava mainittujen suhteiden valossa. Vastaavasti painetun sanan väitettyä kriisiä on tarkasteltava suhteessa joukkoon muita kriisejä, kuten kansallisvaltioiden aseman muuttumista, totuttujen kulttuuristen hierarkioiden purkautumista, yhtenäisten yleisöjen katoamista sekä eri mediamuotojen keskinäisten suhteiden muuttumista. Tässä tartun kolmeen käsittääkseni tärkeään seikkaan, jotka vaikuttavat painetun sanan tulevaisuuteen. Ne ovat kulttuurin ja talouden suhteiden käynnissä oleva muuttuminen, kansallisvaltioiden ja kansallisten kulttuurien aseman muuttuminen sekä tiedon ja tunteen (kognition ja affektin) suhteiden muuttuminen nykykulttuurissa.

Miten talouden ja kulttuurin suhteiden muuttuminen vaikuttaa kirjan tulevaisuuteen? Jos kulttuuri 1800-luvulla ja vielä pitkälle 1900-luvullekin ymmärrettiin autonomiseksi, taloudesta ja politiikasta irralliseksi sfääriksi, näin ei enää välttämättä ole. Poliitiikan väitetty estetisoituminen sekä niin sanotun luovan talouden synty ovat tuoreita esimerkkejä siitä, kuinka kulttuuri ulottuu nykyään muille keskeisinä pidetyille modernien yhteiskuntien alueille. Kulttuuriksi kutsuttujen toimintojen, instituutioiden ja käytänteiden muodostama alue on laajentunut siinä määrin, että sitä on vaikea tunnistaa entisekseen. Historioitsija Eric Hobsbawm huomauttaa *Äärimmäisyyksien aika* -kirjassaan, että elämme maailmassa, jossa saatetaan päivittäin ja tunnista tuntiin tuottaa jokaiseen talouteen enemmän informaatiota ja viihdykettä kuin oli tarjolla keisareille vuonna 1914. Kulttuurihistorioitsija Donald Sassoon puolestaan kiteyttää teoksessaan *The Culture of The Europeans* viimeisten 200 vuoden kulttuurisia muutoksia seuraavasti: ”Koska ihmiset tulevat ainakin länsimaissa nykyään paremmin toimeen kuin kaksisataa vuotta sitten ja koska heillä on enemmän rahaa, aikaa ja parempi koulutus kuin ennen, sekä korkea- että massakulttuurin kulutus on kasvanut suunnattomasti – mikä ei ole suuriakaan yllätys. Yleisöt ovat laajentuneet sellaisiin mittoihin, joita kulttuurin tuottajat eivät kaksisataa vuotta sitten olisi voineet kuvitellakaan.”

Näissä oloissa populaarikulttuurista on ihmisten valtaosan elämässä tullut käytännössä synonyyminen kulttuurin kanssa. Samalla kulttuurista puhutaan paitsi arvona itsessään myös taloudellisten voittojen etsimisen keinona. Äänekkäimmin painetun sanan kuolemasta puhuvat lehtien julkaisijat ja kirjankustantamot. Samalla kansainvälinen ja kansallinen kirjankustantaminen on nopeiden muutosten kourissa. Kirjojen kustantaminen integroidaan osaksi laajojen kansainvälisten mediajättien toimintaa, ja kirjoista tulee globaaleja kauppatavaroita (esimerkiksi J.K. Rowling, Dan Brown, Stieg Larsson tai Paulo Coelho). Keskustelu kirjan tulevaisuudesta on keskustelua eri mediamuotojen ja niiden keskinäisten suhteiden muuttumisesta. Kaiken tämän seurauksena painetun sanan ja kansalaisuuden suhteiden tarkastelua on täydennettävä painetun sanan ja kuluttajuuden suhteiden tarkastelulla. Lukemisessa ei ole kyse yksin vastuullisten kansalaisten kasvattamisesta vaan myös kuluttajien mielihyvistä. Vastuullinen kansalaisuus ja hedonistinen kuluttajuus nivELYTÄVÄ toisiinsa nyky-yhteiskunnissa. Jos painettuun sanaan liittyviä esteettisiä ja mielihyvään liittyviä ulottuvuuksia ei oteta huomioon, on tuskin mahdollista saada käsitystä kaikista niistä vaikutuksista, joita lukemisella on myös kansalaisuuteen.

Entä kuinka kansallisvaltioiden ja kansallisten kulttuurien muuttuminen vaikuttaa painetun sanan asemaan? Painettu sana on luonnollisesti

kielellinen ilmiö ja siten sidoksissa kansallisiin kieliin. Äänet ja kuvat ylittävät kansalliset rajat helpommin kuin sanat, jotka on käännettävä kieliltä toisille. Printtimedialla oli keskeinen rooli kansallisvaltioiden ja kansallisten kulttuurien rakentamisessa, kun taas kulttuurin globalistuminen on tapahtunut pääasiassa auditiivisissa ja visuaalisissa muodoissa. Tämä ei tarkoita sitä, etteivätkö jotkin kirjat liikkuisi valtioista ja kulttuureista toisiin. Kiintoisaa on kuitenkin, että käännettäviksi valikoituvat kirjat kytkeytyvät yhä useammin joihinkin muihin median muotoihin. Kansainvälisiä kirjallisia bestsellereitä olisi vaikea nykyään ajatella ilman niihin perustuvia ja niitä saattelevia elokuvia ja televisiosarjoja. Edellä mainitut Rowling, Brown tai Larsson ovat tästä paljon puhuvia esimerkkejä. Kulttuurin kuluttaminen ei ole nykyään yhtä sidottua kansallisiin, taloudellisiin tai kulttuurisiin rajoihin kuin joskus ennen. Ihmisten, ajatusten ja kulttuurituotteiden liike horjuttaa kansallisia raja-aitoja. Jos painettua sanaa on ajateltu pääasiassa kansallisten kulttuurien näkökulmasta, on sitä nyt tarkasteltava myös rajat ylittävän liikkeen näkökulmasta. Tällöin rajat ylittävät kirjat näyttäytyvät osaksi nykymaailmaa leimaavia etäsuhteita, jotka jäsentävät uusilla tavoilla yhteiskuntia ja kulttuureita ja haastavat omalta osaltaan kansallisvaltioiden suvereniteettia. Painettu sana ei tästä näkökulmasta vain ylitä tai riko rajoja, vaan myös tuottaa uusia rajoja (esimerkiksi erilaisina ylijarjaisina lukemisyhteisöinä). E.L. Jamesin *50 Shades* -sarjan suosio on tuore esimerkki uusien lukemisyhteisöjen synnyn ja kansallisten rajojen suhteiden muuttumisesta.

Kaikki tämä edellyttää irrottautumista metodologisesta nationalismista eli siitä oletuksesta, jonka mukaan kansallisvaltiot ovat modernin maailman luonnollisia poliittisia ja kulttuurisia muotoja. Sen sijaan on tarpeen tarkastella kuulumisen moninaisia ekologioita.

Samalla on syytä muistaa, että myös painetun sanan kohdalla liikkumisella on omat valtarakenteensa. Kulttuuristen tuotteiden kasvavan liikkeen synnyttämän kasvavan heterogeenisyyden lisäksi liike aiheuttaa myös uutta homogeenisuutta. Miltei 50 prosenttia maailmassa käännetyistä kirjoista on alkujaan kirjoitettu englanniksi. Vain kuusi prosenttia käännetyistä kirjoista on käännetty joltakin muulta kieleltä englanniksi. Vuonna 1990 alle kolme prosenttia Yhdysvalloissa julkaistuista kirjoista oli käännöksiä. Yksisuuntaista liikettä angloamerikkalaisen keskuksen ja sen periferioiden välillä tukee myös periferioiden välisen liikkeen suhteellinen hidastuminen. Yhden esimerkin mainitakseni: Vuonna 1960 Suomessa julkaisuista käännöskirjoista 292 oli käännetty englannista, 119 skandinaavisista kielistä ja 171 muista kielistä. Vuonna

2010 englannista käännettiin 1526 kirjaa, skandinaavisista kielistä 337 kirjaa ja muista kielistä 569 kirjaa.

Entä sitten tiedon ja tunteiden (kognition ja affektien) muuttuvat suhteet? Kuten sanottu, lukemista tarkastellaan yhä voittopuolisesti kognitiivisena toimintana, kun taas lukemisen affektiivisista ulottuvuuksista ei olla järin kiinnostuneita. Tästä huolimatta lukeminen on tärkeä ihmisten välisen affektiivisen kytkeytymisen muoto. Lukeminen on tapa kuulua ihmisten keskinäisen kanssakäymisen maailmaan. Kun ihmiset lukevat, he eivät vain toimi, vaan myös heihin kohdistuu erilaisia vaikutuksia. Affektit ovat tärkeä osa lukemista jo sikäli, että ne vaikuttavat suuresti siihen, mihin ihmiset tarttuvat ja mihin eivät. Ei ole kognitiota ilman affekteja – ja päinvastoin. Myös tietokirjallisuuden lukemisella on affektiiviset ulottuvuutensa. Affektien ottaminen vakavasti edellyttää myös tietoa koskevien käsitysten kriittistä tarkastelua. Painetut tekstit eivät ole millään välttämättömyydellä keskeinen ”oikean” tiedon muoto. Nykyisen mediamaiseman muutokset puhuvat pikemminkin sen puolesta, että on aika irtautua skriptosentrismistä eli näkemyksestä, jonka mukaan vain kirjoitetussa asussa oleva voi olla tietoa. Tällainen tarkastelutavan vaihdos voisi avata uusia näkökulmia painettuun sanaan ja lukemiseen niiden aktuaalisissa konteksteissa – ei tiedon ainoina lähteinä vaan osana väistämättä multimodaalisia mediankäytön muotoja.

Painetun sanan muutoksia tarkastellaan, kuten sanottu, usein teknologisesta näkökulmasta, millä on taipumus johtaa joko-tai -logiikkaan. Tätä hedelmällisempää voisi kuitenkin olla painetun sanan tarkasteleminen aktuaalisissa tuotannon, jakelun ja lukemisen konteksteissaan. Osana kontekstuaalista tarkastelua on kiinnitettävä huomiota paitsi muutoksiin myös jatkuvuuksiin. Helsingin Sanomien säätien rahoittamassa tutkimuksessa *Uudet lukemisyhteisöt, uudet lukutavat* pyrittiin kartoittamaan vuoden 1980 jälkeen syntyneiden tamperelaisten aktuaalisia mediankäyttötapoja. Lukemista ei ymmärretty projektissa vain perinteiseksi painetun sanan intensiiviseksi lukemiseksi, vaan myös multimodaalisten tekstien selailuksi ja silmäilyksi. 16–30-vuotiaiden mediankäyttöä selvitettiin kyselyillä (N = 323), mediapäiväkirjoilla (N = 15), temaattisilla haastatteluilla (N = 15), sekä fokusryhmähaastatteluilla (kolme ryhmää, kymmenen haastateltavaa). Aineiston kerättiin keväällä 2011. Tarkoituksena oli löytää tutkittujen kouluisten ja opiskelijoiden joukosta sellaisia uusia lukemisen tapoja, joilla voisi olla ennustearvoa.

Projektin tulokset on julkaistu kirjana (Herkman ja Vainikka 2012). Yksi merkittävä tutkimuksen tulos on, että tiettyjen murtumien ja katkosten rinnalla tutkittujen nuorten ja nuorten aikuisten lukemisessa on myös vahvoja jatkuvuuksia muuhun väestöön verrattuna. Niin sanottu

nettisukupolvi ei näytä olevan juurikaan aktiivisempi mediasisältöjen tuottamisessa kuin edelliseltäkään polvet. Tutkituilla on kyllä hallussaan laajahko valikoima laitteita ja ohjelmia, joiden avulla he voisivat tuottaa erilaisia sisältöjä erikseen ja yhdessä, mutta heidän mediankäyttönsä on yhtä kaikki pääosin yksittäisten viestien lähettämistä ja toisten tuottamien sisältöjen seuraamista.

Vaikka tutkitut käyttivät eri mediamuotoja sekaisin ja yhtä aikaa, printtimedialla näytti olevan heille yhä erityistä arvoa. On tietenkin tärkeää muistaa, että Suomi on perinteisesti printtimedian luvattu maa. On yhtä kaikki kiinnostavaa, että printtimedialla oli vahva sijansa myös tutkittujen mediankäytössä. 50 prosenttia tutkituista tilasi jotain sanomalehteä, 42 prosenttia jotain aikakauslehteä. Vain kuusi prosenttia tutkituista tilasi sähköistä sanomalehteä. 15 prosenttia omisti alle kymmenen kirjaa, 40 prosenttia yli 50 kirjaa. Liki 80 prosenttia lainasi kirjoja kirjastosta, 80 prosenttia oli lukenut opintoihinsa liittymättömiä kirjoja edellisten kuuden kuukauden aikana, ja 42 prosenttia oli lukenut 3–10 mainitun kaltaista kirjaa. Kirjoja luettiin pääasiassa viihdykkeeksi. Kaksi kolmannesta suosi fiktiota tietokirjallisuuden sijaan. Kahdeksan prosenttia luki e-kirjoja, joka kymmenes kuunteli äänikirjoja. Vahva taipumus käyttää printtimediaa tuli esiin myös mediapäiväkirjoissa ja erilaisissa haastatteluisa.

Kaikkiaan ajatus, jonka mukaan printtimedia edustaisi “vakavaa” ja digitaalisen media “kevyttä” lukemista osoittautui tutkimuksen perusteella ongelmalliseksi. Useat haastateltavat huomauttivat, että he lukivat näytöltä osana opintojaan, minkä vuoksi he suosivat painettuja tekstejä lukiessaan viihtyäkseen. Kaikkien haastateltavien mielestä kirja oli erinomainen käyttöliittymä pitkien tekstien lukemiseen, ja he uskoivat painetun kirjan olevan olemassa myös tulevaisuudessa. Jotkut haastatelluista kertoivat haluavansa kerätä itselleen oman kotikirjaston.

Tutkimus toi esiin, että niin sanottu nettisukupolvi ei poikkea edeltäneistä polvista mediankäyttötavoiltaan yhtä radikaalisti kuin joskus on esitetty. On selvää, että internet on nuorten aikuisten tärkein mediamuoto oli kyse sitten tiedonhankinnasta, opiskelusta, viihtymisestä tai henkilökohtaisesta viestinnästä. Internet ei kuitenkaan ole ainoa tutkittujen käyttämä mediamuoto. Usein tutkitut käyttivät useita mediamuotoja yhtä aikaa. Tästä näkökulmasta eri mediamuodot eivät niinkään kilpaile keskenään kuin täydentävät toisiaan.

Olisi kuitenkin harhaanjohtavaa puhua nettisukupolvesta homogeenisenä ryhmänä. Uudet lukemisyhteisöt -projektissa tutkittujen keskuudesta erotettiin viisi mediankäyttäjien tyyppiä: (i) painotuotteita arvosavat ja e-julkaisuja hylkivät printterit, (ii) aktiivisesti netissä julkaisevat

tuottajat, (iii) verkkoviestinnän sisäistäneet mutta samalla painettua sanaa arvostavat kirjahifistit, (iv) aktiivisesti yhteyksiä ystäviin pitävät kommunikaattorit sekä (v) tuottajien ja kommunikaattorien rooleja yhdistelevät mikserit.

Kaikesta edellä sanotusta voi vetää joukon johtopäätöksiä:

Ensinnäkin Suomessa ei ole ”kirjan kriisiä”. Jos ja kun jokin kriisi on, sitä voisi olla parempi luonnehtia ”printtikapitalismin kriisiksi”. Tällä tarkoitan sitä, että totutut kirjojen tuottamisen ja jakelemisen tavat samoin kuin printtimediaan pohjautuvat kasvatukselliset järjestelmät ovat kriisissä. Tämän kriisin ymmärtämiseksi tarvitaan lisää tutkimuksia mediasukupolvista. Edellä kuvatut muutokset tapahtuvat eri ihmisten käytännöissä eri tavoin siitä riippuen, mihin sukupolveen he kuuluvat. Sukupolvi ei tässä välttämättä ole yhtä kuin ikäryhmä, vaan viittaa pikemminkin samantyyppisiin lukemistapoihin, joita voivat yhteisen iän lisäksi synnyttää myös yhteiset sosioekonominen tausta, asuinpaikka, koulutus, elämäntilanne tai harrasteet. Yhtä kaikki murtumien ja jatkuvuuksien hahmottamiseksi on syytä tarkastella muutoksia nimenomaan sukupolvittain tapahtuvina.

Toiseksi painetun sanan lukemista on syytä tutkia osana ihmisten multimodaalista arkea. Oloissa, joissa lukeminen ei yhä useammin ole sidottu yhteen mediamuotoon, on tärkeää yrittää hahmottaa sitä, kuinka eri mediamuotojen käyttötavat nivELYVÄT toisiinsa. Sen sijaan, että painetun sanan lukemista tarkasteltaisiin irrallaan muiden mediamuotojen käytöstä, on kirjojen ja lehtien lukemista pyrittävä hahmottamaan yhteydessä internetiin, televisioon, radioon jne. Mikä paikka printtimedian käytöllä on median kokonaiskäytössä? Kuinka useiden mediamuotojen rinnakkainen ja usein myös samanaikainen käyttö vaikuttaa siihen, mitä painettua sanaa luetaan ja miten?

Kolmanneksi (edelliseen liittyen) on syytä tutkia eri media- ja tekstuaalisten muotojen tarjoomaa eli affordanssia. Tarjooman käsite viittaa siihen, kuinka ihmiset ymmärtävät jonkin esineen tai vastaavan arvon ja merkityksen samoin kuin sen, millaisia fyysisiä ominaisuuksia esineet tai vastaavat tarjoavat käyttäjilleen. Painetun sanan lukemisen kohdalla tarjooman käsitettä voi käyttää sen tarkastelemiseen, mitä lukijat pyrkivät milläkin media- tai tekstuaalisella muodolla tekemään – siis sitä, miksi ihmiset käyttävät joitakin tekstuaalisia muotoja joihinkin ja joitakin toisia joihinkin muihin tarkoituksiin. Tällainen lähestymistapa saattaisi auttaa ymmärtämään painettujen tekstien lukemisen osaksi moniulotteisia multimodaalisia kanssakäymisiä ja saamaan selville, mikä on painetun sanan aktuaalinen arvo muuttuvassa mediamaisemassa.

LISÄLUKEMISTA:

Eagleton, Terry: *Kirjallisuusteoria*. Vastapaino 1996.

Herkman, Juha & Vainikka, Elisa: *Uudet lukemisyhteisöt, uudet lukutavat*. COMET 2012.

Hobsbawm, Eric: *Äärimmäisyyksien aika*. Vastapaino 1999.

Lehtonen, Mikko (toim.): *Liikekiva maailma*. Vastapaino 2013.

Lehtonen, Mikko; Valaskivi, Katja ja Kuusela Hanna (toim.): *Tehtävä kulttuurille*. Vastapaino 2014.

Sassoon, Donald: *The Culture of the Europeans: From 1800 to the Present*. HarperCollins 2006.

Statistics Finland. Statistical Yearbook of Finland 2011. Statistics Finland 2011.

“Strategy”. www.unesco.org/en/literacy/strategy/ 2013.

MARI WALLGREN

TEKIJÄNOIKEUS MUUTTUVASSA TOIMINTAYMPÄRISTÖSSÄ

JOHDANTO

Luovien alojen ja luovan osaamisen kansantaloudelle synnyttämä taloudellinen lisäarvo on yhä tärkeämmässä roolissa yhteiskunnan kehityksessä ja kasvussa. Luovan talouden kasvu kytkeytyy koko taloudellisen tuotannon murrokseen. Tietoyhteiskunnassa aineettoman omaisuuden rooli

verrattuna aineelliseen omaisuuteen on korostunut. Nykyistä toimintaympäristöä leimaavat aineettomien oikeuksien yhteiskunnallinen, taloudellinen ja kulttuurinen merkittävyys. Immateriaalioikeuksien vaikutus myös muiden kuin varsinaisten tekijänoikeustoimialojen liiketoiminnassa on kasvanut.

Digitalisoituminen, internet ja mobiililaitteet ovat muuttaneet vallitsevaa tietoympäristöä radikaalisti. Tietoa on saatavilla internetissä lähes rajattomasti ja teoksia on helppo jakaa jopa maailmanlaajuisesti sekunneissa. Uudenlaisessa tietoympäristössä myös lukutottumukset muokautuvat. Toimintaympäristön muutos ja tekijänoikeudet vaikuttavat niin ammattimaisen tekijän kuin yksittäisen kuluttajan ja koko yhteiskunnan toimintaan yhä enemmän. Kirjallisten teosten tekijänoikeuksien kannalta toimintakentän muutos on merkinnyt mahdollisuuksia ja uhkia. Digitaalisten aineistojen kopiointi-, jakelu- ja käyttömahdollisuudet ovat käytännössä helposti jokaisen ulottuvilla kannettavien mobiililaitteiden avulla. Tämä on luonut runsaasti uusia mahdollisuuksia monille toimijoille. Toisaalta oikeuksien valvonta ja hallinnointi on monimutkaistunut, alan toimijoilta vaaditaan monipuolista osaamista ja kykyä sopeutua uu-

denlasiin toimintamalleihin. Konvergenssi on muuttanut ja yhdistänyt perinteisiä liiketoiminta-aloja ja pakottanut perinteisiä toimijoita uudistumaan.

Aineettomien oikeuksien toimintaympäristön muutos on hyvin mielenkiintoinen ja laaja kokonaisuus. Olen valinnut kokonaisuudesta yhden osan, jonka kautta tapahtuneet muutokset ja niiden vaikutukset konkretisoituvat. Keskityn artikkelissani tarkastelemaan tekijänoikeutta muuttuvassa toimintaympäristössä sekä lainsäädännön että sopimusten kautta. Käsittelen aihetta ensisijaisesti tietokirjallisten teosten tekijänoikeuksien ja tietokirjailijoiden näkökulmasta. Tämä rajaa aihetta tarpeellisella tavalla ja antaa mahdollisuuden pureutua valittuihin kysymyksiin syvällisemmin.

KATSAUS TEKIJÄNOIKEUSLAINSÄÄDÄNNÖN KEHITYKSEEN

Kirjapainotaidon keksiminen 1400-luvulla mullisti silloisen tietoympäristön ja vaikutti radikaalisti ihmiskunnan kehitykseen. Kun teosten monentamisesta tuli helpompaa ja halvempaa, tietoa voitiin levittää nopeasti laajoille ihmisjoukoille. Tämä merkitsi yhtäältä uudenlaisia ansaintamahdollisuuksia ja toisaalta tarvetta suojata kustantajia, jotka tekivät taloudellisia panostuksia teosten monistamiseksi ja levittämiseksi yleisölle. Kustantajille myönnettiin määräaikaisia privilegioita kirjan tai taideteoksen monistamiseen 1500–1700-luvuilla. Tekijänoikeuden englanninkielinen nimi, *copyright*, kuvaa nimenomaan tätä tarvetta suojata teoksen kustantajaa siltä, että toinen kustantaja olisi ryhtynyt kopioimaan ja levittämään samaa teosta. Tekijänoikeuden kehitys on alusta asti ollut sidoksissa teknologiseen kehitykseen.

Tekijän luovan panoksen suojaaminen astui kuvaan vasta myöhemmin. Englannissa 1709 säädetty tekijänoikeuslaki antoi kirjailijoille ja säveltäjille yksinoikeuden julkaista teoksiaan tietyn määräajan. Ranskan vallankumouksella oli tärkeä merkitys mannermaisen tekijänoikeuden (*droit d'auteur, authors' rights*) kehittymiselle: privilegiot kumottiin ja vuonna 1793 annettulla lailla kirjailijoille, säveltäjille, taidemaalareille ja taidepiirtäjille annettiin yksinoikeus myydä ja levittää henkisiä tuotteitaan elinaikanaan ja heidän perillisilleen kuoleman jälkeen kymmeneksi vuodeksi. Kyseinen laki toimi esikuvana useiden maiden tekijänoikeuslaile.

Suomessa ensimmäinen tekijänoikeuteen liittyvä laki oli vuoden 1829 asetus sensuurista ja kirjakaupasta eli ns. painoasetus. Suomen ensimmäisenä varsinaisena tekijänoikeuslakina voidaan pitää 1880 annettua

asetusta kirjailijan ja taiteilijan oikeudesta työnsä tuotteisiin. Asetuksessa tekijän oikeussuojaa oli kehitetty ja laajennettu aiemmasta. Siinä oli myös ensimmäiset kustannussopimuksia koskevat säännökset: sopimukselta edellytettiin kirjallista muotoa sekä oikeuksien laajuudesta ja kestosta sopimista, ja kustantajan oikeus oli rajattu tiettyyn kappalemäärään.

Vuonna 1927 säädettiin laki tekijänoikeudesta henkisiin tuotteisiin (174/1927) ja laki oikeudesta valokuviiin (175/1927). Lain mukaan tekijänoikeussuojaa nauttivat kaikenlaiset kirjalliset, taiteelliset ja tieteelliset teokset sillä edellytyksellä, että teos on persoonallisen luomistyön ilmaus. Tekijän yksinoikeuteen tehtiin tiettyjä rajoituksia, etupäässä julkisen edun vuoksi. Vuoden 1880 kustannussopimusta koskevat säännökset jätettiin voimaan, vaikka vuoden 1927 laki kumosi asetuksen muilta osin.

Vuonna 1953 annettiin yhteispohjoismaisen lainvalmistelun tuloksena syntynyt komiteanmietintö (5/1953), joka sisälsi ehdotuksen laiksi tekijänoikeudesta kirjallisiin ja taiteellisiin teoksiin perusteluineen. Tämä dokumentti on nykyisin voimassa olevan tekijänoikeuslain keskeinen esityö, jota edelleen käytetään apuna laintulkinnassa. Vuoden 1953 ehdotus sisälsi vain vähän asiallisia muutoksia vuoden 1927 lakiin. Uudella lailla pyrittiin yhdenmukaistamaan kansallista lainsäädäntöä muiden pohjoismaiden kanssa. Nykyistä tekijänoikeuslainsäädäntöä koskeva hallituksen esitys (23/1960) vastasi pitkälti komiteanmietintöä, mutta oli sisällöltään huomattavasti suppeampi. Laki tekijänoikeudesta kirjallisiin ja taiteellisiin teoksiin (404/1961) sekä laki oikeudesta valokuvaan (405/1961) annettiin vuonna 1961.

Tekijänoikeudelliset kysymykset pyrittiin laissa ratkaisemaan yleisin, lyhyin säännöksin. Tarkoituksena oli vahvistaa tekijänoikeudelliset pääperiaatteet ja välttää lukuisia aihealueeseen liittyviä erityiskysymyksiä. Tekijänoikeussuojan kohdetta koskeva säännös oli kirjoitettu yleiseen muotoon siten, että se soveltuisi myös sellaisiin uusiin teosten ilmene-mismuotoihin, jotka olivat lain säätämisaikaan tuntemattomia. Lakiin sisällytettiin tekijänoikeuden lisäksi määräyksiä eräistä ”tekijänoikeuden kaltaisista oikeuksista”, esittävien taiteilijoiden sekä radio- ja televisioyri-tyksen suoja eli ns. lähioikeuksien suoja. Vuonna 1984 tehdyllä säädös-muutoksella lain tekijänoikeudesta kirjallisiin ja taiteellisiin teoksiin ni-meksi tuli tekijänoikeuslaki. Valokuvia koskevat säännökset yhdistettiin osaksi tekijänoikeuslakia vuonna 1995.

Tekijänoikeuslakia on sen voimassaolon aikana muutettu useaan kymmeneen kertaan. Lainsäädännön muutostarpeet ovat olleet voi-makkaasti sidoksissa teknologiseen kehitykseen. Jo 1953 komiteanmie-

tinnössä nostettiin esiin tiettyjen uusien keksintöjen aiheuttamia mahdollisia muutostarpeita. Esimerkiksi sävellysteosten nauhoittamiseen soveltuvan magnetofonin kehitystä pidettiin niin mahdollisuutena kuin uhkanakin: lainvalmistelijat tunnistivat uuden laitteen potentiaalin tulla ”oleelliseksi kulttuuritekijäksi välittämällä kirjallisia ja sävellysteoksia laajempiin piireihin”, mutta samalla he ymmärsivät, että laite muodostaa taloudellisesti ”huomattavan vaaran ennen muuta musiikkia tuottaville yhteiskuntaluokille”. Uudenlaisten teosten käyttötapojen vaikutusta tekijöiden oikeuksiin ja tekijänoikeuksien suojaan pohdittiin jo tuolloin. Myöhemmin vuosikymmeninä muun muassa valokopiokoneiden kehitys ja yleistyminen, satelliittilähetysten aloittaminen sekä tietokoneohjelmien ja tietokantojen kehittyminen ovat kaikki merkinneet muutosta silloiseen toimintaympäristöön ja siten tarvetta lainsäädäntömuutoksille. Tekijänoikeuslaki on muokkautunut teknologisen kehityksen ja lainsäädännön välisessä dialogissa.

Lakiin on kuluneiden vuosikymmenten aikana lisätty useita uusia säännöksiä ja olemassa olevien säännösten sanamuotoja on muokattu. Osa lain säännöksistä on kuitenkin pysynyt täsmälleen saman sisältöisinä kuin ne olivat alkuperäisessä laissa, jopa hämmästyttävän samankaltaisina kuin 1920-luvun lainsäädännössä. Huolimatta siitä, että toimintaympäristö on lain voimassaoloaikana muuttunut melko kokonaisvaltaisesti, lain kokonaisuudistusta ei kuitenkaan ole tehty. Tämä on vaikuttanut lain selkeyteen ja luettavuuteen sekä vaikeuttanut joidenkin säännösten soveltamista. Täysin erilaisessa toimintaympäristössä syntyneiden säännösten soveltuvuus nykyisessä digitaalisessa ja globaalissa maailmassa ei kaikilta osin ole ongelmaton.

KANSAINVÄLISTEN SÄÄDÖSTEN KANSALLINEN VAIKUTUS

Tekijänoikeuden kansainvälinen luonne on tunnustettu jo tekijänoikeuden kehittymisen varhaisvaiheessa. Aluksi kukin maa suojaasi ainoastaan omassa maassaan ilmestyneitä kirjallisia ja taiteellisia teoksia, mutta teosten kansainvälisen luonteen vuoksi tätä lähtökohtaa alettiin pitää epätydyttävänä. Myös Suomen kansallinen lainsäädäntö on muokkautunut niin pohjoismaisessa yhteistyössä kuin kansainvälisten sopimusten ja EU-jäsenyyden johdosta.

Pohjoismaisia tekijänoikeuslakeja valmisteltiin 1900-luvulla yhteistyönä. Suomen, Ruotsin, Norjan ja Tanskan tekijänoikeuslait ovatkin hyvin samankaltaisia niin rakenteeltaan kuin sisällöltäänkin. Lakimuutoksia

valmisteltaessa pyrittiin aina pohjoismaiseen koordinaatioon ja samankaltaisiin sääntelyratkaisuihin. Tekijänoikeuden tietoyhteiskuntadirektiivin (2001/29/EY) kansallisessa toimeenpanossa valitut kansalliset ratkaisut erosivat kuitenkin toisistaan jonkin verran.

Suomea velvoittavat useat kansainväliset sopimukset. Kansainvälisesti merkittävin tekijänoikeussopimus on kirjallisten ja taiteellisten teosten suojaamista koskeva Bernin yleissopimus vuodelta 1886. Sopimukseen sitoutuneiden valtioiden tulee tarjota muiden sopimusvaltioiden tekijöiden teoksille samanlaiset oikeudet kuin omien kansalaistenkin teoksille (ns. kansallisen kohtelun periaate), minkä lisäksi sopimus turvaa tietyn suojan tason (ns. vähimmäissuoja). Suomi liittyi osaksi Bernin yleissopimusta vuonna 1928. Bernin konvention lisäksi Suomi on sitoutunut yleismaailmalliseen tekijänoikeussopimukseen, Rooman yleissopimukseen esittävien taiteilijoiden, äänitteiden valmistajien sekä radioyriytysten suojaamisesta, WIPO:n tekijänoikeussopimukseen ja WIPO:n esitys- ja äänitesopimukseen sekä sopimukseen teollis- ja tekijänoikeuksien kauppaan liittyvistä näkökohdista (TRIPS-sopimus). Sopimukset on saatettu voimaan erillisillä laeilla tai asetuksilla.

Suomen EU-jäsenyydellä on ollut vaikutusta tekijänoikeuslainsäädännön sisältöön ja kehitykseen. Tekijänoikeutta sääteleviä direktiivejä on tähän mennessä annettu kahdeksan: tietokoneohjelmadirektiivi (91/250/ETY, 2009/24/EU), vuokraus- ja lainausdirektiivi (92/100/ETY, kodifioitu 2006/115/EY), satelliitti- ja kaapelidirektiivi (93/83/ETY), suoja-aikadirektiivi (93/98/ETY, kodifioitu 2006/116/EY, 2011/77/EU), tietokantadirektiivi (96/9/EY), tietoyhteiskunnan tekijänoikeusdirektiivi (2001/29/EY), kuvataiteen jälleenmyyntikorvauksia koskeva direktiivi (2001/84/EY) sekä orpoteosdirektiivi (2012/28/EU). Tekijänoikeutta koskevien aineellisten säännösten harmonisoinnin lisäksi vuonna 2004 annettiin teollis- ja tekijänoikeuksien täytäntöönpanoa koskeva direktiivi (2004/48/EY). Direktiivit on pantu toimeen kansallisesti tarpeellisilla lainsäädäntömuutoksilla. Tekijänoikeuden siirtymistä koskevaa lainsäädäntöä ei ole kattavasti harmonisoitu EU:ssa, kuten ei myöskään sopimusoikeutta, joten esimerkiksi kustannusalalla on erilaisia kansallisia säännöksiä ja käytäntöjä.

Digiaikana rajat ylittävä tieto ja teokset lisääntyvät. Myös loukkaustapauksissa on yhä useammin kansainvälinen ulottuvuus. Tekijänoikeuslainsäädännön kansainvälinen ulottuvuus tulee vaikuttamaan kansallisiin ratkaisuihin tulevina vuosikymmeninä yhä enemmän. Kansallisen säätelyn lisäksi tarvitaan EU-tason ja kansainvälistä säädöspohjaa sekä rajat ylittävää yhteistyötä. Euroopan unionin digitaaliset sisämarkkinat ovat

huikea mahdollisuus sisällöntuottajille, mutta toistaiseksi markkinoiden kehitys on edelleen vaillinaista. Haasteena EU-tason ja globaalissa sääteltyssä on hyvin erilaisten toimintamallien ja kielialueiden, kansallisten lainsäädännöllisten erityspiirteiden ja toimintamallien sekä taloudellisten toimintaympäristöjen yhteensovittaminen tavalla, joka palvelisi kaikkia osapuolia.

TEKIJÄNOIKEUSLAKI MUUTTUVASSA TOIMINTAYMPÄRISTÖSSÄ

Lainsäädäntö syntyy aina tietynlaisessa historiallisessa, taloudellisessa, poliittisessa ja yhteiskunnallisessa kontekstissa. Se heijastelee aikansa tarpeita ja toimintaympäristöä, tukee tietynlaisten tavoitteiden toteuttamista. Voimassa olevan tekijänoikeuslain juuret ovat vuosikymmenien, jopa vuosisatojen takana. Lain säätämisen aikoihin toimintaympäristö erosi radikaalisti nykyisestä. Säännösten yleisluontoisuus ja periaatetason kirjaukset – 1960-luvulla valittu lainsäädännöllinen ratkaisu – ovat mahdollistaneet sen, että lain periaatteet ovat kestäneet aikaa ja niitä on voitu soveltaa uudensuuntauksiin ja toimintoihin. Tästä ja monista toteutetuista uudistuksista huolimatta tekijänoikeuslaki ei toimi optimaalisesti nykyisessä tietoympäristössä.

Jyrki Kataisen hallituksen hallitusohjelmaan ”*Avoim, oikeudenmukainen ja rohkea Suomi*” on otettu lukuisia kirjauksia kulttuurista ja tekijänoikeudesta. Kulttuurin keskeinen asema yhteiskuntaa rakennettaessa tunnustetaan ja luovien alojen kasvava merkitys on nostettu esiin. Hallituksen tavoitteena on pyrkiä kannustamaan uusien liiketoimintamahdollisuuksien hyödyntämiseen sekä vahvistaa luovien alojen elinkeinotoiminnan ja viennin mahdollisuuksia. Hallitusohjelmaan on kirjattu, että kulttuuriyrittäjyyttä ja luovien alojen työpaikkojen syntymistä tuetaan, lisäksi tekijänoikeusjärjestelmän kehittämisessä huomioidaan eri jakelukanavat. Alan koulutusta, tutkimusta ja neuvontaa lisätään sekä jatketaan IPR-strategian toteuttamista ja uudistetaan strategian toimenpideohjelma toimintaympäristössä tapahtuneiden muutosten ja hallituksen painopisteiden pohjalta.

Lainsäädäntöä kehittämällä ja sen täytäntöönpanoa tehostamalla pyritään hallitusohjelman mukaan kitkemään luovien aineistojen luvaton käyttöä. Hallitusohjelman tavoitteeksi on myös kirjattu, että tekijänoikeuslailla säädetään nykyistä tarkemmin tekijänoikeuksien siirtämisen edellytyksenä olevista kohtuullisista ehdoista ja kohtuullisesta korvauksesta.

Lisäksi edistyksellisten digitaalisten palvelujen tarjontaa on tavoitteena tukea lainsäädäntöä selkeyttämällä.

Hallitusohjelmassa on tunnistettu useita muutostarpeita ja kehityskohteita. Toistaiseksi käytännön toimia on kuitenkin tehty valitettavan vähän. Tekijänoikeuslakiin on kesään 2013 mennessä ehdotettu tai tehty lähinnä direktiivien toimeenpanoa koskevia muutoksia. Todellisia sisällöllisiä, muuttuneen toimintaympäristön haasteisiin vastaavia lakimuutoksia, saadaan edelleen odottaa. Tekijänoikeuspolitiikan linjauksia on pyritty valmistelemaan opetus- ja kulttuuriministeriön sekä alan toimijoiden yhteistyönä, mutta yhdenmukaista näkemystä ei toistaiseksi ole kyetty vahvistamaan. Vuonna 2009 julkistettu IPR-strategia ei ole toivotulla tavalla jalkautunut konkreettisiksi toimiksi. Toimijakentän laajentuminen ja erilaisten näkökulmien lisääntyminen tekevät lainsäätäjän tehtävästä entistä haastavampaa.

Lainsäädännön tulisi kyetä heijastamaan ympäröivää todellisuutta, muokkautua taloudellisen, teknologisen ja yhteiskunnallisen nykytilan mukaiseksi. Toisaalta lainsäädännöllä tulisi pyrkiä ohjaamaan toimintaympäristön muutoksia toivottuun suuntaan. Nykyisellään tekijänoikeuslainsäädäntö ei täysimääräisesti toteuta kumpaakaan tavoitetta. Aineettomia oikeuksia koskevalla lainsäädännöllä tulisi kyetä kannustamaan innovatiivisuutta ja luovaa työtä sekä luoda suotuisat edellytykset aineettomia oikeuksia koskeville investoinneille. Uusia teosten käyttö- ja jakelumahdollisuuksia tulisi kyetä edistämään, mutta toisaalta tulisi kyetä takaamaan tekijöille kohtuullinen korvaus ja riittävät mahdollisuudet oikeuksiensa suojaamiseksi. Näiden osittain ristiriitaisten näkökulmien ja tarpeiden yhteensovittaminen on tämänhetkisessä toimintaympäristössä eräs suurimmista haasteista. Mikäli lainsäädäntö koetaan vanhentuneeksi, toimimattomaksi ja epäoikeudenmukaiseksi, sen noudattamista ei pidetä tärkeänä ja velvoittavana. Lainsäädännön legitimitetti kärsii ja lain rikkomisesta tulee todennäköisempää. Tämä on tekijöiden ja luovan talouden kannalta hyvin epätoivottava kehityssuunta.

MONIMUTKAISTUNEET SOPIMUKSET HEIJASTELEVAT TOIMINTAYMPÄRISTÖN MUUTOKSIA

Aineettomien oikeuksien merkitys nyky-yhteiskunnassa on huomattava. Yhä useamman yrityksen liiketoiminta perustuu immateriaali-

oikeuksien luomiseen ja hyödyntämiseen. Tämän kehityksen seurauksena aineettomien oikeuksien, kuten tekijänoikeuden, tavaramerkkien ja patenttien, suojaaminen on yhä tärkeämpää. Samanaikaisesti erilaisia immateriaalioikeuksien käyttömahdollisuuksia tulisi kyetä edistämään.

Tekijänoikeudella suojatun aineiston käyttö edellyttää lähes aina sopimista teoksen käyttämisen ehdoista tekijän tai muun oikeudenhaltijan kanssa. Sopimusoikeudella onkin merkittävä rooli tekijänoikeuden hyödyntämisessä. Sopimusoikeuden lisäksi myös työoikeudella ja kilpailuoikeudella voi olla vaikutusta tekijänoikeuden luovutuksista sovittaessa. Tekijänoikeuksista sopiminen on sekä taloudellisesti ja yhteiskunnallisesti että kulttuurisesti merkittävää. Muuttunut toimintaympäristö on vaikuttanut sopimustoimintaan huomattavasti: monipuolistuneet käyttömahdollisuudet ja immateriaalioikeuksien taloudellisen merkityksen kasvu ovat monipuolistaneet sopimusosapuolten kirjoa ja monimutkaistaneet sopimuksia.

Sopiminen tapahtuu yleisesti individuaalitasolla, mutta tietynlaisesta massakäytöstä on voitu sopia myös kollektiivisesti. Yritysten väliset tekijänoikeuden luovutus sopimukset ovat hyvin tärkeässä asemassa monilla liiketoiminta-alueilla. Keskityn käsittelemään nimenomaan yksilöllisesti solmittuja tekijänoikeuden luovutus sopimuksia, erityisesti alkuperäistekijän ja kustantajan välisiä kustannus sopimuksia, ja niihin liittyviä kysymyksiä uudenlaisessa toimintaympäristössä.

TEKIJÄNOIKEUS JA SOPIMUSOIKEUS

Tekijänoikeuslain 27 §:n mukaan tekijänoikeus on luovutettavissa osittain tai kokonaan. Pääsääntöisesti tekijänoikeuden luovutuksia ohjaa sopimusvapaus, jota voidaan pitää tekijänoikeusjärjestelmän keskeisenä peruseriaatteena. Sopimusvapaus luo oikeuden solmia sopimuksia, tarjoaa sopimuksen osapuolille mahdollisuuden päättää, kenen kanssa he haluavat sopimuksen solmia ja solmivatko he sopimusta ylipäätään sekä millaisia sopimuksen muoto ja sisältö ovat. Lain 3 §:ssä säädetystä moraalisisista oikeuksistaan tekijä voi kuitenkin luopua vain, mikäli kysymyksessä on laadultaan ja laajuudeltaan rajoitettu teoksen käyttäminen.

Sopimusvapauden vastinparina voidaan pitää sopimussitovuuden periaatetta, velvollisuutta noudattaa sopimuksia. Lainsäädännössä ei ole nimenomaista mainintaa tästä periaatteesta, mutta sitä voidaan kuitenkin pitää yleisesti hyväksyttynä sopimusoikeuden perustana. Lähtökohdiana on, että tekijänoikeuksien luovutuksen osapuolet sitoutuvat nou-

dattamaan sopimusta täyttämällä sopimuksenmukaiset velvoitteensa. Sopimusten sitovuus palvelee sopimustoiminnan ennustettavuutta. Osapuolet voivat lähtökohtaisesti luottaa siihen, että sopimuksessa sovituista ehdoista pidetään kiinni, jolloin sopimuksen sisältö toteutuu. Sopimussitovuuden lähtökohta on erittäin tärkeä tiedostaa tekijänoikeuden luovutus sopimuksia solmittaessa, sillä sopimukset voivat olla hyvin pitkäikäisiä, jopa koko tekijänoikeuden voimassaoloajan kestäviä.

Sopimussitovuuden periaate ei kuitenkaan ole absoluuttinen. Tekijänoikeuslain 29 §:n mukaan tekijänoikeuden luovutuksesta tehdyn sopimuksen kohtuuttoman ehdon sovittelusta on voimassa, mitä varallisuus oikeudellisista oikeustoimista annetussa laissa (228/29) on säädetty. Sopimuksia on siis lain mukaan mahdollista sovittella oikeustoimilaissa säädetyllä tavalla. Kyseisen säädöksen soveltamisesta ei kuitenkaan ole yhtään oikeustapausta. Käytännössä säännös näyttää jääneen melko kuolleeksi kirjaimeksi. Kyseinen säännös ei siten vaikuta toimivan tekijän suojaelementtinä sillä tavoin kuin sen on toivottu.

Yllä mainittujen sopimusoikeuden yleisten periaatteiden lisäksi tekijänoikeuden luovutus sopimusten tulkintaa ohjaa ns. suppean tulkinnan periaate. Jo 1950-luvulla laaditussa komiteamietinnössä (5/1953) on todettu, että luovutus sopimusta olisi tulkittava suppeasti eikä sopimuksen olisi katsottava sisältävän muuta kuin mitä siitä selvästi käy ilmi. Periaatetta ei Suomessa ole kirjattu lakiin, toisin kuin muissa Pohjoismaissa. Periaate on lainvalmisteluaineistossa esitetyn lisäksi vahvistettu useassa korkeimman oikeuden ennakkoratkaisussa (muun muassa KKO 1984 II 26 ja KKO 2005:92) ja se on alalla vakiintunut ja hyvin tunnettu tulkintaperiaate. Tulkintaperiaatteen tavoitteena on suojata tekijää, jota voidaan yleensä pitää heikompana osapuolena tekijänoikeuksien luovutuksesta sovittaessa. Toisaalta tulkintaperiaate on tärkeä myös monille tekijänoikeuksia myyville yrityksille, joiden on voitava luottaa siihen, että he ovat sopimuksella luovuttaneet vain sen nimenomaisen oikeuden, joka sopimukseen on kirjattu muiden oikeuksien ollessa edelleen yrityksen omassa käytössä.

Suppean tulkinnan periaatteella on tärkeä merkitys nykyisessäkin toimintaympäristössä, jossa oikeuksien haalimisesta mahdollisimman laajasti on tullut ikävä trendi. Esimerkiksi kustannus sopimuksissa on viime aikoina esiintynyt ehtoja, joiden mukaan tekijä luovuttaa kustantajalle oikeudet julkaista teos kaikissa nyt tunnetuissa ja tu-

levaisuudessa mahdollisesti keksittävässä julkaisumuodoissa. Tällaisissa tapauksissa kumpikaan sopimusosapuoli ei tosiasiallisesti tiedä, mistä sovitaan ja millainen taloudellinen merkitys jollain tulevaisuuden innovaatiolla saattaa olla. Luovutuksesta sovitut ehdot saattavat osoittautua tekijän kannalta hyvin epäsuotuisiksi jo muutaman vuoden kuluttua. Sopimusten sisältöä tulee nykyäänkin tulkita suppean tulkinnan periaatteen mukaisesti eikä tekijän voida katsoa luovuttavan sellaisia oikeuksia, joita ei ole sopimuksessa nimenomaisesti mainittu. Myöskään vanhoja kustannussopimuksia, joissa on luovutettu oikeudet painetun kirjan kustantamiseen, ei tule tulkita niin, että ne uudenlaisessa toimintaympäristössä antaisivat kustantajalle myös sähköisen julkaisemisen oikeudet.

Luovutettavien oikeuksien sisältö tulisi pyrkiä kirjaamaan sopimuksiin mahdollisimman tarkkarajaisesti, jotta luovutettavien oikeuksien laajuus on kummallekin osapuolelle selvä. Kustantajalle voidaan luovuttaa ns. optio-oikeus erilaisiin julkaisumuotoihin. Tällöin tekijä on velvollinen tarjoamaan kyseiselle kustantajalle teoksen julkaisuoikeuksia myös muissa kuin sopimukseen solmimishetkellä kirjatuissa muodoissa, mutta kustantajalla ei ole automaattisesti oikeutta näihin. Luovutuksen ehdoista voidaan neuvotella, kun kyseisen julkaisumuodon taloudellinen potentiaali ja muut luovutusehtoihin vaikuttavat seikat ovat paremmin osapuolten tiedossa. Tämä voi tuoda yhtäältä kaivattua suojaa tekijälle ja toisaalta joustoa kustantajan liiketoiminnan kehittämiseen.

Sopimusten tulkinnassa myös kunkin toimialan vakiintuneilla käytännöillä on merkitystä. Toimialat, joilla tekijänoikeuksin suojattuja teoksia hyödynnetään, ovat hyvin monimuotoisia ja niissä noudatetaan erilaisia käytäntöjä. Muuttuneessa toimintaympäristössä vakiintuneet käytännöt puuttuvat monelta toimialalta. Aiempia vakiintuneita käytäntöjä ei välttämättä voida soveltaa uudenlaisessa tilanteessa eikä sopimusten tulkinnassa voida viitata alan vakiintuneisiin käytäntöihin. Tämä tuo omat haasteensa sopimusosapuolille. Esimerkiksi oppikirjakustantamisessa sähköinen julkaiseminen on ollut arkipäivää jo pitkään, mutta yleisen tietokirjallisuuden ja kaunokirjallisuuden puolella e-kirjakäytännöt ovat vasta muokkautumassa. Käytäntöjä ei siten voida pitää vakiintuneina. Tämänhetkisillä sopimuksilla luodaan alan käytäntöjä, joten niillä voi olla hyvinkin kauaskantoisia tulkintavaikutuksia. Tästä johtuen nykyisten sopimusten sisällöillä ja muotoiluilla on tärkeä merkitys tekijänoikeusjärjestelmän tulevalle kehityksellekin.

Nykyisessä toimintaympäristössä sopimusosaamisella on huomattavan suuri merkitys. Jopa monikymmensivuisten luovutus sopimusten laatiminen, ymmärtäminen ja tulkitseminen edellyttävät niin tekijänoikeudellista kuin sopimusoikeudellistakin erityisosaamista, toisinaan myös työoikeuden ja kilpailuoikeuden säännösten ymmärrystä. Tekijällä tai luovutuksensaajallakaan ei välttämättä ole tällaista osaamista ja vaadittavaa kokemusta. Puutteellinen sopimusosaaminen saattaa johtaa siihen, että osapuolille jää luovutettavien oikeuksien laajuudesta eriävät näkemykset eivätkä osapuolet ole tietoisia kaikista sopimuksen tuomista oikeuksista ja velvollisuuksistaan. Tämä puolestaan saattaa merkitä häiriöitä sopimusten noudattamisessa.

SOPIMUSNEUVOTTELUJEN KIRJO ON LISÄÄNTYNYT

Teknologiset muutokset ovat tuoneet mukanaan uusia mahdollisuuksia hyödyntää kirjallisia teoksia. Muutokset tiedonhaun ja lukemisen tavoissa ovat nostaneet esiin tarpeen sopia teosten hyödyntämisestä aiempaa monipuolisemmin. Perinteisten painettujen kirjojen rinnalle ovat nousseet erilaiset sähköiset julkaisut, oppimisalustat, äänikirjat ja sovellukset. Nämä muutokset ovat vaikuttaneet tekijänoikeuden luovuttamisesta solmittujen sopimusten sisältöön ja laajuuteen, vaikka käytännössä muiden kuin painettujen teosten tekeminen ja käyttö ovat vielä tällä hetkellä pieniä liiketoimintoja useimmille kotimaisille toimijoille. Niiden merkitys tulevaisuudessa tulee kuitenkin kasvamaan, minkä vuoksi tämän päivän sopimuksilla on suuri merkitys niin tekijöille kuin luovutuksensaajillekin vuosikymmenien ajan. Tietoympäristön muutokset ovat lisänneet myös sopimusosapuolten kirjoja: perinteisten kustantamojen rinnalle on tullut erilaisia palvelukustantajia, julkaisijoita ja jakelijoita.

Tekijänoikeuden luovutuksen ehdoista voidaan osapuolten välillä sopia halutulla tavalla. Sopimusvapaus antaa – ainakin periaatteellisella tasolla – tekijälle mahdollisuuden luovuttaa teoksensa oikeuksia haluamassaan laajuudessa, haluaminsa ehdoin. Käytännössä tilanne on kuitenkin useimmiten hyvin erilainen. Kustantajalla on valta sanella sopimuksen ehdot, tekijä voi ainoastaan valita, solmiiko sopimusta ylipäättäen. Epätasapainoiset neuvotteluasemat korostuvat uudenlaisessa toimintaympäristössä, jossa osapuolilta edellytetään yhä enemmän oikeudellisia valmiuksia sekä monipuolista sopimusosaamista. Tällä on usein huomattava vaikutus sopimusneuvottelujen

kulkuun ja lopputulokseen erityisesti tilanteissa, joissa yksittäinen tekijä luovuttaa oikeuksia tekijänoikeuksia ammattimaisesti hyödyntävälle yritykselle.

Kustannusala on murroksessa, muutokset ovat jatkuvia. Yhtäältä tapahtuu huomattavaa keskittymistä, jopa oligopolisoitumista, toisaalta taas erikoistumista ja eriytymistä. Teosten kustantamiseen ja julkaisemiseen liittyviä sopimuksia solmivat hyvin erilaiset toimijat. Perinteiset kaupalliset kustantajat ovat tietokirjallisuuden alalla vain yksi neuvotteluosapuoli. Sidosryhmäkustantajat, pienkustantajat sekä erilaiset palvelukustantamista ja omakustantamista tarjoavat toimijat ovat yhä suuremmissa roolissa. Tällä on vaikutusta niin sopimusneuvotteluihin kuin sopimusten sisältöönkin. Tietokirjallisuuden kustantajana saattaa toimia yritys tai muu yhteisö, jonka varsinainen toimiala on aivan muu kuin kirjankustantaminen. Joissain tapauksissa kummallakaan sopijaosapuolella ei ole aiempaa kokemusta kustannussopimusten solmimisesta. Tekijänoikeuden perusteet saattavat olla ennestään tuntemattomia eikä sopimusten sisällössä ja muotoilussa osata ottaa huomioon kaikkia tarpeellisia seikkoja. Joissain tilanteissa puolestaan kustantajalla on vuosikymmenien kokemus niin sopimusten laatimisesta kuin kustannusosalta muutenkin, kun taas tekijä on ensikertalainen. Toisaalta tekijä saattaa olla amatikseen kirjoittava yrittäjä, joka on hyvin tietoinen oikeuksistaan ja kokenut sopimusneuvottelija.

Tekijällä on mahdollisuus halutessaan toimia entistä itsenäisemmin ja ohittaa perinteinen kustantaja kokonaan. Toisinaan sopimus on saatettu nimetä kustannussopimukseksi, vaikka esimerkiksi kustannustoimittaminen tai teoksen taittaminen ei sisälly sopimukseen ollenkaan. Tällöin sopimuksen nimi saattaa johtaa harhaan. Tekijältä edellytetään entistä enemmän tarkkaavaisuutta sen suhteen, minkälaisesta sopimuskompanista oikeastaan on kyse ja mitä palveluja tekijä sopimuksella saa. Sopimusneuvottelujen ja luovutussopimusten kirjo heijastelee toimintaympäristössä tapahtuneita muutoksia.

KUSTANNUSSOPIMUKSET DIGIAJASSA

Kustantamisella on pitkät perinteet ja toiminta on ollut tekijänoikeuden ytimessä alusta asti. Kustannussopimuksia koskevia säännöksiä on ollut kotimaisessa lainsäädännössä jo 1800-luvulta alkaen, minkä lisäksi alalla on ollut vakiintuneita käytäntöjä, jotka ovat ohjanneet kustannus-

sopimusten sisältöä ja muotoa. Uudenlainen toimintaympäristö haastaa kuitenkin perinteiset toimintamallit ja käytännöt sekä lainsäädännön toimivuuden.

TEKIJÄNOIKEUSLAIN SÄÄNNÖKSISTÄ

Nykyisen tekijänoikeuslain kolmannessa luvussa on säännöksiä, jotka koskevat nimenomaisesti kustannussopimuksia. 31 §:n mukaan tekijä luovuttaa kustantajalle kustannussopimuksella oikeuden painamalla tai senkaltaista menetelmää käyttäen monistaa ja julkaista kirjallisen tai taiteellisen teoksen. Säännökset pohjautuvat perinteisiin kustantamisen rooleihin ja teosten painamiseen eivätkä ne useinkaan sovellu nykyisessä dynaamisessa digitaalisessa toimintaympäristössä harjoitettuun kustannusliiketoimintaan. Sähköistä julkaisemista koskevia uusia säännöksiä ei toistaiseksi ole kyetty tai haluttu laatia.

Kustannussopimuksia koskevat säännökset ovat tahdonvaltaisia eli niistä voidaan sopimuksilla poiketa. Tästä syystä vanhentuneista säännöksistä ei tietyissä tilanteissa ole varsinaista haittaa. Kuitenkin tapauksissa, joissa sopimus on laadittu hyvin niukkasanaiseksi tai kirjallista sopimusta ei ole tehty ollenkaan, tarvittaisiin lainsäädäntöä toiminnan raamien ja ehtojen määrittelyyn. Tällaisissa tilanteissa tekijänoikeuslain kustannussopimussäännöksistä ei nykytilanteessa useinkaan ole apua, mitä voidaan pitää ongelmallisena. Lainsäädännöllinen perälauta puuttuu. Sähköisten oikeuksien palautumiseen liittyvien säännösten puute ja sopimuskäytäntöjen vakiintumattomuus ovat yksi konkreettinen esimerkki muuttuneen toimintaympäristön aiheuttamista haasteista kustannussopimustoiminnassa.

Painettujen teosten osalta tekijänoikeuslaissa on säännös oikeuksien palautumisesta. Oikeudet palautuvat tekijälle, mikäli teos on loppuunmyyty eikä kustantaja ota uusintapainosta tekijän pyynnöstä huolimatta. Kyseinen säännös ei sovellu sähköisten julkaisu-oikeuksien palautumiseen, koska loppuun myytävää painosta ei ole olemassa. Sähköisten julkaisujen kohdalla oikeuksien palautuminen ei voi olla sidottu pelkästään siihen, että teos on loppuunmyyty eikä enää yleisön saatavilla. Sähköisiä teoksia on mahdollista pitää yleisön saatavilla käytännössä loputtomiin. Sähköisten julkaisujen saatavilla pitäminen on kustantajalle lähes ilmaista. Mikäli sähköisen julkaisun oikeuksien palautumisesta ei ole sovittu kustannussopimuksessa selkeästi, oikeudet voivat jäädä makaamaan kustantajalle, joka näennäi-

sesti pitää teosta yleisön saatavilla roikuttamalla teosta verkkokauppassaan.

Tekijällä tulisi olla oikeus saada kohtuullisessa ajassa takaisin sel-laiset oikeudet, jotka kustantaja sopimuksen vastaisesti jättää käyt-tämättä. Mikäli kustantajalla ei ole aikomustakaan julkaista teosta tietyssä julkaisumuodossa, tämä tulisi selkeästi ilmaista tekijälle jo sopimusvaiheessa, jolloin tekijä voi päättää olla luovuttamatta kysei-siä oikeuksia. Sähköisten oikeuksien palautuminen takaisin tekijälle edellyttää nimenomaista sopimusehtoa. Kustannussopimuksessa on määriteltävä, millaisin ehdoin sähköiset oikeudet palautuvat takai-sin tekijälle. Vakiintuneita käytäntöjä ei ole vielä muotoutunut; eri kustantamot ovat määritelleet erilaisia aikarajoja ja mekanismeja oi-keuksien palautumiselle ja valitettavan usein asia on jäänyt kokonaan sopimatta.

Erityisesti tietokirjailijoille oikeuksien palautumisen sääntelemättö-mys ja mahdollinen tiukka kilpailukiello saattavat yhdessä muodostua esteeksi oman ammattitaidon ja tekijänoikeuksien hyödyntämiselle. Läh-tökohtana voidaan pitää, että niin yksittäisen tekijän kuin koko tekijänoi-keusjärjestelmän ja luovan talouden kannalta on järkevää, että oikeudet ovat aktiivisessa käytössä.

SOPIMUSKOKONAISUUS ON OSIENSA SUMMA

Varsinainen kustannussopimus on vapaamuotoinen, usein melko lyhyt dokumentti. Lainsäädännössä ei ole määritelty muotovaatimuksia teki-jänoikeuden luovutussopimuksille. Sopimus voi syntyä myös suullisesti tai jopa konkludentisesti, hiljaisesti hyväksyen. Teoksen kustantamista koskeva sopimuskokonaisuus voi toisaalta muodostua useasta eri osasta: kustannussopimuksesta, yleisistä sopimusehdoista ja sopimuksen liitteis-tä, jotka kaikki ovat ensisijaisia suhteessa tekijänoikeuslain kustannusso-pimussäännöksiin. Yksinkertaisimmillaan tekijä luovuttaa sopimuksella kustantajalle oikeuden julkaista ja saattaa yleisön saataviin sopimuksen kohteena olevan teoksen kirjan muodossa suomen kielellä. Kustannus-sopimuksessa ei välttämättä ole sovittu mitään esimerkiksi tekijänpalk-kion tilitysaikataulusta, kilpailukiellosta tai oikeuksien palautumisesta. Näihin kysymyksiin sovelletaan silloin joko yleisiä sopimusehtoja tai mikäli sellaisia ei ole, tekijänoikeuslain kustannussopimuksia koskevia säännöksiä. Tulkinnessa voidaan hyödyntää myös alaan vakiintuneita käytäntöjä, mikäli tällaisia on.

Erityisesti suuremmilla kustantamoilla on käytössä yleiset sopimusehdot. Ne sisältävät kaikkiin kustannussopimussuhteisiin yleisesti sovellettavia ehtoja, usein hyvinkin laajasti ja tarkasti. Vaikka varsinaisessa kustannussopimuksessa ei olisi esimerkiksi kilpailukieltolauseketta, yleisissä sopimusehdoissa on saatettu määritellä tiukka kilpailukielto. Kokonaiskuvan sopimusoapuolten oikeuksista ja velvollisuuksista saakin vain perehtymällä huolellisesti yleisiin sopimusehtoihin. Kustannussopimuksella on mahdollista sopia jostain asiasta yleisistä sopimusehdoista poikkeavasti. Sopimuksessa tulee tällöin olla nimenomainen ehto, ettei tiettyä yleisten sopimusehtojen määräystä noudateta. Mikäli kustannussopimuksessa ei ole mitään mainintaa tietyistä asioista, yleiset sopimusehdot tulevat sovellettaviksi. Mikäli myöskään yleisissä sopimusehdoissa ei ole määräystä tästä asiasta, tekijänoikeuslain kustannussopimussäännökset tulevat sovellettaviksi.

Tekijänoikeuslaki, kustannussopimus, yleiset sopimusehdot ja mahdolliset liitteet saattavat muodostaa hyvinkin laajan ja monimutkaisen kokonaisuuden. Sopimusmuutokset heijastelevat toimintaympäristössä tapahtuneita muutoksia. Tekijänoikeuksien taloudellinen merkitys on kasvanut, teosten käyttömahdollisuudet ovat monipuolistuneet ja kustantajien on mietittävä liiketoimintamallejaan uudelleen. Nykyisen tekijänoikeuslain kustannussopimussäännökset tarjoavat vain vähän ohjeistusta uudelaissa toimintaympäristössä, joten sopimuksilla on entistä tärkeämpi merkitys. Tämä johtaa helposti yhtäältä pitkiin ja yksityiskohtaisiin sopimuksiin, joiden ymmärtäminen edellyttää monenlaista erityisosaamista ja toisaalta tulkintaerimielisyyksiin sopimusten sisällöstä ja osapuolten oikeuksista ja velvollisuuksista.

LOPUKSI

Tekijänoikeuksien toimintaympäristö on muuttunut, ja muutos jatkuu edelleen. Digitalisoituminen, internet ja mobiililaitteet, kansainvälistyminen ja immateriaalioikeuksien taloudellisen ja yhteiskunnallisen merkityksen kasvu ovat tuoneet suurelle joukolle toimijoita aivan uudenlaisia mahdollisuuksia teosten tekemiseen, jakamiseen ja käyttämiseen. Toisaalta toimintaympäristön muutokset ovat pakottaneet etsimään uudenlaisia sääntelyratkaisuja, ansaintalogiikoita, toimintamalleja ja sopimuskäytäntöjä. Muuttunut toimintaympäristö edellyttää myös uudenlaisia valmiuksia tekijöiltä ja tekijänoikeuksien luovutuksensaajilta. Tekijänoikeuslainsäädäntö ei kaikilta osiltaan anna vastauksia nykyisessä

toimintaympäristössä syntyviin kysymyksiin, lisäksi tekijänoikeuksien luovutuksesta sopimisesta on tullut yhä vaativampaa ja monimutkaisempaa. Toimintaympäristön muutokset haastavat niin lainsäätäjän, tekijän, luovutuksensaajan kuin kuluttajankin.

Paineet järjestelmän kehittämiseksi ovat osittain ristiriitaisia, samoin näkemykset siitä, mikä olisi paras tapa edetä. Luovan alan uusia ansaintamahdollisuuksia tulisi kyetä edistämään ja samalla varmistamaan luovan työn tekijöiden ja oikeuksien suoja. Alan perinteisten ja uusien toimijoiden yhteisinä tavoitteina ovat luovan talouden kehittäminen, kannustaminen teosten lailliseen käyttöön, uudenlaisten ansaintamallien kehittämiseen ja sisältöjen laajaan, jopa globaaliin jakeluun ja käyttöön. Haasteena on löytää toimivat keinot näiden tavoitteiden toteuttamiseksi. Selvää kuitenkin on, että immateriaalioikeuksien suojaa tarvitaan jatkossakin.

Tietokirjallisuuden ja tietokirjailijoiden näkökulmasta on selvää, että yksin markkinavetoinen tekijänoikeusjärjestelmän kehityssuunta ei ole toimiva. Osaa tieteellisesti, kulttuurisesti ja yhteiskunnallisesti merkittävistä teoksista ei koskaan luotaisi ja saatettaisi yleisön saataviin, mikäli toiminta olisi puhtaasti markkinaohjautuvaa. Sivistyksellisten oikeuksien toteutumista ja laadukkaan sisällön tekemistä on kyettävä edistämään, oli julkaisumuoto mikä tahansa. Teknologinen kehitys tuo mukanaan runsaasti uusia mahdollisuuksia, mutta tekniikka ei luo sisältöjä, tarvitaan aina tekijä. Kirjailija tarvitsee lain säännösten antamaa suojaa myös digiaikana, ehkä jopa enemmän kuin koskaan. Lisäksi tarvitaan runsaasti tiedotusta, neuvontaa ja koulutusta sekä sopimuskäytäntöjen kehittämistä. Tekijänoikeusjärjestelmän ja teknisen kehityksen vuosisatoja kestänyt vuoropuhelu jatkuu edelleen.

LISÄLUKEMISTA:

Avoim, oikeudenmukainen ja rohkea Suomi. Pääministeri Jyrki Kataisen hallituksen ohjelma 22.6.2011. Hallituksen esitys laiksi tekijänoikeudesta kirjallisiin ja taiteellisiin teoksiin ja laiksi oikeudesta valokuvaan (23/1960)

Komiteanmietintö: Ehdotus laiksi tekijänoikeudesta kirjallisiin ja taiteellisiin teoksiin (KM 5/1953) *Luovudesta kasvaa ja uudistumista. Luovaa taloutta edistävät julkiset toimet ja kehittämislinjaukset.* Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 40/2012.

Ratkaisuja digiajan haasteisiin. Tekijänoikeustoimikunnan mietintö. Opetus- ja kulttuuriministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2012:2.

Tekijänoikeuslain 3. luvun muutostarpeiden kartoittaminen. Tekijänoikeustoimikunnan mietintö. Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2010:9.

Valtioneuvoston periaatepäätös aineettomien oikeuksien kansallisesta strategiasta 26.3.2009 (IPR-strategia).

FREDRIK RAHKA

MITEN DIGITALISAATIO MUUTTAA KIRJA-ALAA

Kirja-alan toimijoita ovat kirjailijat, kustantajat, tukkurit ja kauppiaat. Freelancerit, kuten free-toimittajat, -graafikot ja -tiedottajat sekä muut, jotka auttavat kirjojen valmistuksessa, kuuluvat luonnollisesti joukkoon. Kirja-alaan vaikuttavat myös kuluttajat, lukijat, opettajat, oppilaat, tutkijat ja kaikki muut, jotka käyttävät kirjoja. Uusia alan toimijoita ovat yritykset, jotka tarjoavat koodauspalveluja, serveritilaa, valmiita ohjelmistoja ja muita tietotekniikkaan liittyviä palveluja. Perinteisten toimijoiden roolit ovat hioutuneet vuosisatojen saatossa. Nyt roolirajoja ylitetään, ja osa toimijoista kokeilee uudenlaisia työskentelytapoja.

Digitalisaation myötä analogisesta tekstin työstämisestä tulee sähköistä, jossa tekstit juoksevat uusiksi sivujen taitoissa ja siirtyvät paikasta toiseen ilmojen halki. Ihmiset kommunikoivat tehokkaammin. Tietokoneet keräävät tietoa asioista, ihmisistä ja heidän suhteista toisiinsa sekä yhdistelevät näitä tietoja kokonaisuuksiksi, jotta töitä voisi automatisoida pidemmälle. Uusin trendi tiedonkeruun rinnalla on kaikenlaisten laitteiden, kuten auton tai saunan, kytkeminen verkkoon, jotta niiden toimintaa voidaan ohjata etänä.

Vaikka maailman digitalisoitumisen taustalla on unelma ongelmien ratkaisemisesta tietotekniikan avulla, niin digitalisaatioon liittyy luonnollisesti myös pelkoja ja kielteisiä tunteita. Tietoa kerätään kaikesta mahdollisesta terveyteen, sosiaaliin suhteisiin, tapahtumien sijaintiin, ihmisten väliseen kommunikaatioon, oppimistuloksiin ja kuviin ja videoihin liittyen. Yritykset sanovat keräävänsä

tietoa parantaakseen palvelujaan, mutta entä jos tietoja käytetään väärin? Entä jos joku vääristää tai muuttaa tietoja? Avoimia kysymyksiä on vielä paljon ja maailma on kehittymätön digitalisaation edessä. Myös kielteiset asiat pitäisi osata ottaa huomioon maailmaa kehitettäessä.

Kysymys siis kuuluu: miten kirja-ala tiedon jakamisen mahdollistajana ja portinvartijana voisi kehittää maailmaa paremmaksi? Ja: onko perinteisen kirja-alan ja uudentyypisen toiminnan välillä perustavanlaatuisen ristiriita? Ensimmäisessä tietoa työstetään ja jäsenellään myyntitarkoituksessa ja toisessa vaalitaan tiedon vapaata hyödyntämistä – vai voisiko toisessa myös tehdä liiketoimintaa? Voisiko esimerkiksi kirjat yhdistää yhteen tietokantaan, jonka käyttölisenssejä voisi myydä? Mitä muita mahdollisuuksia on?

MITEN DIGITALISAATIO ON MUUTTANUT KIRJA-ALAA

Karkeasti ottaen kirja-alan digitalisoituminen tapahtui seuraavassa järjestyksessä: tuotanto, talous, taittaminen, toimittaminen, tiedotus, työnkulut, markkinointi ja tuotteet. Tuotteiden digitalisointi eteni suunnilleen tässä järjestyksessä: kirjoista tehdyt kirja-dvd:t ja peli-dvd:t, sähköiset oppimateriaalit, tietokantatuotteet, sähkökirjat ja puhelinsovellukset. Todellisuudessa erilaisia sähköisiä tuotteita kehitettiin samanaikaisesti.

Digitalisaatio alkoi siitä, kun painon ohjausjärjestelmät siirtyivät tietokoneiden hoidettavaksi. Samoihin aikoihin kehittyivät myös taloushallinnon ohjelmistot. Ennen sitä työvaiheet tehtiin käsin. Tämän jälkeen kustantamoihin ostettiin tietokoneita, joilla alettiin taittaa kirjoja digitaalisesti. Seuraava askel otettiin, kun painolevyjen valmistus muuttui filmiltä digitaaliseksi. Eli painolevyjä ei enää ensin tulostettu filmille ja sen jälkeen levyiksi, vaan tulostimet tulostivat suoraan painolevyille.

MUUTAMA SUUNTAANTAVA VUOSILUKU KIRJA-ALAN DIGITALISAATIESTA

1946	Ensimmäinen elektroninen tietokone
1966	Ensimmäiset digitaaliset tekstiladontakoneet
1972	Henkilökohtainen tietokone

1975	Painon ohjausjärjestelmä
1977	Ensimmäiset digitaaliset fontit
1983	Taloushallintajärjestelmä
1984	Graafinen käyttöliittymä tietokoneeseen
1984	PostScript-sivunkuvauskieli
1985	PageMaker-sivuntaitto-ohjelma
1985	Desktop Publishing (DTP), eli laserprintteri lanseerataan
1985	Word for Mac
1987	Digitaalivedostus
1987	Quark Xpress -sivuntaitto-ohjelma
1989	Word for Windows
1989	HTML-kielen kehittäminen
1990	Computer to Plate -levytulostus
1991	Ensimmäiset digipainokoneet
1993	Sähköpostit alkavat yleistyä
1998	Ensimmäiset sähkökirjojen lukulaitteet
1997	Print On Demand alkaa yleistyä
1999	Blogit alkavat yleistyä
2003	Adobe Creative Suite
2007	Amazon Kindle julkistetaan
2010	Applen iPad julkistetaan
2010	Sähkökirjoja aletaan myydä useissa suomalaisissa verkkokaupoissa

Nykyisin käsikirjoitukset lähetetään kustantamoihin lähes aina digitaalisessa muodossa. Tekstiä toimitetaan ja kommentoidaan sähköisesti. Sähköisessä muodossa oleva käsikirjoitus tylikoodataan ja siirretään taittopohjaan. Taitto työstetään valmiiksi ja korjataan, jonka jälkeen siitä tuotetaan painovalmis PDF ja sähkökirja. Painovalmis PDF lähetetään painoon, joka painaa siitä kirjoja, ja sähkökirja lähetetään tukkurin kautta verkkokauppoihin myytäväksi.

Kirja-ala on vuosien varrella tehostumisen nimissä digitalisoitunut sisältä päin työnkulun ja työkalujen kautta. Kirjailijat voivat editoida tekstiään mielin määrin. Erilaisia versioita virkkeistä voi kirjoittaa ja muokata. Se, mikä aiemmin tapahtui mielessä tai hitaasti paperilla, tehdään nyt tietokoneen näytöllä.

MITEN SÄHKÖKIRJOJA OPITTIIN TEKEMÄÄN ERÄÄSSÄ KUSTANTAMOSSA

Eräässä suuressa suomalaisessa kustantamossa oli tutustuttu sähkökirjaan ja sen erilaisiin standardeihin. Oli pohdittu, miten sähkökirjoja tehdään ja muutamasta kirjasta oli teetetty kännykkäversiot. Oli mietitty, mitkä kirjat pitäisi saattaa sähköiseen muotoon, ja oli keskusteltu verkkokauppojen kanssa mahdollisuuksista myydä sähkökirjoja. Mutta kustantamossa ei tiedetty, millä tavoin suuren määrän kirjoja saisi sähkökirjoiksi. Oli alkutalvi vuonna 2010. Kustantamon digitaalisesta tekemisestä ja uusista mahdollisuuksista oli puhuttu jo muutaman vuoden ajan. Kukaan ei tiennyt, että Applen iPad tulisi myyntiin samana vuonna, eikä kukaan osannut arvata minkälaiseen muutokseen se toisi tullessaan.

Sähkökirjojen myynti oli kasvanut yli 200 % vuosivauhtia Yhdysvalloissa. Amazon Kindle oli myydyin lukulaite. Siihen ja Sonyn eReader-laitteeseen oli tutustuttu kustantamossa. Kirja-alan seminaareissa oli käyty, uutta asiaa opiskeltu ja pohdittu, miten sähkökirja saapuisi Suomeen.

Aluksi kustantamossa selvitettiin, miten ja millä ohjelmistoilla sähkökirjan saisi tehtyä. Epub-standardi oli yleistynyt ja se takasi luettavuuden mahdollisimman monella laitteella. Sähkökirjan ulkoasu vaihtelisi laitteesta toiseen, riippuen lukusovelluksesta ja lukijan mieltymyksistä. Muuttuva ulkoasu oli vaikea perustella kustantamossa, jossa kirjojen ulkoasuun panostetaan erittäin paljon. Adoben InDesignissa oli kustantamon tarpeisiin sopivat ominaisuudet, joiden avulla tekstin sai vietyä taitosta epub-muotoon.

Työssä oli kolme vaihetta. Ensin teksti työstettiin tyylikoodaamalla kappale- ja merkkityylit oikeanlaisiksi. Seuraavaksi kirjan rakenne piti työstää tietynlaiseksi InDesignissa, jotta vienti sähkökirjaksi onnistuisi. Tämä piti sisällään esimerkiksi sisällysluettelon kappalerakenteen muokkaamisen ja metatietojen lisäämisen. Kolmannessa vaiheessa epub-tiedoston tietoja muokattiin, sillä silloisen InDesignin versio ei osannut tehdä vientiä oikein.

Työnkulku kuulostaa yksinkertaiselta, mutta päänvaivaa aiheuttivat muun muassa kovat rivivaihdot ja suuret luvut, joissa oli välilyöntejä numeroiden välissä. Myös taulukoiden toteutus oli haasteellista. Lisäksi laitteiden lukusovellukset lukivat tekemiämme harjoituskirjoja hieman eri tavoin huolimatta siitä, että ne oli tehty standardin mukaisesti. Käytännössä kaikki kirjat piti oikolukea virheiden välttämiseksi.

Kevät eteni ja päätimme julkaista 200 backlist-sähkökirjaa syksyllä. Kesän lopulla tekstit olivat sähkökirjamuodossa. Nyt piti vielä huoleh-

tia kansista ja tuotetiedoista sekä niiden siirtymisestä verkkokauppoihin. Myös myyntisopimukset piti laatia kirjakauppojen kanssa. Syksyllä 2010 avautui kolme uutta sähkökirjoja myyvää verkkokauppaa: Akateeminen.com, Suomalainen.com ja Elisa Kirja. Odotukset sähkökirjojen yleistymiseen olivat korkealla. Yhdysvalloissa sähkökirjojen myynti oli noin 6 % kokonaismarkkinasta ja lähes 14 % aikuisten kaunokirjallisuudesta.

MITEN DIGITALISAATIO MUUTTAA KAUNO- JA TIETOKIRJALLISUUTTA

Suomessa sähkökirjojen osuus vuoden 2013 kirja-alan myynnistä oli alle prosentin, joten se on jäänyt pieneksi. Sähkökirjan yleistyminen edellyttää monia kulutustottumusmuutoksia. Ensinnäkin sähkökirjan pitää ansaita paikkansa lukijoiden arjessa. Ihmisten pitää haluta lukea kirjoja sähköisessä muodossa. Miksi siis kukaan haluaisi luopua painetusta kirjasta? Muutama syy sähkökirjojen suosioon maailmalla ovat kirjojen välitön saatavuus, huokea hinta, aineettomuus, haettavuus, ikuinen painos ja satojen tai jopa tuhansien kirjojen kulkeminen mukana taskussa.

Sähkökirjalla on toki myös akilleen kantapäänsä: niiden lukeminen vaatii sähköä, laitteet ovat kalliita ja saattavat rikkoutua, silmät väsyvät näyttöä katsellessa, keskittyminen on vaikeaa, kun mielen juolahtaa lähettämätön sähköposti, ja standardit muuttuvat: voinko lukea ostamiani sähkökirjoja vielä vuosien päästä?

Sähkökirjan lukeminen vaatii aina laitteen. Tämä voi olla tabletti, älypuhelin tai lukulaite. Laite maksaa sadasta eurosta kuuteen sataan euroon, joten se on kirjaan verrattuna kallis. Tosin useimmilla laitteilla voi tehdä paljon muutakin kuin lukea kirjoja. Laite vanhenee muutamassa vuodessa, eikä vanhojen laitteiden ohjelmistoja välttämättä korjata ja ylläpidetä, joten uusi on ostettava säännöllisin väliajoin.

Digitaalisuuden näkökulmasta voimme jakaa kirjat kahteen ryhmään: lineaarisiin alusta loppuun luettaviin ja muulla tavoin luettaviin, esimerkiksi selailemiin kirjoihin tai hakuteoksiin. Voisikin kuvitella janan, jonka toisessa päässä on kaunokirjallinen teos ja toisessa älypuhelimella toimiva tietokanta. Toinen on siis tekstiä digitaalisessa muodossa ja toinen ohjelmisto, jonka yhteydessä on tietokanta täynnä dataa.

Epub-standardi on tärkeä, koska sen avulla lukulaitteissa oleva lukusovellus, eli tietokoneohjelma, osaa näyttää kirjan oikealla tavalla lukijalle. Ilman standardia eri laitteilla olisi omat tiedostomuotonsa, eikä yhteen laitteeseen ostettua sähkökirjaa voisi lukea toisella laitteella. Iro-

nista on, että maailman menestyneimmän sähkökirjakauppiaan laitteet käyttävät omaa standardiaan, joten sieltä ostettuja sähkökirjoja voi lukea vain heidän lukusovelluksillaan.

Kaikista painetuista kirjoista ei vielä kannata tehdä sähköistä versiota. Erilaiset kirjat taipuvat sähköiseen muotoon eri lailla. Edellä mainitut kirjat ovat painettuina erinäköisiä, -kokoisia, -paksuisia ja -tuntuista kirjoja. Kun teemme niistä sähköisiä versioita, niin tosiasiaassa pakotamme ne samaan fyysiseen muotoon tabletin tai tietokoneruudun näytettäväksi. Kysymys siis kuuluu: osaammeko taistaa ja saattaa kaikki kirjat samaan kokoon, näytettäväksi keskenään erilaisissa sähköisissä laitteissa (tabletti, puhelin ja tietokone), niin että joku niitä haluaisi käyttää? Otetaan esimerkki: älypuhelin on pienikokoinen, tabletti isompi ja tietokone vielä isompi. Silti kirjasta on olemassa vain yksi digitaalinen versio. Laitteiden lukusovellukset juoksuttavat tekstin ruudulle sopivaan muotoon.

Sähköisen kirjan suunnittelussa tulee antaa paljon merkitystä käyttötilanteelle. Tästä syystä kirjat taipuvat digitaaliseen muotoon eri tavoin. Keittokirjasta haetaan reseptejä, eikä sitä yleensä lueta kannesta kanteen. Romaani luetaan useimmiten alusta loppuun. Sisustuskirjat ovat isokokoisia ja runsaasti kuvitettuja, kun taas elämäkerrat ovat kvaliitteitä lukuun ottamatta tekstipitoisia.

Hyviä esimerkkejä sovelluksista ovat *Viinistä viiniin* - tai *Sieniopas*-älypuhelinsovellukset. *Viinistä viiniin* -kirjasta on tehty rinnakkainen puhelinsovellus, josta viinejä voi erilaisin hakukriteerein hakea tarpeisiinsa. Mikä olisikaan sen parempi työkalu Alkossa: puhelin on aina mukana, kun kirja useimmiten nököttää kotona kirjahyllyssä? Vastaavanlaisesti *Sieniopas*-sovellus on mainio apu, kun löytää tuntemattoman sienet metsässä.

Kirja-alan muutoksen voisi siis yksinkertaistaa kahteen asiaan: kirjan uusiin formaatteihin ja jakelukanavan muutokseen. Mutta moni ala kehittyi juuri nyt huimaa vauhtia internetin ja tietokoneiden mahdollistaman tiedon jakamisen ansiosta, joten yllä oleva näkökulma on todennäköisesti liian kapea. Kirja-alan muutos tulee olemaan laajempi ja merkittävämpi kuin vain sähkökirjaformaatin syntyminen ja helpottunut kirjojen jakelu.

MITEN DIGITALISAATIO MUUTTAA OPPIMATERIAALIEN KUSTANTAMISTA

Oppimateriaalien kustantaminen poikkeaa muiden kirjojen kustantamisesta siten, että oppimateriaaleja useimmiten kustannetaan sarjoittain.

Sarjaan voi kuulua oppikirja, tehtäväkirja, eriyttävä kirja, opettajan opas ja ehkä muitakin osia. Lisäksi sarja jatkuu usein luokka-asteelta toiselle. Oppimateriaaleja kirjoittavat opettajat ja työ tehdään ryhmissä.

Yksinkertaisimmillaan oppimateriaalin digitalisaatio tarkoittaa sisällön muuttamista digitaaliseen muotoon. Lisäarvoa saadaan rikastamalla sisältöä äänellä, videolla tai animaatiolla. Siihen voidaan myös liittää interaktiivisia tehtäviä, pelejä tai simulaatioita. Tehtävät voivat vuorostaan automaattisesti kerätä tietoa oppijan suorituksista. Nämä tiedot voidaan antaa oppijalle ja hänen opettajalleen. Tulevaisuudessa opettaja voisi halutessaan muokata oppimateriaalia oppilailleen, jotta hän saisi painotettua haluamiaan asioita. Hän voisi liittää niihin omia esimerkkejään ja sisältöjään. Oppimateriaalien digitalisaatio alkoi vuosituhannen vaihteen aikoihin. Silloin eLearningistä puhuttiin paljon. Puhessa vilahтели monta akronyymiä LMS (1), CMS (2), UMS (3), Scorm (4), VLE (5) ja niin edespäin. Silloinen hypetyks internetin ympärillä laantui, kun internet-kupla puhkesi.

1. Learning Management System
2. Content Mgmt Sys
3. User Mgmt Sys
4. Sisällön paketoitistandardi
5. Virtual Learning Environment
6. Massive Open Online Course

Vastaavanlaisia hypetyksiä on ollut myöhemminkin, milloin on puhuttu mobiilioppimisesta, milloin Mooceista (6). Sähköinen oppiminen on kieltämättä monitahoinen asia. Tosiasia on se, että uudenlaisten pedagogisten prosessien pitäisi olla selvillä ennen kuin kouluun tuodaan laitteita ja digitaalisia oppimateriaaleja. Toisaalta emme opi digitalisaatiosta ellemmme avoimin mielin vain kokeile uusia asioita ja lähestymistapoja. Mikäli vain digitalisoimme nykyisen opetuksen, siitä ei tule olemaan merkittävää hyötyä. Asioita tulisi siis muuttaa, mutta miten?

Listaan alla teknologista muutosta ajavia asioita, jotka kaikki vaikuttavat kustannettaviin digitaalisiin oppimateriaaleihin.

Pedagoginen muutos. Nykyään puhutaan paljon *flipped classroomista* ja ilmiöpohjaisesta, ainerajat ylittävästä oppimisesta. Riippuen siitä, mihin pedagogiseen tarpeeseen aineistot tulevat, oppimateriaalit tulee kirjoittaa siihen sopivaksi. *Flipped classroomissa* opettaja voi antaa oppilailleen esimerkiksi videoluennon etukäteen katsottavaksi, jotta hän voisi

käyttää oppitunnin asian syventämiseen ja epäselvien asioiden opettamiseen.

Yhteisöllinen oppiminen. Oppiminen on usein nopeampaa ja hauskeempaa, kun se tapahtuu yhdessä muiden kanssa. Lisäksi töissä tarvitaan usein erinomaisia ryhmätyötaitoja, koska työtä tehdään harvoin yksin.

Henkilökohtaiset oppimispolut. Tietotekniikka mahdollistaa sen, että tehtävien vaikeustaso muuttuu riippuen siitä, miten hyvin on pärjännyt aiemmissa tehtävissä. Tällöin tehtävien vaatavuustaso voidaan pitää oppimisen kannalta optimaalisena.

Ilmaiset sisällöt. Internet on pullollaan mielenkiintoista ilmaista tietoa ja sisältöä. Melkein mistä tahansa asiasta voi nopeasti kerätä tietoa. Valtaosa tiedosta on kuitenkin jäsentymätöntä sirpaletietoa.

Uudenlaiset laitteet. Uudenlaisia laitteita kehitetään jatkuvasti. Esimerkkeinä voi mainita Googlen uudet älylasit tai ns. wearables-laitteet, kuten rannekkeet, jotka seuraavat elimistön tilaa. Nämä uudet laitteet keräävät tietoa ja tuoppaavat sitä käyttäjän luvalla internetiin.

Rikasteet. Digitalisaatio mahdollistaa monipuoliset rikasteet, joiden avulla opittavaa asiaa voi havainnollistaa samanaikaisesti monesta eri näkökulmasta.

Tietokoneohjelmistot. Tietokoneohjelmistot voivat olla melkein mitä vain: oppimislejää, kirjoitustaitoja analysoivia sovelluksia tai vaikka yhteisöllisiä julkaisutyökaluja.

Oppimisen analytiikka ja seuranta. Tavoitteena on helpottaa opettajan arkea seuraamalla automaattisesti, miten oppilaat pärjäävät tehtävissä tai peleissä ja tarjota oppilaalle väline, jonka avulla hän pääsee seuraamaan edistymistään. Oppilas voi joko itse arvioida itseään tai sitten tehtävä on rakennettu niin, että suoritteet tallentuvat automaattisesti analysointiohjelmistoon.

BYOD, eli Bring Your Own Device (tuo mukanasasi oma laite). Tietoteknisten laitteiden hankkiminen kaikille on kallista ja toisaalta melkein jokaisessa suomalaisessa kodissa on tietokone ja internet-yhteys. Tästä syystä on alettu puhumaan omien laitteiden käytöstä myös koulussa tapahtuvassa oppimisessa.

Tasavertaisuus. Digitalisaatiossa ei tulisi unohtaa tasavertaisuutta. Kaikilla ei ole yhtäläisiä mahdollisuuksia hankkia tietoteknisiä laitteita itselleen tai lapsilleen.

Työelämän tarpeet. Nuoria koulutetaan paitsi yleissivistyksen, kasvatuksen ja hyvinvoinnin takia, myös työelämän tarpeiden mukaan. Ajatustyön luonne on muuttunut merkittävästi viimeisen kymmenen

vuoden aikana. Yhteisöllinen ryhmätyö, verkkomarkkinoinnin keinot ja työkalut, *Big Data*, ohjelmistojen käyttö, kriittinen ja lateraalinen ajattelu ovat vain muutama uusi asia, jotka nuorten tulisi ymmärtää koulusta valmistuessaan.

Kustannetuilla oppimateriaaleilla on rooli myös tulevaisuudessa. Syy on yksinkertainen. Oppimateriaali on kokonaisuus, jonka hahmottaminen ja omaksuminen on oppijalle mahdollista. Tämä kokonaisuus on mietitty nimenomaan opetustilanteiden ja oppijan lähtökohdista. Usein oppimateriaalisarjan taustalla on vuosien pohdinnot siitä, mitä tarvitaan ja mitä jätetään pois. Materiaalissa on kaikki tarvittava tieto yhden aihealueen kattamiseksi. Sen omaksumisen jälkeen voi jatkaa seuraavaan aineistoon.

Esimerkkejä digitaalisista oppimateriaaleista

Staattiset oppimateriaalit

- havainnollistava aineisto: teksti, kuva, ääni, video, animaatio, simulaatio
- harjoitukset: sanastoharjoitus, yhdistä viivalla, täydennä lause
- peli: kerää kaikki epäsäännölliset verbit ennen kuin pacman syö sinut
- tehtävä: kerää tietoa x:stä, kirjoita essee ja julkaise se luokkasi kotisivustolla muiden kommentoitavaksi
- video opettajan luennosta
- opettajan tuottama materiaali

Ohjelmistot ja verkkosivustot

- ryhmätyökalut: kuten wikisivu, Google Docs tai Microsoft 365
- "twitter" oppitunnin aikana
- keskustelupalsta
- blogi
- yhteydenpito internetin kautta

Digitaalisen oppimateriaalien hyötyjä on vielä liian aikaista arvioida. Oppilailta saatu palaute on kaksijakoista: yhtäältä laitteiden käyttäminen

innostaa ja elävöittää oppimista, toisaalta ne tuovat mukanaan turhaa tekemistä, joka ei edistä oppittavan aineen oppimista.

Koulun digitalisaation osalta pitää siis kehittää koulujen tietoteknistä infrastruktuuria, luoda pedagogisia malleja opettajille ja kouluttaa heitä uudenlaisten menetelmien osalta, valmistaa tietotekniikalla toimivia sisältöjä ja ohjelmistoja, sekä kehittää kokonaisuutta, jotta oppilaalla olisi asenne kohdallaan ja paremmat taidot kohdata kehittyvä yhteiskunta.

MITEN DIGITALISAATIO MUUTTAA KIRJOJEN MYYNTIÄ JA MARKKINOINTIA

Kirjakustantajat ovat perinteisesti myyneet kirjoja kirjakauppiaille erinä. Mitä enemmän jälleenmyyjä kirjaa ostaa, sen halvemmalla hän saa yksittäisen kirjan. Verkkokaupat ovat muuttaneet tämän lainalaisuuden pääläelleen: nyt jälleenmyyjät ostavat kirjoja sisään sitä mukaan, kun ihmiset ostavat niitä itselleen. Näin myös internet muuttaa markkinointia niin, että usein ostos tehdään verkkokaupassa. Markkinointia ovat perinteisesti olleet mainokset, kampanjointi ja tapahtumat. Internetin hyöty välittyy muun muassa välittömän ostamisen mahdollisuuden, laajemman suosittelun, analyyttisen oppimisen hyödyntämisen ja kohdistetun markkinoinnin kautta. Käytännössä myynnin, markkinoinnin ja viestinnän kentät laajentuvat käsittämään myös internetissä tapahtuvaa toimintaa.

Tällä hetkellä digitalisaatio vaikuttaa eniten työnkulkuihin, tuotteisiin ja niiden markkinointiin ja myyntiin. Seuraavaksi näemme enemmän uudenlaisia liiketoimintamalleja, kun kirja-alan toimijat keksivät, miten kirjojen erittäin laadukkaita sisältöjä voisi hyödyntää laajemmin tietoverkoissa. Vielä on liian aikaista sanoa, minkä roolin kirja tulee saamaan tässä kehityksessä. Kustantamoiden tulee harjoitella yhteistyön tekemistä laajasti, jotta ne eivät toimi vain portinvartijoina ja kehityksen jarruina.

Kirja-ala ei ole kasvanut viime vuosien aikana, vaikka kirjan saa ostettua monessa formaatissa: kovakantisena, sähkökirjana, pokkarina, Miki-kirjana tai äänikirjana. Tämä kasvun puute johtaa siihen, että samalla tai pienemmällä porukalla pitää tehdä enemmän töitä kuin ennen. Nykyisestä tekemisestä täytyy pitää huolta, jotta leipä saadaan pöytään ja samalla pitää kehittää uudenlaisia tuotteita ja tapoja toimia.

Erilaisten kirjojen sähköiset versiot tulevat kehittymään eri tavoin. Digitalisaatiota pitää siis tarkastella monesta eri näkökulmasta, jotta hahmottaa kirja-alan muospaineet. Kirja-alaa kehittäessä on luonnollista ensin saattaa kirjat ja oppimateriaalit digitaaliseen muotoon, jotta on

tuotteita, joilla voi oppia uudelta tekemisestä. Tämän jälkeen on ensisijaisen tärkeää jatkaa kehitystyötä entistä digitaalisempaan suuntaan automatisoiden tiettyjä prosesseja ja tekemällä laajemmin yhteistyötä uudenlaisten toimijoiden kanssa.

Tärkeää olisi tasavertainen kohtelu verotuksen osalta. On kohtuullista, että sähköiset tuotteet rinnastettaisiin verotuksen osalta painettuihin. Lukemisen ja suomen kielen edistämiseksi arvonlisäverotuksen tulisi olla alempi kirjan kaikille formaateille. Suomenkielisen sähkökirjan myyntipotentiaali ei tule olemaan valtavan suuri. Kirjojen myynti ei ole kokonaisuudessaan kasvanut viime vuosien aikana. Englanninkielisten sähkökirjojen kasvava maailmanlaajuinen myyntipotentiaali ei tule toteutumaan suomenkielisten kirjojen kohdalla. Se, että kuka tahansa voi vaivattomasti tilata minkä tahansa sähkökirjan mistä päin maailmaa tahansa, ei tarkoita että suomenkielisten kirjojen lukijamäärä kasvaisi.

Digitaalisen oppimateriaalien tulevaisuus on edelleen usvan peitossa. Digitaalisuus vaikuttaa tuovan lisäarvoa tietynlaisiin tilanteisiin, mutta nämä vaihtelevat oppiaineesta ja luokka-asteesta riippuen. Oppimisen digitalisaation tavoitteiden selkeyttäminen auttaisi myös oppimateriaalien kehittämisessä. Priorisoimmeko uutta osaamista ja taitoja, tehokkuuden lisäämistä vai säästöjä?

Digitaalinen myynti on jo luonteeltaan erilaista kuin painettujen kirjojen myynti. Verkkokaupat eivät välttämättä ylläpidä omaa varastoa vaan ostavat kustantajilta kirjoja sitä mukaan, kun heidän asiakkaansa ovat ostaneet niitä verkkokaupasta. Näin myyntityö muuttuu erien myynnistä kampanjapainotteiseksi, eikä suuria eriä alennuksineen enää myydä puhelimitse. Myös markkinoinnin ja viestinnän luonne muuttuu verkossa. Sosiaalisen median lainalaisuudet pitää tuntea, jotta voi edesauttaa kirjapöhinän syntymistä. Lisäksi pitää osata tehdä mainontaa ja kampanjoita internetissä. Kaiken lisäksi nyt on mahdollista seurata kampanjan tavoitteiden toteutumista, kun kaikkiin verkkokampanjoihin voi lisätä analytiikkamittarit ja niiden avulla arvioida kampanjan panos-tuotos-suhdetta.

Parhaimmillaan kirjojen löytäminen on vaivatonta ja helppoa. Uusiin kirjoihin tutustuminen on hauskaa ja oivaltavaa. Kirjojen ostaminen on intuitiivista, ja lukemisen voi aloittaa heti ostoksen jälkeen.

Miten kirja-ala yhtyy verkon automatisointiin? Web 3.0 ja 4.0 -kehityksessä on kyse siitä miten eri ohjelmistot, tietokannat ja laitteet kommunikoivat keskenään. Kirjat voisivat olla laadukkaita sisältöjä, jota tarjotaan myös hakukoneiden haettavaksi. Tällöin kirjojen sisällöt saisivat täysin uudentyypisen elämän kansiensa ulkopuolella. Kustan-

nusoikeuksista ja niiden hyödyntämisestä pitäisi luonnollisesti sopia etukäteen.

Kirjan digitalisaatiosta puhuttaessa mielessä voi pitää janan, jonka toisessa päässä ovat lukukirjat, jotka taipuvat sähkökirjoiksi, ja toisessa hakuteokset, joista on mahdollista tehdä tietokoneohjelmistoja tietokantoineen. Tämän voisi ajatella niin, että yhdessä päässä on PDF-tiedosto ja toisessa tietokoneohjelma, kuten esimerkiksi Word-tekstinkäsittelyohjelmisto, johon on liitetty Excel-taulukoita ja vaikka videoita. Näiden ääripäiden väliin mahtuu tietysti paljon variaatiota riippuen kirjasta ja sen käyttötarkoituksesta.

Toiseksi ulottuvuudeksi voisi ottaa yhdessä tekemisen – sekä ihmisten että tietokoneiden kesken. Tämän janan toisessa päässä asioita tehdään yksinään irrallaan internetistä ja toisessa päässä kuka tahansa voi vaikuttaa tekemiseen, kuten esimerkiksi Wikipediaan. Vaihtoehtoisesti koneet vaihtavat tietoa keskenään. Kun tähän kokonaisuuteen lisää aineiston ja ohjelmiston päivitettävyyden, niin lopputulos on suhteellisen monimutkainen kokonaisuus.

LISÄLUKEMISTA:

”Machine translation, Conquering Babel”, *The Economist*. 5.1.2013.

Levine, Robert: *Free Ride*. Random House 2011.

Lassila, Pertti: *Otavan Historia, Kolmas osa 1941–1975*. Kustannusosakeyhtiö Otava 1990.

Richardson, Will: *Why School?* TED Books 2012.

Hurme, Tarja-Riitta; Nummenmaa, Minna & Lehtinen, Erno: *Lukiolainen tieto- ja viestintätekniiikan käyttäjänä*. Opetushallitus, Raportit ja selvitykset 2013:11.

Heino, Tiina (toim.): *Kokemukset kiertoon*. Opetushallitus, Oppaat ja käsikirjat 2013:8.

Isaacson, Walter: *Steve Jobs*. Kustannusosakeyhtiö Otava 2011.

JUHA HAKALA

KIRJASTO MUUTTUVASSA TIETOYMPÄRISTÖSSÄ

Julkaisutoiminnan muutokset heijastuvat suoraan kirjastoihin. Kun kirjapainotaidon keksiminen tehosti tiedon tuottamista, myös tiedon jakelu helpottui oleellisesti. Painettuja kirjoja ei enää ollut pakko kiinnittää ketteillä kirjahyllyihin; ennen pitkää niitä alettiin antaa asiakkaille jopa lainaan.

Elektroninen julkaiseminen ja aineistojen verkkojakelu ovat jo nyt muuttaneet kirjastojen työtapoja enemmän kuin Gutenberg konsanaan, eikä muutokselle näy loppua. Tietoaineistojen käyttö ei enää ole sidottu aikaan eikä paikkaan, ja tiedonhausta on tullut globaalia. Äänitteet ja kausijulkaisujen artikkelit ovat irtautumassa paitsi perinteisistä kantajistaan myös niiden digitaalisista surrogaateista, kuten e-lehdistä. Spotifyn ja arXiv.orgin kaltaisia palveluita ei voi enää kuitata vain tähdenlennoiksi.

Tässä artikkelissa kuvataan elektronisten aineistojen ja laajemminkin atk:n tuloa kirjastoihin ja hahmotetaan sitä, mitä tuleman pitää. Keskeinen johtopäätös on se, että kirjastot voivat edelleen pitää kiinni perinteisestä missiostaan eli tiedon hankinnasta, organisoinnista, jakelusta ja säilyttämisestä, mutta toimintatavat muuttuvat perusteellisesti.

KIRJASTOATK:N KEHITYKSESTÄ

Kirjastojen automatisoituminen alkoi 1970-luvulla samaan tapaan kuin monissa muissakin organisaatioissa: rutiinien eliminoimisella. Lainaus-

kortistot korvattiin atk-lainausjärjestelmillä, ja perinteisen korttiluettelon sijasta alettiin käyttää painettuja ja mikrokorttiluetteloita, jotka tuotettiin atk-pohjaisista luettelotietokannoista. Vielä tässä vaiheessa palveluissa ei tapahtunut mitään merkittäviä asiakkaille näkyviä laadullisia muutoksia.

1980-luvun alussa otettiin käyttöön ensimmäiset integroidut kirjastojärjestelmät, joissa periaatteessa kaikki toiminnot olivat yhdessä paketissa. Kirjastoille integroitu järjestelmä merkitsi paitsi parannusta back office -toimintojen, kuten luetteloinnin, tehokkuuteen myös palveluvalikoiman monipuolistumista. Asiakkaille muutos oli suuri. Perinteiset luettelot korvattiin näyttöluettelolla, joka vielä 80-luvun alkupuolella saattoi olla esimerkiksi joillekin yliopisto-opiskelijoille ensimmäinen heidän käyttämänsä atk-sovellus.

Suomen kirjastoissa ensimmäinen suuri yhteinen atk-hanke oli opetusministeriön keskitetysti rahoittama Linnea-projekti. Ministeriön Tieteellisten kirjastojen atk-yksikkö (TKAY) vastasi monivuotisesta hankkeesta, jonka mittaan alun perin amerikkalainen järjestelmä sopeutettiin Suomen oloihin ja otettiin käyttöön kaikissa yliopistokirjastoissa ja muutamissa erikoiskirjastoissa, kuten Eduskunnan kirjastossa. Prosessi kesti noin viisi vuotta, ja sen päättyessä 1994 kirjastoilla oli sekä omat tietokantansa että Linda-yhteisluettelo. Hankkeen aikataulut pitivät ja budjetti alittui, mistä projekti sai valtioneuvoston tarkastajien kiitokset. Vastaavaan tulokseen lienee harva julkishallinnon IT-hanke yltänyt.

Jatkon kannalta merkittävää oli, että TKAY siirtyi Opetusministeriöstä Kansalliskirjastoon eli tuolloiseen Helsingin yliopiston kirjastoon vuonna 1993. Ministeriö halusi varmistaa sen kirjastoverkon jatkuvan kehittämisen, koordinaattorina Kansalliskirjasto. Kun joidakin vuosia myöhemmin Yliopistolakia vielä muutettiin siten, että Kansalliskirjaston kansalliset koordinoituvastuut tuotiin selkeästi esille, perusta kansallisen kirjastoverkon ja sen palveluiden jo 20 vuotta jatkuneelle kehittämiselle oli valmis.

Ensimmäinen Kansalliskirjaston vastuulla ollut suuri hanke oli 2000-luvun vaihteessa toteutettu Linnea2, jossa vanha kirjastojärjestelmä päivitettiin uuteen. Uuden sovelluksen palvelinympäristö konsolidoitiin ja ulkoistettiin CSC:lle. Järjestely on osoittautunut hyvin toimivaksi, yliopisto- ja ammattikorkeakoulukirjastot käyttävät edelleen samaa ohjelmistoa ja CSC:n ylläpitopalveluja. Mutta integroidun kirjastojärjestelmän rinnalle on 2000-luvun mittaan tullut uusia palveluita, kuten korkeakoulujen elektronisille aineistoille tarkoitetut

julkaisuarkistot. Kaupallisten sovellusten asemesta palveluja tuotetaan enenevässä määrin avoimen lähdekoodin sovelluksilla, jotka edellyttävät vahvan keskitetyn ylläpito-organisaation.

Kerron myöhemmin kirjastojen sovellusten kehitysnäkymistä, mutta kuvaan ensin kahta kirjastojen toimintaympäristön muutostrendiä. Ne vaikuttavat sekä kirjastojen toimintaan että siihen, millaisia sovelluksia tarvitsemme. Analyysi keskittyy tieteellisiin kirjastoihin; yleisissä kirjastoissa esimerkiksi kokoelmien digitalisoituminen etenee hitaammin.

TIEDONHAUN GLOBAALISUUS

Vanhoina hyvinä aikoina tiedonhaku oli paikallista. Opiskelijat ja tutkijat käyttivät ahkerasti kirjaston omaa (kortti)luetteloa selvittääkseen mitä aineistoa uuden tutkimusaiheen tiimoilta oli käytettävissä. Tarvittaessa kirjoja ja artikkeleita hankittiin kauempaakin, mutta kaukolainat ja usein myös etätietokantojen käyttö olivat maksullisia. Jokaisessa tietokannassa oli omanlaisensa komentopohjainen käyttöliittymä, jonka opettelu oli vaikeaa, ja sen vuoksi tiedonhaut jäivät usein kirjastojen informaattikoiden vastuulle.

Internetin ja Webin ansiosta tiedonhaku on muuttunut globaaliksi. Google Scholarin (<http://scholar.google.fi/>) ja OCLC WorldCatin (<http://www.worldcat.org>) kaltaisten palvelujen ansiosta opiskelijat ja tutkijat voivat helposti löytää valtavia määriä lähdemateriaalia, josta merkittävä osa on verkossa vapaasti tai lisenssien nojalla käytettävissä. Oman kirjaston paikallisen tietokannan ja kokoelmien merkitys on vastaavasti laskenut, eikä tiedonhakujen teossa enää tarvita välikäsiä, koska käyttöliittymät ovat graafisia ja periaatteessa helposti sisäistettävissä.

Kirjastot ovat vastanneet hakujen globaalistumiseen yhteisillä tietojärjestelmillä, joista suurimmissa on mukana tuhansia kirjastoja. Suomessa kirjastot ovat yhteistyössä luoneet muun muassa Melinda-yhteisluettelon (<http://melinda.kansalliskirjasto.fi>) ja Arto-artikkelivietetietokannan (<https://arto.linneanet.fi>). Mutta yhteisten rekistereiden ylläpito ei vielä riitä, vaikka ne olisivatkin näiden tietokantojen tapaan vapaasti käytettävissä; kirjastojen metatiedot on vietävä sinne missä asiakkaatkin ovat, eli verkon tietopalveluihin, ja kirjastojen tietokannoista on luotava linkkejä Wikipedian kaltaisiin järjestelmiin. Tässä on omat haasteensa, joista lisää tuonnempana.

ELEKTRONINEN JULKAISEMINEN

Rutiinien automatisoiminen muutti kirjastojen palveluja vain marginaalisesti, eikä integroitu kirjastojärjestelmäkään muuttanut esimerkiksi aineistojen saatavuutta – kun kirjasto oli kiinni, lehtiä ei voinut lukea. Mutta painettujen aineistojen osittainenkin korvaaminen digitaalisilla on ollut melkoinen vallankumous. Digitaaliset kokoelmat ovat käytettävissä periaatteessa milloin vain ja mistä tahansa, mikä on suuri parannus. Mutta digitaalinen julkaisu voi myös kadota tai muuttua aikaa myöten käytökelvottomaksi, ja kirjastojen on kyettävä varmistamaan, ettei näin käy.

Kansalliskirjaston vastuualueelle on jo 1990-luvulta lähtien kuulunut elektronisten aineistojen lisensointi, josta vastaa kirjaston FinElib-yksikkö. Sen lisensoimien aineistojen ja yhteistyöhön osallistuvien kirjastojen määrä ovat kasvaneet jatkuvasti. Aineistolisenssit ovat nykyään olennainen osa eritoten tieteellisten kirjastojen aineistohankintoja – on helppo unohtaa, että ensimmäisen lisenssin solmimisesta on vain reilut viitentoista vuotta.

Toimiva liiketoimintamalli kehitettiin ensimmäisenä elektronisille tieteellisille lehdille, ja niinpä useimmat merkittävät kansainväliset tieteelliset kausijulkaisut ovat tätä nykyä saatavissa tässä muodossa. Monografioiden osalta toimivan liiketoimintamallin löytäminen on ollut vaikeampaa, koska liiketoiminnan kannattavuuden varmistaminen on mennyt joustavien käyttömahdollisuuksien edelle. Elektronisten kirjojen (ja muun e-aineiston) lainauksen teoriaa ja käytäntöä on selvitetty esimerkiksi Opetus- ja kulttuuriministeriön Sähköiset sisällöt yleisiin kirjastoihin -hankkeessa.

Yliopistojen julkaisuutoiminta on muuttunut radikaalisti. Niin sanottu harmaa kirjallisuus, eli esimerkiksi tutkimusraportit ja opinnäytteet, oli ennen vaikeasti löydettävissä ja käytettävissä, mutta verkossa sen saatavuus on oleellisesti parantunut ja käyttö moninkertaistunut. Pelkkä saatavuus verkossa ei tietenkään yksinään selitä tätä tiikerinloikkaa; Suuri vaikutus on silläkin, että harmaata aineistoa luetteloidaan aiempaa kattavammin.

Elektroniset aineistot ovat kirjastoille sekä tauti että monen vaivan parannus. Kenties pahin pullonkaula on, että perinteiset integroidut kirjastojärjestelmät on suunniteltu alun perin vain painettuja aineistoja varten. Käytännön kokemus on osoittanut, että sovelluksia on vaikea jälkikäteen muuttaa niin, että elektronisten aineistojen käsittelyprosessit olisivat optimoitavissa näille aineistoille sopiviksi. Painetun aineiston hallinnointimalli voi olla elektroniselle aineistolle Prokrusteen vuode.

Koska perinteisissä kirjastojärjestelmissä ei vieläkään ole kaikkia elektronisten aineistojen hallintaan tarvittavia toimintoja, tarvitaan uusia sovelluksia aukkoja paikkaamaan. Paikkaustarpeet voivat olla kömpelöitä – Excel-taulukko ei välttämättä ole paras työkalu korkeakoulun lisensoimien lehtien seurantaan. Kansalliskirjasto on rakennuttanut erillisen sovelluksen FinELib-lisenssisopimusten hallintaan ja luonut DSpace-sovellukseen pohjautuvan Doria-julkaisuarkiston (<http://www.doria.fi/>), jonka kautta jaellaan esimerkiksi korkeakoulujen opinnäytteitä ja muita julkaisuja sekä Kansalliskirjaston digitoimia, tekijänoikeuksista vapaita aineistoja.

Kirjastot käyttävät digitaalisten aineistojen hallinnointiin kasvavaa määrää sovelluksia, uusimpana aluevaltauksena pitkäaikaissäilytykseen tarkoitettut ohjelmistot. Mitä suurempi joukko järjestelmiä kirjastoilla on käytössään, sitä vaikeampaa on välttää päällekkäistyötä ja tarjota asiakkaille selkeitä palveluita. Muun muassa tästä syystä kirjastojen on tarpeen selvittää, voidaanko nykyisiä järjestelmiä korvata sovelluksella, joka hoitaisi rinta rinnan perinteiset ja elektroniset aineistot. Tämä on yksi tuonnempina kuvattavan Uusi kirjastojärjestelmä (UKJ) -hankkeen tavoitteista.

JULKAISUJEN KUVAILUSTA

Tieteelliset kirjastot käyttävät huomattavan osan henkilökunnan työajasta aineiston kuvailuun, jotta hankitut julkaisut olisivat helposti löydettävissä. Urakkaa helpottaa kuvailutietojen vaihto, jota kirjastot ovat harjoittaneet yli 100 vuoden ajan, ensin painettuina luettelokortteina ja jo 1970-luvun alusta lähtien elektronisessa muodossa. Kuvailusääntöjä ohjasi silti edelleen perinteisten korttiluetteloiden ja painettujen bibliografioiden tuottaminen, mikä vähän liioitellen vastasi sitä, että tieliikenteessä olisi noudatettu hevosvetoisille menopeleille kehitettyjä sääntöjä.

Elektronisen julkaisemisen myötä kirjastot ovat uudistaneet kuvailun perusteita. Prosessi on ollut käynnissä jo 1990-luvulta, ja tähän mennessä on luotu atk-luetteloihin soveltuva Functional Requirements for Bibliographic Records - eli FRBR-tietomalli sekä uudet Resource Description and Access - eli RDA-kuvailusäännöt. Henkisesti kirjastot ovat siis irtautuneet ikaikaisesta perinteestä, vaikka monet tietojärjestelmämme kantavat vielä historian painolastia.

Kuvailun periaatteiden ohella on tarpeen muuttaa työkäytäntöjä. Aiemmin keskityttiin kirjaston hankkiman aineiston kuvailuun paikalli-

seen tietokantaan. Mutta lisensoitujen elektronisten kirjojen ja kausijulkaisujen kuvailutiedot saadaan usein valmiina, mikä antaa mahdollisuuden panostaa lisää esimerkiksi yliopistokirjastoissa kehysorganisaation omien julkaisujen ja muiden paikallisten erikoisaineistojen eli niin sanotun harmaan kirjallisuuden kuvailuun. Kun nämä metatiedot siirretään paikallisesta tietokannasta Melinda-yhteisluetteloon ja sieltä edelleen kansainvälisiin tiedonhakujärjestelmiin, kirjasto osallistuu tehokkaasti oman kehysorganisaationsa ja sen tutkimustulosten tunnetuksi tekemiseen sekä kansallisesti että kansainvälisesti. Voi sanoa, että jos kuvailutyön tavoitteet ovat aiemmin suuntautuneet sisäänpäin, oman kehysorganisaation käyttäjien tiedonhaun tarpeiden palvelemiseen, nykyään katsotaan entistä enemmän ulos.

Opinnäytteiden ja muiden paikallisten erikoisaineistojen lisäksi monet kirjastot ovat ryhtyneet kuvailemaan esimerkiksi kokoelmia. Eikä kirjastojen toimiala rajaudu enää vain julkaisuihin. Esimerkiksi Yhdysvalloissa yliopisto- ja tutkimuskirjastojen rooli on laajenemassa tutkimusdatan hallinnan suuntaan, ja tutkijayhteisö on ehkä yllätyksekseenkin havainnut että kirjastoilla on tässä asiassa paljon annettavaa. Kansalliskirjastojen toimiala on laajentunut tietoverkkoihin; ne haravoivat verkkoarkistoihinsa kaiken kansallisessa verkossa vapaasti käytettävissä olevan aineiston riippumatta siitä, onko kyseessä julkaisu, asiakirja, museotalenne tai jokin muu resurssi.

Verkossa muistiorganisaatioiden perinteiset reviiirajat hämärtyvät. Keskinäisen kilpailun asemesta tämä antaa kirjastoille, arkistoille ja museoille mahdollisuuden pohtia yhteistyömahdollisuuksia, ja esimerkiksi Suomessa Kansallinen digitaalinen kirjasto - eli KDK-hanke on osoittautunut kaikille osapuolille hyödylliseksi, eikä vähiten sen vuoksi, että tunnemme nyt toisemme paljon paremmin kuin ennen.

Se, mikä olisi teknisesti mahdollista, ei aina ole lain sallimaa. Verkoarkistosta voidaan muodostaa kokoteksti-indeksi, mutta kaupallisista elektronisista aineistoista ei saa louhia esille uutta informaatiota. Lainsäädäntö ja tekniikka eivät likikään aina etene samaan tahtiin, mutta elektroninen julkaiseminen on paitsi ratkaissut ongelmia, myös luonut koko joukon uusia, joiden ratkominen vaatinee tuumaustauon jos toisenkin.

Julkishallinnossa on tämän myllerryksen myötä pohdittu laajemminkin sitä, millaisia palveluja ja aineistoja voidaan tuottaa yhteisesti. KDK:ssa saadut kokemukset näkyvät kesäkuussa 2013 ilmestyneessä julkisen hallinnon yhteisen metatietopalvelun esiselvityksessä. Se hahmottelee rikkaan palveluympäristön, jonka palveluista muutamia esite-

tään Kansalliskirjaston vastuulle. Yksi niistä on julkishallinnon yhteinen ontologiapalvelu, joka on jo edennyt teoriasta käytäntöön.

Kansalliskirjasto käynnisti esiselvityksen vuoden 2012 julkistetun luonnoksen pohjalta jo keväällä 2013 VM:n ja OKM:n tuella vuoden loppuun kestävän valmisteluprojektin, joka selvittää miten FinnONTO-hankkeessa luodusta kokeellisesta ONKI-ontologiakirjastopalvelusta ja siihen sisältyvästä Yleisestä suomalaisesta ontologiasta (YSO) voidaan luoda koko julkishallinnon palvelu. Uuden ONKIn ensimmäinen versio julkistettiin marraskuussa 2013 osoitteessa <http://kansalliskirjasto.onki.fi/fi/>.

Ontologiakirjasto siirtyi projektivaiheen jälkeen Kansalliskirjaston vastuulle muun muassa siksi, että kirjasto on jo 1980-luvun lopulta ylläpitänyt yhteistyössä muiden kirjastojen kanssa YSO:n perustana käytettyä Yleistä suomalaista asiasanastoa, mikä antaa kirjastolle hyvän pohjan sanastotyöhön. Mielenkiintoisena haasteena on se, että koko julkishallinnolle suunnattava palvelun sisältö on vääjäämättä vähän erilainen kuin kirjastojen palvelun. Kirjastojen sisällönkuvailuun riittää muutama tuhat paikan nimeä, mutta Maanmittauslaitoksella on niitä noin 800 000.

Metatietopalvelun esiselvityksen linjauksiin kuuluvat myös esimerkiksi ehdotukset yhteisestä nimitietopalvelusta, johon sisältyisivät esimerkiksi henkilöiden ja organisaatioiden nimet, sekä tunnuspalvelusta, josta voitaisiin hakea esimerkiksi korkeakoulujen julkaisuille, tutkimusaineistoille ja muille dokumenteille pysyvät ja ainutkertaiset tunnukset. Kansalliskirjasto on neuvotellut näiden palveluiden käynnistämisestä eri tahojen kanssa.

Nimitietopalvelu on järkevää toteuttaa kansainvälisenä yhteistyönä. Kansalliskirjasto liittyi jo vuonna 2013 International Standard Name Identifier -tunnusjärjestelmän jäseneksi, jonka jälkeen kirjastolla ja sen yhteistyökumppaneilla on oikeus käyttää kansainvälisen ISNI-tietokannan (<http://isni.oclc.nl>) sisältämiä julkisten identiteettien tunnuksia. Tällöin esimerkiksi samannimiset tutkijat voidaan erottaa toisistaan ISNI-tunnuksen ja sitä tukevien metatietojen avulla. Nimitietopalvelu helpottaa myös esimerkiksi henkilöiden sekä korkeakoulujen ja niiden yksiköiden nimenmuutosten seuranta.

KANSALLINEN DIGITAALINEN KIRJASTO

Opetus- ja kulttuuriministeriön Kansallinen digitaalinen kirjasto -hankkeen kunnianhimoisena tavoitteena on varmistaa kulttuurin ja tieteen

digitaalisten tietovarantojen tehokas ja laadukas hallinta, jakelu ja pitkäaikaissäilytys. Projektissa ovat mukana periaatteessa kaikki Opetus- ja kulttuuriministeriön hallinnonalan kirjastot, arkistot ja museot sekä Tieteen tietotekniikan keskus CSC niiden tietoteknisistä ratkaisuista vastaavana toimijana.

KDK-hankkeessa on rakennettu muistiorganisaatioiden nykyisten järjestelmien rinnalle yhteinen tiedonhakupalvelu Finna, joka siirtyi testivaiheesta tuotantoon syksyllä 2013. Finnan rinnalla on suunniteltu elektronisten aineistojen pitkäaikaissäilytys- eli PAS-järjestelmää. Aineistot ja niitä koskevat metatiedot siirretään muistiorganisaatioiden nykyisistä sovelluksista Finnaan ja PAS-sovellukseen tarkoin määriteltyjen rajapintojen kautta. Niitä voivat jatkossa soveltaa muutkin julkishallinnon organisaatiot, jos ne haluavat välttää oman PAS-järjestelmän rakentamisen kustannuksilta.

Käyttäjän näkökulmasta avoimen lähdekoodin VuFind-ohjelmistoon perustuva Finna eroaa perinteisestä kirjaston näyttöluettelosta jo ensi näkemältä monipuolisten hakuominaisuuksiensa ansiosta. Mutta vielä merkittävämpää on se, että tietokantaan voidaan haravoida metatietoja kirjastojen, arkistojen ja museoiden lisäksi periaatteessa mistä tahansa muualtakin, kunhan metatiedot ovat semanttisesti riittävän yhteismitallisia ja standardirajapinnan kautta ohjelmallisesti poimittavissa. KDK-hankkeen ansiosta julkishallinnossa on luotu periaatteet hyvin laajojen yhteisten tietojärjestelmien luontiin, ja rajoittavana tekijänä ei ole enää tekniikka vaan osallistuvien organisaatioiden halukkuus saada tietonsa yhteiseen hakujärjestelmään.

KDK:n PAS-järjestelmän arvioidaan olevan kokonaisuudessaan tuotannossa vuonna 2016; Tähän mennessä on rakennettu toiminnan yleiset periaatteet sekä IDA-palvelu, jonka avulla voidaan taata tutkimusdatan bittitason säilyttäminen. Pitkäaikaissäilytys on erityisen haasteellista sen vuoksi, että se on prosessi, joka alkaa silloin, kun elektroninen dokumentti luodaan. PAS-järjestelmä on enemmän kuin vain sovellus; se kattaa myös tarkoin määritellyt toimintaprosessit, joiden avulla muun muassa kerätään pitkäaikaissäilytykseen tarvittavat metatiedot.

Pitkäaikaissäilytys perustuu hallinnolliselle metadatalle, joka jaetaan tekniseen, pitkäaikaissäilytyksen ja käyttöoikeuksien metadataan. Teknisen metadatan avulla ilmaistaan esimerkiksi dokumentin tiedostomuoto (OOXML), ohjelmisto jolla tiedosto on tehty tai jolla se on luettavissa (Windows Word 2010) sekä tiedoston tarkistussumma, jonka avulla voidaan varmistua siitä, että tiedosto on säilynyt muuttumattomana ennen PAS-järjestelmään siirtämistä.

Pitkäaikaissäilytyksen metadataan tallennetaan muun muassa tiedot dokumentin migraatioista (esimerkiksi OOXML – PDF/A), siinä käytetyistä ohjelmista (Word 2010 OOXML – PDF -muunnokseen ja Acrobat PDF:stä PDF/A -konversioon) sekä alkuperäisen ja muunnetun tiedoston sisällöllisistä eroista. Käyttöoikeuksien metatiedoissa määritellään, ketkä saavat käyttää dokumenttia ja millä tavoin. Tämän metatiedon avulla pitkäaikaissäilytysjärjestelmien pitää esimerkiksi varoittaa tallennetusta aineistosta vastaavia tahoja siitä, että tietyssä tiedostomuodossa olevat dokumentit ovat vanhenemassa (eli niiden tulintaan tarvittavia sovelluksia ei pian enää voida käyttää), kertoa millä sovelluksilla dokumentit ovat muunnettavissa uuteen tiedostoformaattiin ja mitä ongelmia tähän muutokseen liittyy.

Loppukäyttäjää tämä metatieto auttaa löytämään teosten eri-ikäisistä elektronisista versioista ne, jotka soveltuvat heidän tarpeisiinsa ja teknisiin mahdollisuuksiinsa parhaiten. Joku voi haluta mieluiten alkuperäisen version, vaikka sen avaaminen edellyttäisikin ”eksotisten” eli vanhojen ohjelmistojen käyttämistä, jollekin toiselle taas kelpaa uusin ja helppokäyttöisin versio, vaikka sen ulkoasu ja joiltakin osin kenties sisältökin poikkeaisi alkuperäisestä.

Hallinnollista metatietoa tuotetaan osin automaattisesti, osin perinteiseen tapaan käsin. Näiden metatietojen on oltava ainakin osittain koneymärrettäviä, jotta elektronisten aineistojen hallinnointia voitaisiin automatisoida. Jos KDK-hankkeeseen osallistuvien organisaatioiden pitäisi itse tuottaa kaikki tarvittava hallinnollinen metatieto, urakka olisi melkoinen. Onneksi hallinnollisen metatiedon tuottamisessa ei ole mitään muistiorganisaatioille tai Suomelle erityistä piirrettä. KDK-hanke voi käyttää esimerkiksi Englannissa koottuja tietoja siitä, mitä ohjelmistoja eri tiedostomuotojen käsittelyyn voidaan soveltaa. Ja toisaalta Suomessa koko julkishallinto voi käyttää hyväksi KDK-linjauksia ja -palveluita. Projekti on esimerkiksi määritellyt pitkäaikaissäilytykseen soveltuvat tiedostomuodot sekä tämän soveltuvuuden arviointikriteerit.

KDK-linjausten sovellusala ei rajaudu vain julkaisuihin, arkistomateriaaliin tai museoaineistoihin. Periaatteessa mikä tahansa muukin aineisto voidaan käsitellä KDK:n ”paketointisuositukseen” mukaisesti. Ensimmäinen koetinkivi on tutkimusdata: Opetus- ja kulttuuriministeriön Tutkimuksen tietoaineistot eli TTA-hanke (<http://www.csc.fi/sivut/e-infra/tietoaineistot>) soveltaa pitkäaikaissäilytyksen osalta KDK:n oppeja. Tämä on hyvä alku – on monia syitä toivoa, että KDK-linjauksia käytetään julkishallinnossa laajemminkin, eikä vain

julkishallinnossa vaan myös yleisemmin Suomessa aina, kun on tarpeen säilyttää elektronisia aineistoja pitkään.

Pullonkaulaksi voi muodostua se, että ainakin toistaiseksi pitkäaikais säilytyksen asiantuntijoita on vähän. Esimerkiksi kirjastoille tämä uusi vastuu merkitsee vaativaa uudelleen kouluttautumista. Pitkäaikais säilytys onkin hyvä esimerkki kirjastotyön muutoksesta. Jotkut tehtävät, kuten painettujen lehtien saapumisvalvonta ja lehtikierto, ovat katoamassa, mutta samaan aikaan kirjastoille tulee uusia ja entistä vaativampia vastuita, ja asiakaskunta laajenee. Kirjastojen johdon vastuulla on huolehtia esimerkiksi henkilökunnan kouluttautumisesta siten, että osaaminen vastaa uutta, entistä laajempaa ja vaativampaa tehtäväkenttää, jonka taustalla on elektronisten aineiston hallinnointi.

Uusien taitojen ohella kirjastojen henkilökunta tarvitsee vastuidensa hoitamiseen myös uudenlaisia työkaluja sekä linjauksia siitä, miten näitä välineitä käytetään.

PALVELUALUSTAT

Huolimatta KDK-hankkeen tarjoamista keskitetyistä palveluista kirjastot tarvitsevat edelleen omia järjestelmiä. Integroitujen kirjastojärjestelmien seuraajiksi rakennetaan palvelualustoja (library service platform). Ne ovat sovelluksia, joiden avulla voidaan hallinnoida rinnan sekä painettuja että elektronisia aineistoja niille luonteenomaisella tavalla. Suomen kirjastoverkossa palvelualusta voisi siis periaatteessa korvata paitsi Voyagerin myös elektronisten aineistojen käsittelyyn tarkoitettuja ohjelmistoja.

Toistaiseksi on vasta vähän käytännön näyttöjä palvelualustojen tarjoamista käytännön eduista koska täysin valmiita palvelualustasovelluksia ei ole. Teoriassa järjestelmäpäivitys perinteisestä kirjastojärjestelmästä palvelualustaan tuo merkittäviä etuja, mutta huono toteutus voi pilata hyvinkin idean. Eivätkä kirjastotkaan välttämättä tiedä mitä haluavat. Perinteisen integroidun kirjastojärjestelmän hankinta oli suoraviivaista, koska näiden järjestelmien toiminnot tunnettiin pitkän käytännön kokemuksen pohjalta läpikotaisin. Palvelualustasovelluksen hankinta on hankalampi pähkinä purtavaksi – ensiksi on päätettävä, mitä toimintoja uudessa järjestelmässä tulee olla, ja mitä vanhoja järjestelmiä uuden sovelluksen pitäisi korvata.

Perinteiset kirjastojärjestelmät alkoivat vanhan avioparin tapaan muistuttaa aikaa myöden yhä enemmän toisiaan, mutta palvelualusta-

sovelluksissa on edelleen huomattavia toiminnallisia eroja eikä kirjasto-sektorilla vallitse yksimielisyyttä siitä, mitkä piirteet ovat välttämättömiä ja millaiset toimintaperiaatteet suotavia. Ei ihme, että palvelualueina markkinoidaan järjestelmiä, jotka ovat edelleen vahvasti vanhassa kiinni. 5–10 vuoden päästä tilanne lienee selkeytynyt, mutta tällä hetkellä jokainen kirjastojärjestelmäprojekti joutuu tekemään myös periaatetason linjauksia.

Yksi kirjastojärjestelmän ja palvelualueen periaatteellinen ero liittyy metatietoihin. Perinteisissä kirjastojärjestelmissä kirjastojen metatiedot ovat siilossa. 1960-luvulla kehitetty omintakeinen tietorakenne toimii edelleen hyvin kirjastojen välisessä tiedonsiirrossa, mutta se vaikeuttaa metatietojen siirtoa muihin organisaatioihin sekä kirjastojen metatietojen tarjoamista verkossa avoimena datana. Nykyisillä teknisillä ratkaisuilla kirjastot eivät hevin pääse osaksi semanttista Webiä, mikä kuitenkin on tavoitteena.

Semanttiseen webiin liittyvät kokeilut kirjastoissa on aloitettu jo muutamia vuosia sitten. Esimerkiksi British Libraryllä, Deutsche Nationalbibliothekilla ja Bibliotheque Nationale de Francella oli jo omia kokeiluprojekteja, kun kirjastojen nykyisestä MARC 21 -formaattista vastaava Kongressin kirjasto lokakuussa 2011 ilmoitti käynnistäneensä BIBFRAME-hankkeen, jonka tavoitteena on semanttisen Webin avoimen linkitetyn datan ideaalien mukaisen uuden metatietoformaatin kehittäminen.

Tätä kirjoitettaessa BIBFRAME-hanke on vielä kesken, emmekä tiedä milloin uusi formaatti valmistuu. Monia periaatekysymyksiäkin on auki, mutta yksi reunaehdoista on, että perinteisessä muodossa oleva metatieto on voitava jäännöksettömästi muuntaa uuteen muottiin ja jälleen takaisin. Muutoin kirjastoverkossa ei olisi mahdollista käyttää rinnan uutta ja vanhaa metatietomäärittystä tukevia järjestelmiä. Koska järjestelmien modernisointi on iso urakka, on hyviä syitä olettaa, että siirtymäkaudesta tulee pitkä.

Kansalliskirjasto käynnisti OKM:n rahoituksella vuonna 2013 Uusi kirjastojärjestelmä- eli UKJ-hankkeen, jonka sisäinen valmistelu oli aloitettu jo 2011. Sen tavoitteena on laatia uuden kirjastojärjestelmän (palvelualueen) vaatimusmäärittely ja sovelluksen käyttöönottoprojektin hankesuunnitelma vuoden 2013 loppuun mennessä. Käyttöönottoprojekti on tarkoitus toteuttaa tämän valmistelun pohjalta erillisenä hankkeena alkaen 2014.

Yksi käyttöönottohankkeen isoista periaatteellisista linjauksista on metatietoratkaisu. Jos kirjastojen uuden metatietoformaatin kehittä-

täminen etenee suunnitelmien mukaisesti, se on yksi – mutta vain yksi – niistä metatietomäärityksistä, joita uuden järjestelmän pitää tukea. Kansallisessa kirjastoverkossa ei ole mahdollista siirtyä ”yhdessä yössä” uuden formaatin käyttöön, vaan prosessi tulee Suomessakin kestämään vuosia. Yhteisten järjestelmien on sen vuoksi tuettava sekä uutta että vanhaa formaattia. Tämän ei pitäisi olla kovin hankalaa, koska yksi keskeinen uuden formaatin suunnittelun periaate on että MARC 21 -muotoinen metatieto pitää voida muuttaa BIBFRAME-muotoon ja taas takaisin ilman hävikkiä.

AVOIMET LINKITETYT KIRJASTOT

Tulevaisuuden kirjastot sulautuvat verkkoon. Niiden kokoelmatiedot ovat tarjolla Googlen kaltaisten yleisten hakupalveluiden kautta, ja digitointihankkeiden sekä elektronisen julkaisemisen kasvun myötä suuri osa kaikesta relevantista aineistosta on tarjolla internetissä: osin vapaasti, osin maksullisesti. Aineistojen tarjonta perustunee edelleen osittain maksullisiin lisensseihin, vaikka avoin rinnakkaisjulkaiseminen lisääntykin. Mutta tästä rinnakkaisjulkaisusta aineistosta kirjastot louhivat käyttäjilleen hyödyllisiä metatietoja, joita manuaalinen luettelointi ei tavoita.

Kirjastojen eri tavoin tuottamat metatiedot ovat osa semanttista Webiä. Metatiedon avoimuuden ansiosta kuka tahansa voi poimia kirjastojen tuottamia kuvailutietoja ja uusiokäyttää niitä omissa tietojärjestelmissään. Linkkien luomisesta ja ylläpidosta on tullut merkittävä osa kuvailutyötä; luetteloijat joutuvat arvioimaan verkon tietolähteiden luotettavuutta.

Kun paikallisten tietokantojen merkitys vähenee, kirjastot panostavat kansallisiin ja kansainvälisiin tietojärjestelmiin sekä entistäkin laajempaan yhteistyöhön, joka ylittää perinteiset sektorirajat.

Kirjastojen vastuualue kirjaketjussa laajenee elektronisen julkaisemisen myötä. Kustantajat lisensoivat maksulliset aineistot kirjastoille, jotka huolehtivat niiden jakelusta asiakkaille ja viime kädessä myös pitkäaikaissäilyttämisestä sen jälkeen, kun kustantajan toiminta on päättynyt tai kun aineiston kaupallinen elinkaari on kustantajan mielestä ohi.

Kirjastot saavat uusia tehtäviä, joiden parissa sovelletaan uusia taitoja perinteisesti ja perinteisiä taitoja uudella tavalla. Esimerkiksi tutkimusdataa kootaan järjestelmiin, joita kirjastot ylläpitävät yhdes-

sä tutkijoiden ja korkeakoulujen muun henkilökunnan kanssa. Tutkimusdata ja julkaisuarkistoissa oleva aineisto liitetään keskitettyyn pitkäaikaissäilytysjärjestelmään, jolla taataan digitaalisten aineistojen käytettävyys pitkälle tulevaisuuteen.

Kun aineiston sijaintipaikalla ei enää ole merkitystä, kirjastojen kansallinen ja kansainvälinen yhteistyö lisääntyy. Kustannuksia minimoidaan esimerkiksi yhteisillä julkaisuarkistoilla, ja pitkäaikaissäilytysjärjestelmän kaltaisia todella vaativia palveluita ei edes yritetä toteuttaa paikallisesti.

Keskitettyjen palveluiden kate ei rajaudu kirjastoihin, vaan kohderyhmä voi olla koko julkishallinto. Opittuaan ensin tekemään läheistä yhteistyötä toistensa kanssa esimerkiksi julkaisujen kuvailussa, kirjastojen on jatkossa sopeuduttava esimerkiksi siihen, että ylläpidämme paikkaontologiaa yhdessä Maanmittauslaitoksen partnerina, julkishallinnon yhteistä nimitietopalvelua Museoviraston ja Kansallisarkiston kanssa ja pitkäaikaissäilytyssovellusta Tieteen tietotekniikan keskus CSC:n ylläpitämässä palveluinfrastruktuurissa.

Kirjaketjussa on toimijoita, joiden tulevaisuus ei näytä valoisalta. Esimerkiksi kirjakauppojen omankin arvion mukaan niiden määrä vähenee. Kirjastojen näkymät ovat hyvät, mutta meiltäkin edellytetään sopeutumista toimintaympäristön muutokseen. Perinteisiin aineistoihin ja palveluihin nojaava kirjasto, joka ei liittoudu muiden kanssa, voi maalata itsensä nurkkaan. Yhteistyössä toistemme ja muiden muistiorganisaatioiden kanssa voimme vastata käyttäjien muuttuviin tarpeisiin.

LISÄLUKEMISTA:

FRBR-tietomalli

http://en.wikipedia.org/wiki/Functional_Requirements_for_Bibliographic_Records

RDA-kuvailusäännöt

http://en.wikipedia.org/wiki/Resource_Description_and_Access

Julkisen hallinnon metatietopalvelun esiselvitys

http://www.vm.fi/vm/fi/16_ict_toiminta/01_yhteentoimivuus/index.jsp

Kansallinen digitaalinen kirjasto -hanke

<http://www.kdk.fi/fi/>

Finna-hakujärjestelmä

<https://www.finna.fi/>

ONKI-ontologiakirjasto

<http://kansalliskirjasto.onki.fi/fi/>

IDA-säilytyspalvelu

<http://www.csc.fi/sivut/ida>

Pitkäaikaissäilytykseen soveltuvat tiedostomuodot

<http://www.kdk.fi/images/tiedostot/KDK-PAS-tiedostomuodot.pdf>

Pitkääikaissäilytettävän aineiston paketoitimääritys

http://www.kdk.fi/images/tiedostot/KDK_metatiedot_ja_aineiston_pakointi_v1.2.pdf

Lisätietoja palveluustasovelluksista ks. Information standards quarterly. Winter 2012 (vol. 24 no. 1).

<http://dx.doi.org/10.3789/isqv24n1.2012>

BIBFRAME-projekti

<http://bibframe.org/>

KARI SMOLANDER & VESA HARMAAKORPI

KIRJA TULEVAISUUDEN TIETOYMPÄRISTÖSSÄ – TEKNOLOGIAN NÄKÖKULMA

JOHDANTO

Kirjan ja painetun tekstin roolin muutos on yksi tämän kirjan keskeisistä teemoista. Kirjaan esineenä ja tietoympäristömme keskeisenä mediana on kohdistumassa eräänlainen uusi vallankumous, jota on kirjan alussa kuvattu seikka-peräisesti. Tämä, kuten monet aiemmatkin vallankumoukset, on tapahtumassa uusien teknologioiden myötävaikutuksella. Muutoksessa läsnäolijoina

emme vielä osaa sanoa, onko tämä murros suurempi kuin Gutenbergin kirjapainoteknologian keksiminen, mutta on selvää, että muutos on laaja-alainen, nopea ja tekniikan kehityksen mahdollistama.

Kirjapainotaidon ja muiden menneiden aikojen tietotekniikan kehitysasteet lienevät olleet melkein yksinomaan positiivisia asioita tietoympäristöjen kehittymisen kannalta – kun ajattelemme demokration kehittymistä ja sivistyksen leviämistä. Prosessi oli pitkään myös hyvin lineaarinen eikä itse asiassa oppiminen teknologian seurauksena muuttunut kovinkaan paljon. Internetin ja mobiiliteknologioiden uudet sovellukset sen sijaan uhkaavat muuttaa – ja ovat jo osin muuttaneetkin – koko tietoympäristömme.

Tietoympäristöllä tarkoitamme tapoja ja saatavilla olevia välineitä, joilla tietoa pystytään löytämään, ymmärtämään ja käyttämään. Kirjan tässä luvussa keskustelemme kirjan roolista tulevaisuuden tietoympäris-

tössä: ensin vertaamme perinteisen ja sähköisen kirjan eroja keskeisten ominaisuuksien osalta. Teknologinen kehitys voi uhata painetun kirjan asemaa toden teolla, mikä johtaisi mullistukseen tietoympäristössämme. Tähän liittyen olemme kuvitelleet tulevaisuuden yliopiston tieto- ja oppimisympäristön sellaisena kuin teknologia mahdollistaisi sen painetun kirjan ”kuoleman” jälkeen. Seuraamme erästä venäläistä teatterigurua, joka totesi intuition olevan uskonnossa ja taiteessa tiedon synonyymi. Me uskomme näin olevan myös innovoinnissa. Teknologisesti tällainen muutos on helppo kuvitella, mutta muutoksen riskit ja sivuvaikutukset, sekä positiiviset että negatiiviset, ovat vielä epäselviä.

PERINTEISEN JA SÄHKÖISEN KIRJAN TEKNISET EROT

Aloitamme keskustelumme pohtimalla perinteisen ja sähköisen kirjan eroja teknisestä näkökulmasta. Ymmärrämme kaikki perinteisen kirjan teknisen olemuksen: se on liimattu tai sidottu pino paperia, jolla on painomustetta. Löytääkseen lukijansa se tarvitsee monimutkaisen ja hajautetun logistisen järjestelmän, joka koostuu esimerkiksi kustantajista, kirjapainoista, kuljetusliikkeistä ja kirjakaupoista. Sähköinen kirja on tekniseltä perusolemukseltaan varsin erilainen: se voidaan käsittää tietokoneohjelmaksi, jota ajetaan lukulaitteen tai lukuohjelmiston muodostamassa virtuaalikoneessa. Täten sähköinen kirja on täysin aineeton jono numeroita, jonka lukulaite tai -ohjelmisto pystyy tulkitsemaan ja mahdollistamaan laitteen käyttäjälle lukemisen. Tietokoneohjelmiin yleisesti pätevät seuraavat ominaisuudet:

- Ne ovat aineettomia ja aistein niitä ei voi suoraan havaita.
- Niiden kopiointi ei kuluta materiaalia eikä käytännössä tuota kustannuksia.
- Muutokset, uudet ominaisuudet ja versiot eivät myöskään tuota materiaalikustannuksia.
- Niitä ei tarvitse valmistaa – sen sijaan ne suunnitellaan ja toteutetaan kerran.
- Niiden jakelu ei edellytä materiaalin liikuttelua.
- Niiden käyttöä voidaan seurata tietoverkkojen välityksellä, jos niihin on instrumentoitu tarvittavat monitorointiominaisuudet.
- Niitä voidaan myös muuttaa tietoverkkojen välityksellä – myös käyttäjän tietämättä.

Useimmiten sähköinen kirja nähdään lähinnä uutena versiona perinteisestä paperille painetusta kirjasta. Tällöin sen funktiona on tarjota samaa lineaarisesti etenevää sisältöä samalla tavalla kuin ”oikeakin” sisältö, painettu kirja, jota sähköinen kirja jäljittelee. Teknisesti sähköisen kirjan lukulaitteelle osuvampi metafora on kuitenkin internet-selain. Niin kuin tiedämme ja olemme itse kukin kokeneet, sisältöä voi esittää internet-selaimessa monin eri tavoin ja toiminnolliset mahdollisuudet ovat lähes rajattomat. Lukulaitteissa on luonnollisesti monenlaisia rajoitteita, kuten vähäinen muistin määrä ja alhainen prosessoriteho, jotka tekevät monista toiminnallisuuksista käytännössä mahdottomia, mutta periaatteen tasolla mahdollisuudet ovat samankaltaisia. Molemmat voivat olla yhteydessä tietoverkkoon, pystyvät interaktioon ympäristönsä kanssa ja voivat näyttää muuttuvaa monimediasisältöä.

Käymme seuraavassa läpi joitakin keskeisiä perinteisten ja sähköisten kirjojen ominaisuuksia ja vertaamme niitä teknisestä näkökulmasta. Tarkoituksemme ei ole todeta sähköisen kirjan osalta nykytilaa, joka ei vielä hyödynnä kaikkea tekniikan mahdollistamaa, vaan keskustella teknisistä ominaisuuksista periaatteellisesti. Olemme valinneet vertailtaviksi ominaisuuksiksi seuraavat:

- Sisältö: lukijan kiinnostuksen kohde ja syy kirjan hankintaan
- Formaatti: kirjan ulkoasu ja luettavuusominaisuudet
- Tekijyys: tekijänoikeudet ja vastuu sisällöstä
- Valvottavuus: ulkopuolisten tahojen mahdollisuudet seurata lukutapahtumaa
- Henkilökohtaisuus: kirjan kopion omistus ja hallinta
- Kopioitavuus: lukijan mahdollisuudet ottaa kopioita kirjasta muuhun käyttöön
- Lineaarisuus: sisällön etenemisen vaihtoehdot
- Sosiaalisuus: mahdollisuus sosiaaliseen interaktioon suoraan kirjan välityksellä

SISÄLTÖ

Sähköinen kirja pystyy esittämään saman tekstisisällön kuin perinteinenkin. Suurin sisältöön liittyvä ero on sähköisen kirjan dynaamisuudessa. Aineettomana tietokoneohjelmana sähköisen kirjan sisällön voi muuttaa milloin tahansa ilman hukattua materiaalia. Perinteisen kirjan sisältö on sen sijaan kiinnitetty painohetkellä. Sen sisällön muuttaminen vaatii uuden painoksen ja mahdollisesti vanhojen painosten tuhoamisen. Sähköisen kirjan sisältö voi sen sijaan olla muuttuva ja dynaaminen. Lukulaite voi päivittää sisältöä internet-yhteyden kautta. Tämä voi tapahtua joko

käyttäjän ehdoilla tai täysin käyttäjän huomaamatta. Tämä voi olla haaste tulevaisuuden historiankirjoittajille – teoriassa on mahdollista tunkeutua julkaisujärjestelmiin ja muuttaa sisältöä.

FORMAATTI

Nostalgisesti kirjaan suhtautuvat toteavat usein paperisen kirjan olevan ylivertainen käyttöliittymä lukemiseen. Monessa suhteessa se sitä onkin. Sitä on helppo selaila. Esineenä siihen voi muodostaa tunnesiiteen. Sen lukemiseen ei tarvita sähköä (mutta kylläkin energiaa valon!). Painotekniikka on kehittynyt huippuunsa satojen vuosien aikana, vaikka normaaleissa kirjoissa tätä ei välttämättä kylläkään huomaa.

Perinteisellä kirjalla on kuitenkin formaatissaan yksi heikkous, jonka vuoksi sähköisellä kirjallakin on etunsa. Perinteisen kirjan formaatti määrittyy painohetkellä ja sen jälkeen sitä ei voi muuttaa. Varsinkin ikänäköiset joutuvat käyttämään optisia lisälaitteita (silmälaseja) lukeakseen pienellä painetun tekstin. Sähköisessä kirjassa ulkoasu ja luettavuus ovat sen sijaan lukijan valittavissa. Kehittyneimmät lukulaitteet mahdollistavat lähes minkä tahansa formaattiin liittyvän yksityiskohdan muuttamisen käyttäjän toimesta. Kirjasimen, värit, marginaalit, taustavalon jne. voi säätää haluamakseen, jolloin lukeminen muodostuu helpoksi myös ikänäköisillä ja näkövammaisilla.

TEKIJYYS

Tekijyydellä tarkoitamme tässä ominaisuutta, joka määrittää kirjan tekijänoikeudet ja oikeudelliset vastuut. Sähköisellä kirjalla on teknisiä ominaisuuksia, jotka hämärtävät tekijyyttä. Perinteisessä kirjassa tekijyys sen sijaan on yleensä selkeä: se määrittyy käsikirjoituksessa. Kirjan alussa tai kannessa kerrotaan selkeästi vastuullinen tekijä. Periaatteessa näin on myös sähköisessä kirjassa, mutta tietyt tekniset ominaisuudet voivat tehdä tämän epäselväksi lukijalle. Sähköisen kirjan sisältö voi linkittyä muuhun sisältöön dynaamisesti ja teknisesti linkit on mahdollista toteuttaa käyttäjän näkökulmasta lähes saumattomasti. Linkin kohde voi olla esimerkiksi internetissä tai lukulaitteen muussa sisällössä ja linkitys voi tapahtua lukulaitteen oman toiminnallisuuden kautta. Teknisesti tekijyys voidaan tässäkin erotella helposti, mutta lukijalle tekijyys voi jäädä epäselväksi.

VALVOTTAVUUS

Edward Snowdenin paljastusten jälkeen on selvää, että meitä valvotaan. Tätä tapahtuu eri maiden hallitusten toimesta, mutta myös yksityiset yritykset keräävät mahdollisimman paljon tietoa yksityisistä ihmisistä maailmanlaajuisesti käyttäen mitä erilaisimpia menetelmiä. Sähköiset kirjat eivät ole tästä poikkeus. Erityisen alttiiksi valvonnalle sähköisen kirjan tekee sen kopioinnin ja lisensoinnin valvonnan keskittyminen suurten amerikkalaisyrityksien, Adoben, Googlen ja Amazonin, käsiin. Kun lukulaite on edes ajoittain internet-yhteydessä tai kaapelilla yhdistettynä tietokoneeseen, mikään ei periaatteellisesti estä sitä lähettämästä täydellistä lukuraporttia lisenssivalvojalle. Lisäksi lukemisen voi rekisteröidä minkä tahansa sisältöyksikön (sivu, luku, kirja) tarkkuudella ja myös lukemiseen käytetyn ajan voi raportoida. Snowden on osoittanut, että hallitukset pystyvät saamaan käyttöönsä myös yksityisten yritysten seurantatietoja. Jos tämä jatkuu kun sähköiset kirjat yleistyvät, on hallitusten mahdollista profiloita vastustajansa myös lukemistietojen perusteella. Perinteinen kirja ei mahdollista mitään tällaista.

HENKILÖKOHTAISUUS

Perinteinen kirja ei ole sidoksissa henkilöön. Se on kuin mikä tahansa esine, jonka voi siirtää, lainata ja myydä henkilöltä toiselle tai jättää perinnöksi. Ihmisillä on selkeä ja vakiintunut käsitys perinteisen kirjan henkilökohtaisuuteen liittyvistä ominaisuuksista.

Sen sijaan sähköisen kirjan henkilökohtaisuus on yleisesti epäselvä asia lukijoille. Sähköinen kirja ei yleensä ole siirrettävissä eikä myytävissä henkilöltä toiselle. Sähköisen kirjan lainaaminen on vain rajatusti mahdollista yksityishenkilöiden kesken. Tämä johtuu siitä, että sähköinen kirja ei ole esine vaan lukuoikeus. Tästä syystä myös sähköiseen kirjaan liittyvät perintö- ja omistuskäytännöt ovat epäselviä ja vakiintumattomia. Tämä pätee lähes kaikkeen sähköiseen sisältöön.

KOPIOITAVUUS

Perinteisen kirjan kopioiminen on epäkäytännöllistä ja suhteellisen kallista. Useimmiten on helpompaa ja edullisempaa ostaa uusi kappale kirjasta kuin käyttää kopiokonetta kirjan kopioimiseen. Kuten tietokoneohjelman, sähköisen kirjan kopiointi on periaatteessa yksinkertaista: kaikki tietoko-

neiden käyttöjärjestelmät antavat mahdollisuuden tehdä bittitason identtinen kopio mistä tahansa tiedostosta. Ainoan esteen tälle muodostaa sisällön salaus ja suojaus, jonka lukulaite purkaa lisenssivalvojalta (esim. Adobe tai Amazon) saamansa valtuuden avulla. Hakkerit ovat kuitenkin pystyneet purkamaan kaikkien nykyisten sähköisten kirjojen suojausten. Tämä tarkoittaa, että periaatteessa kaikkien nykyisten sähkökirjojen suojaus on purettavissa, jolloin kopiointi on hyvin helppoa, joskin useimmiten laitonta.

LINEAARISUUS

Useimmat perinteiset kirjat ovat tarkoitettut luettavaksi lineaarisesti sivujärjestyksessä. Hakemistoteosten toteuttaminenkin perinteisessä muodossa edellyttää lineaarisuutta. Lineaarisen järjestyksen avulla etsitään oikea sisältö selaamalla ja sivujen järjestysnumerolla.

Sähköinen kirja ei edellytä lineaarisuutta. Jos vain lukulaite toteuttaa toiminnallisuuden, epälineaarinen hypertekstimäinen sisältö on helppo toteuttaa. Sähköinen sisältö ei ole rajoittunut lineaarisuuteen ja periaatteessa mikä tahansa muoto, puu tai jopa syklinen on mahdollista toteuttaa.

SOSIAALISUUS

Perinteisen kirjan kautta ei pysty suoraan saamaan yhteyttä toisiin ihmisiin: niissä ei ole suoraa sosiaalista interaktiota. Sen sijaan sähköisessä kirjassa sosiaalinen interaktio on mahdollista toteuttaa kirjan toimintona. Tällaisia toimintoja ei vielä ole juurikaan sähköisissä kirjoissa yksinkertaista Facebook- tai Twitter-jakoa lukuun ottamatta, mutta on oletettavaa, että tällais-takin tullaan toteuttamaan.

YHTEENVETO: PERINTEISEN JA SÄHKÖISEN KIRJAN EROT

	PERINTEINEN KIRJA	SÄHKÖINEN KIRJA
Sisältö	Sisältö kiinnitetty painohetkellä. Sisällön muuttaminen vaatii uuden painoksen.	Sisältö voi olla muuttuva ja dynaaminen. Lukulaite voi päivittää sisältöä internet-yhteyden kautta.
Formaatti	Määrittöy painohetkellä.	Ulkoasu ja luettavuus lukijan valittavissa. Lukeminen helppoa myös ikänäköisillä.

Tekijyys	Määritty käsikirjoituksessa.	Voi linkittyä muuhun sisältöön dynaamisesti – joko internetissä tai lukulaitteen oman toiminnallisuuden kautta.
Valvottavuus	Lukeminen ei seurattavissa.	Lukemista on mahdollista valvoa sivun tai minkä tahansa muun sisältöyksikön tarkkuudella.
Henkilökohtaisuus	Ei sidoksissa henkilöön. Esine, jonka voi siirtää, lainata ja myydä henkilöltä toiselle tai jättää perinnöksi.	Ei yleensä siirrettävissä eikä myytävissä. Lainaminen rajatusti mahdollista. Sähköinen kirja ei ole esine vaan lukuoikeus. Perintökäytännöt epäselviä ja vakiintumattomia.
Kopioitavuus	Kopioiminen epäkäytännöllistä ja suhteellisen kallista.	Kaikkien nykyisten sähkökirjojen suojaus on purettavissa, jolloin kopiointi on hyvin helppoa.
Lineaarisuus	Luetaan yleensä lineaarisesti sivujärjestyksessä.	Epälineaarinen hypertextimäinen sisältö on helppo toteuttaa.
Sosiaalisuus	Ei sisällä suoraa sosiaalista interaktiota.	Sosiaalinen interaktio on mahdollista toteuttaa sähköisen kirjan toimintona.

KUINKA KÄY PAINETULLE KIRJALLE?

Monet ovat varmastikin jo huomanneet lukukokemuksensa muuttuneen. Kirjaa luettaessa tulee yhä useammin tartuttua (vaikka selällään maatesa) vieressä olevaan taulutietokoneeseen ja tarkistettua jokin epäselvä asia tai yksityiskohta. Googleen vain etsitty asia ja johan alkaa selvitä. Haun seurauksena saatetaan ajautua YouTubeen ja niin edelleen. Tämän jälkeen kirja taas kouraan ja lineaarinen lukukokemus jatkuu. Homma toimii periaatteessa ihan hyvin.

Sama toimii vähintään yhtä hyvin myös sähköisen kirjan kanssa, jo niiden kömpelöimmissä muodoissaan – käsissä olevaa esinettä vaihtamatta. Mutta samalla laitteella voi käydä katsomassa lukuhetken lomassa myös sähköposteja tai piipahtaa sosiaalisen median puolella kommentoimassa ystävien tekemisiä tai twiittaamassa työhön liittyvä viesti. Ja edelleen vaikka mukavasti sängyssä loikoillen.

Painetun kirjan kannalta tilanne alkaa mennä vakavaksi silloin, kun aletaan tehdä oikeasti interaktiivisia ”kirjoja”. Niissä hyödynnetään ”kirjan sisällä” erilaisia hyperlinkkejä. Ei tarvitse enää siirtyä toiseen käyt-

töliittymään katsellakseen videoita tai hakeakseen muuta täydentävää tietoa. Tämä tuntuisi siltä suunnalta, jota kohti olemme tulevaisuudessa menossa.

Joidenkin ennusteiden mukaan painettu kirja on osa ekosysteemiä, joka on kuolemassa. Lautta siis palaa Stephen Elopın sanoin. Onko kirjakaupoille käymässä samalla tavalla kuin musiikkikaupoille; niitä ei kohta ole olemassa. Koko ekosysteemi ja logistiikkaketju näyttäisivät supistuvan sitä vauhtia, että jossain vaiheessa ne alkavat menettää kriittisellä tavalla suurtuotannon etuja. Sen jälkeen painettu kirja saattaa muuttua nopeastikin niin kalliiksi, ettei sitä enää haluta ostaa. Painettuja kirjoja tilataan toki enenevässä määrin sähköisistä kirjakaupoista, mikä muuttaa logistiikkaketjua, mutta mikä on se voima, joka saisi ihmiset myös tulevaisuudessa ostamaan painettuja kirjoja ja tyytymään vain lineaariseen lukukokemukseen.

Ei painettu kirja kuole, mutta kuka uskoo sen hegemoniseen asemaan jatkossa? Voi hyvinkin olla niin, että sen tarvitsema ekosysteemi muuttuu siten, että painetusta kirjasta tulee kallis ja elitistinen tuote, jota myydään laajoina valikoimina vain harvinaisissa erikoismyymälöissä ja logistisen hegemonian saavuttaneissa verkkokaupoissa. Tällaiseen vaihtoehtoon tulee ainakin varautua, kun suunnitellaan tulevaisuuden tietoympäristöjä – esimerkiksi yliopiston toimintoja.

KATSAUS TULEVAISUUTEEN - YLIOPISTO TIETO- JA OPPIMISYMPÄRISTÖNÄ

Yliopistot ovat Suomen keskeisimpiä tietoympäristöjä. Keskeisiä oppimisympäristöjä ovat olleet luentosalit ja massiiviset kirjastot. Niiden kannalta painetun kirjan ekosysteemi on ollut ratkaisevan tärkeä, ja opiskelijoiden kuuntelemat luennot ja luentojen tueksi luetut kirjat ovat luoneet keskeisen oppimisprosessin. Kustannuspaineissa tilat tuntuvat kalliilta, ja painetut kirjatkin tulevat volyymien pienentyessä kalliimmiksi. Ehkäpä ne tulevaisuudessa muuttuvat jopa mahdottomiksi ostaa. Katsomme seuraavaksi millaisiksi tietoympäristöiksi teknologia mahdollistaisi yliopistojen oppimisympäristöjen muuttuvan.

Ongelmat tulevat jatkuvasti monimutkaisemmiksi, mikä haastaa omalta osaltaan oppimistapahtumaa. Tulevaisuuden oppimisen muoto näyttäisi olevan rajoja ylittävä, uutta luova, vuorovaikutteinen ja hyvin epälineaarinen. Uusi opiskelijasukupolvi on jo valmiiksi oppinut käyttämään epälineaarisia alustoja. Opiskelijoille uuden teknologian käyttäminen on

hyvinkin tuttua. Vanha oppimisen malli ei tue tätä, mutta teknologia suo aivan uudenlaisia mahdollisuuksia luoda uudenlaisia oppimisen maailmoja. Monimutkaistuvassa maailmassa tarvittavien valmiuksien antaminen näyttää siirtyvän luennoista ja kirjoista erilaisille oppimisalustoille. Ne ovatkin jatkossa huomattavan keskeisiä tietoympäristöjä. Yliopistojen opettajien rooli muuttuu luennoitsijoista ja tentintarkastajista sähköisten oppimisympäristöjen tuottajiksi ja fasilitoijiksi.

Oppimistapahtuman tulee muuttua, ja teknologia voisi olla oiva renki tässä muutoksessa. Nykyaikaiset pilvipalvelut ja internet-sisällöt mahdollistavat täysin virtuaalisen oppimisympäristön, joka ei perustu tiloihin ja painettuun materiaaliin. Tällainen oppimisympäristö ei ole vain yksisuuntainen, tiedon tuottajalta oppijalle suuntautuva, vaan virtuaalinen ympäristö voi sisältää myös oppijan omat materiaalit, tuotokset ja muun relevantin sisällön. Ympäristö mahdollistaa reaaliaikaisen vuorovaikutuksen ja yhteistyön oppimisryhmässä ja opettajan/ohjaajan ja oppijan välillä. Teknisesti sen käytölle ei ole periaatteellisia rajoitteita: sitä voi käyttää missä vain ja millä laitteella tahansa, kunhan tietoliikenneyhteys on riittävä ja laitteessa on riittävät internet-ominaisuudet.

Tällaiseen oppimisympäristöön liittyvään teknologiautopiaan liittyvä ajatus materiaalin rajattomasta saatavuudesta. Tarvittavat sisällöt ovat rajoittamattomasti elektronisesti saatavilla. Opettaja/ohjaaja voi vapaasti liittää oppimisympäristöön oppimistavoitteiden mukaisia sisältöjä, joita oppija hyödyntää aktiivisena tekijänä omissa harjoitustöissään ja muissa oppimiseen liittyvissä aktiviteeteissään. Mikä onkaan kirjan rooli tässä teknologiaautopiassa? Redusoituuko kirja ”sisällöksi”, paloitelluksi jonoksi ASCII-merkkejä, joka on ainesosana virtuaalisessa ”kursissa” tai oppimisympäristössä.

KAIKKI EI OLEKAAN IHAN NÄIN SELVÄÄ

Edellä kuvattu täysin virtuaalinen oppimisympäristö olisi periaatteessa toteutettavissa vaikka heti. Teknicaloudelliset mahdollisuudet siihen ovat olemassa, sosiaalisiinstitutionaalinen inertia vain estää muutoksen toteuttamisen. Ehkäpä osa tästä inertiasta on jopa hyvinkin tervettä, koska tilanne ei ole ollenkaan riskitön. Teemmekin siis pientä riskianalyysia muun muassa aiemmin taulukossa 1 esitettyjä ominaisuuksia hyödyntäen. Taulukko 2 sisältää pohdiskelun näihin ominaisuuksiin liittyvistä muutosvaikutuksista ja riskeistä.

OMINAISUUS	MUUTOSVAIKUTUS JA RISKIT
Sisältö	Digitaalisen sisällön muuttaminen on helppoa ja mahdollista jopa lukijan tietämättä. Tietomurrot ovat mahdollisia. Arkistointi ja säilyvyys epäselvää.
Formaatti	Formaatti eriytyy sisällöstä. Sisällön voi helposti pilkkoa tarkoituksen mukaisiin osiin, jotka voi yhdistää eri käyttötarkoituksiin eri formaateissa. Sisältöjen kokonaisuudet voivat pirstaloitua.
Tekijyys	Dynaamisten linkitysten ja sisällytysten kautta tekijyys voi hämärtyä ja lähdekritiikki vaikeutua.
Valvottavuus	Oppijan seuranta on helppo toteuttaa. Mikä tahansa toimenpide ja tapahtuma voidaan tilastoida ja milloin tahansa raportoida. Väärin toimijalta voidaan poistaa oikeudet tietoon.
Henkilökohtaisuus	Juridiset statusmuutokset (esim. valmistuminen, rikostuomio, työpaikanvaihto) voivat poistaa oikeuden oppimisympäristöön ja tietoon. Hankitusta materiaalista ei jää fyysistä kappaletta siirrettäväksi. Ei ole välttämättä selvää, että tietomateriaali ja siihen liittyvät oppimistulokset tulevat siirretyksi pois virtuaalisesta oppimisympäristöstä.
Kopioitavuus	Esitettävien oppimistulosten kopiointi on helppoa. Materiaalin kopioiminen ja plagioiminen on helppoa. Tämä ei liity virtuaalisuuteen vaan digitaalisuuteen ja on jo havaittu ilmiö.
Lineaarisuus	Kokonaisuuksien hahmottaminen voi vaikeutua. Oppimisesta voi tulla tapahtuma, jossa suuresta materiaalmassasta käydään läpi ja omaksutaan vain kiinnostavimmat ja helpoimmat asiat.
Sosiaalisuus	Välitön ihmisten kohtaaminen voi vähentyä. Sähköinen interaktio on helppoa ja nopeaa, mutta se voi olla myös pinnallista.

Sisältö virtuaalisissa oppimisympäristöissä ei välttämättä liity kokonaisuksiin kirjoihin. Sen sijaan ohjaaja/opettaja voi linkittää erilaisia osia eri kirjoista ja muusta saatavilla olevasta materiaalista. Lisäksi tällainen sisältö voidaan toteuttaa dynaamisena, ajassa muuttavana. Tämä voi olla toivottavaa tai se voi myös johtaa epävarmuuteen ja epäselvyyteen sisällöissä ja niiden tulkinnessa. Lisäksi tällaisten sisältöjen arkistointi ja säilytys on epävarmaa eikä varmasti tiedetä, miten kauan tällaiset sisällöt säilyvät teknologioiden ja palveluiden muuttuessa. Dynaamisuus voi johtaa tekijyyden hämärtymiseen ja lähdekritiikin vaikeutumiseen. Kuinka hahmottaa sisällölliset vastuukysymykset, kun sisältö koostuu eri lähteistä otetuista pätkistä ja paloista?

Lisää valvontaa haluaville virtuaaliset ympäristöt ovat positiivinen kehitysaskel. Mitä tahansa yksityiskohtaa ja tapahtumaa voidaan seurata, tilastoida ja poikkeamiin voidaan määritellä hälytyksiä. Nykyaikaiset laskennalliset menetelmät mahdollistavat erilaisten profiilien laskemisen mitä monimutkaisimmista asioista. Vain mielikuvitus on rajana lisää valvontaa haluaville.

Yksi vaikeimmista kysymyksistä tulevaisuuden oppimisympäristöissä on virtuaalisten sisältöjen pysyvyys ja käyttöoikeudet oppijan kannalta. Mikä tahansa muutos juridisessa statuksessa voi aiheuttaa omien oppinnäytteiden, harjoitusten ja oppimateriaalien katoamisen, mikäli ne on talletettu vain pilveen, virtuaaliseen oppimisympäristöön. Digitaalinen sisältö on helposti kopioitavaa, mutta sen yksittäinen kappale on erittäin helppo hävittää. Helposti käy niin, että tarpeellinen katoaa, mutta kiusalliset asiat jäävät elämään netin syövereihin.

Virtuaalisuus mahdollistaa nopean interaktion, mutta samalla myös nopean plagioinnin. Tämä ei sinänsä ole virtuaalisten oppimisympäristöjen syytä, vaan liittyy digitaalisuuteen ja helppoon kopiointiin. Vaikka interaktio on helppoa ja nopeaa, ilman läsnäoloa toisten aito kohtaaminen voi olla monille vaikeaa. Virtuaaliset oppimisympäristöt voivatkin johtaa pinnallisuuteen ja kätevän materiaalin linkityksen vuoksi myös rusinoiden poimimiseen pullasta: suuresta materiaalmassasta käydään läpi ja omaksutaan vain kivat asiat.

Kirjan rooli tulevaisuuden oppimisympäristöissä ei ole siis selkeä. Se voidaan helposti käsittää vain yhtenä materiaalilajina muiden joukossa. Siihen kohdistuvat silloin samat vaatimukset kuin muuhunkin oppimateriaaliin: sen pitää olla helposti linkitettävää, siitä pitää pystyä helposti poimimaan ja rajaamaan haluttu sisältö, jonka pitää olla saatavilla silmänräpäyksessä. Aika näyttää tuleeko kirja olemaan vain yksi materiaalilaji muiden joukossa vai onko sillä itsenäinen ja arvostettu asema.

JOHTOPÄÄTÖKSET

Teknologian kehitys on luonut tilanteen, jossa painetun kirjan ekosysteemi on suuressa vaarassa. Ennustamme, että se tulee muuttumaan merkittävästi jo lähitulevaisuudessa ekosysteemin sisältämien kasvavien kustannusten vuoksi. Muuttunut oppimistarve ja esimerkiksi yliopistojen kustannuspaineet työntävät hakemaan uusia ratkaisuja teknologian hyödyntämisestä mutta eivät niinkään uusien teknologioiden kehittämisestä. Painettu kirja uhkaa jäädä eräänlaiseksi elitistiseksi kuriositeetiksi.

Teknologioiden hyödyntäminen ei ole kuitenkaan ongelmatonta ja vailla riskejä. Painetulla kirjalla on myös teknologisia etuja, joiden avulla se saattaa pystyä pitämään pintansa kauemmin kuin uskomme. Tarkastelimme näitä tekijöitä useista näkökulmista – sisällön: lukijan kiinnostuksen kohde ja syy kirjan hankintaan; formaatin: kirjan ulkoasu ja luettavuusominaisuudet; tekijöiden: tekijänoikeudet ja vastuu sisällöstä;

valvottavuuden: ulkopoolisten tahojen mahdollisuudet seurata lukuta-
pahtumaa; henkilökohtaisuuden: kirjan kopion omistus ja hallinta, kopioi-
tavuuden: lukijan mahdollisuudet ottaa kopioita kirjasta muuhun käyt-
töön; lineaarisuuden: sisällön etenemisen vaihtoehdot ja sosiaalisuuden:
mahdollisuus sosiaaliseen interaktioon suoraan kirjan välityksellä. Nämä
näkökulmat sisältävät monia muutosvaikutuksia ja riskejä.

Emme pysty muutoinkaan täysin näkemään muutoksen suuntaa: mi-
hin teknologiat meidät vielä vievätkään, kun kaikki tieto on kaikkien saa-
tavilla ja yksityiskohtien opettelu käy ”turhaksi”? Tiedon ja oppimisen
tavoitteet ja suunta muuttuvat. Meidän ei esimerkiksi välttämättä tarvitse
tietää ajamastamme reitistä mitään etukäteen: koneelta tuleva ääni ohjaa
meidät perille, mikäli vain satumme tietämään osoitteen, jonne olem-
me matkalla. Onko tämä ihmisen ja koneen tiedollinen symbioosi meille
pelkästään hyväksi? Voi olla etteivät kaikki teknologian mahdollistamat
asiat ole meille eduksi. Keskeisiin kysymyksiin kuuluu: mennäänkö kehi-
tyksessä teknologia vai ihminen edellä?

LISÄLUKEMISTA:

Amazon.com, Inc.: Kindle Direct Publishing, <http://kdp.amazon.com/>. 2014.

Garrish, Matt: *What is EPUB 3? An Introduction to the EPUB Specification for Multimedia Publishing*. O'Reilly Media 2011.

Järvinen, Petteri: *NSA – Näin meitä seurataan*, Docendo 2014.

Sohn, David: *Understanding DRM*, *ACM Queue*, 5(7), s. 32–39, 2007.

Opetus- ja kulttuuriministeriön älystrategia: http://www.okm.fi/OPM/Koulutus/artikkelit/koulutuksen_ja_tutkimuksen_tietoyhteiskunta/. Opetus- ja kulttuuriministeriö 2014.

YRJÖ REPO

KIRJA-ALAN TUNNUSLUKUJA

Kirjojen julkaisemisesta ja myynnistä vuosilta 1963–2013 on käytävissä kaksi tilastollista aikasarjaa. Suomen Kustannusyhdistys tilastoi vuosittain jäsentensä julkaisemien kirjauutuusien lukumäärän, kappalemääräisen myynnin ja arvonlisäverottoman nettomyynnin. Kansalliskirjasto tilastoi vuosittain kaikkien Suomessa kustannettujen kirjauutuusien lukumäärän, mutta vuoden 2013 tiedot eivät vielä ole olleet käytävissä. Vuosilta 1985–2013 on käytävissä tutkimustuloksia kirjojen kuluttajahintaisesta mynnistä, kotitalouksien rahankäytöstä kirjoihin, kirjojen ostajista ja lukijoista sekä lukemisesta.

Kirjallisuuden kokonaisuutta tarkastellen lähes kaikki luvut kasvoivat vuosiin 2006–2007 asti, sen jälkeen lähes kaikki luvut ovat laskeneet. Kirjallisuuden eri lajien välillä on kuitenkin eroja. Varsinkin 2000-luvulla kaunokirjallisuus sekä lasten- ja nuortenkirjat ovat selviytyneet tieto- ja oppikirjoja paremmin. Muutoksiin ovat vaikuttaneet alan yritysten toimet, julkisen vallan päätökset, toimintaympäristön muutokset ja viime kädessä kansalaisen valinnat, arvostukset ja valinnan mahdollisuudet.

SUOMESSA KUSTANNETTU KIRJALLISUUS 1963–2012

Taulukkoon 1 sisältyvät kaikki yli 48-sivuisten kirjojen ensipainokset ja uuden ISBN-tunnuksen saaneet uudistetut painokset. Oppikirjat sisältyvät tietokirjoihin. Lasten- ja nuortenkirjat ovat sisältönsä mukaisesti tietokirjoja tai kaunokirjallisuutta, ja sarjakuvakirjat sisältyvät kaunokirjallisuuteen. Vuoden 2013 tiedot eivät ehtineet tähän artikkeliin.

Taulukko 1 Suomessa kustannettu kirjallisuus 1963–2012, ensipainokset ja uudistetut painokset yhteensä

	1963	1970	1980	1990	2000	2006	2012
Tieto- ja oppikirjat	1 723	2 496	5 590	6 686	7 957	9 631	7 911
Kauno-kirjallisuus	873	855	921	1 334	1 950	1 942	2 293
Yhteensä	2 596	3 351	6 511	8 020	9 907	11 573	10 204

Lähteet: Kansalliskirjasto ja Tilastokeskus

Taulukko 2 Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten kustantamat kirjanuutuudet 1963–2013

	1963	1970	1980	1990	2000	2006	2013
Oppikirjat	119	219	517	592	766	1 018	413
Tietokirjat	479	723	628	1 203	1 795	2 171	1 617
Kauno-kirjallisuus	458	393	466	635	627	778	709
Lasten- ja nuortenkirjat	132	146	538	322	994	1 121	926
Sarjakuva-kirjat*							300
Yhteensä	1 188	1 481	2 149	2 752	4 182	5 088	3 965

Lähde: Suomen Kustannusyhdistyksen vuositilastot

*Sisältyvät vuoteen 2006 asti pääasiassa lasten- ja nuortenkirjoihin.

Taulukossa 2 kaikki uutuudet ovat yli 48-sivuisten kirjojen ensipainoksia. Kustannusyhdistyksen jäsenten osuus on arvioni mukaan 85–95 prosenttia Suomessa kustannetuista oppikirjoista, 70–90 prosenttia kauno-kirjallisuudesta sekä lasten- ja nuortenkirjoista ja 25–35 prosenttia tietokirjoista.

KIRJAMYynti 1963–2013

Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten kustantamat kirjat edustavat noin 80 prosenttia Suomessa kustannettujen kirjojen kappalemääräisestä myynnistä ja myynnin arvosta. Tuontikirjojen osuus kirjamyynnistä on arvioni mukaan noin kymmenen prosenttia.

Erittelemätön myynti taulukoissa 3 ja 4 koostuu niiden kustantajien myynnistä, jotka ovat ilmoittaneet vuositilastoon vain kokonaisymyynnin erittelemättä myyntiä kirjallisuuslajeittain.

Taulukon 3 kappalemääräinen myynti ja sen muutokset kuvaavat varsin hyvin myös vähittäismyynnin muutoksia. Vuoteen 2006 asti sarjakuvat ovat sisältyneet pääosin lasten- ja nuortenkirjoihin.

Taulukko 3 Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten kirjamyynni 1963–2013, 1 000 kpl

	1963	1970	1980	1990	2000	2006	2013
Oppikirjat	5 579	7 087	11 597	9 429	7 209	7 130	5 475
Tietokirjat	2 374	2 891	3 718	5 077	7 899	7 536	5 384
Kaunokirjallisuus	2 849	1 610	3 039	4 247	4 597	4 719	4 453
Lasten- ja nuortenkirjat	1 068	1 238	3 630	3 430	8 124	9 197	4 998
Sarjakuvakirjat*							1 535
Erittelemättömät		2 498	1 209	2 796			
Yhteensä	11 870	15 324	23 193	24 979	27 829	28 582	21 845

Lähde: Suomen Kustannusyhdistyksen vuositilastot

*Sisältyvät vuoteen 2006 asti pääasiassa lasten- ja nuortenkirjoihin.

Taulukon 4 myynti on ilmoitettu tilastovuoden hinnoin. Markka-arvot on muutettu euroiksi jakamalla ne luvulla 5,946.

Taulukko 4 Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten kirjamyynnin arvo 1963–2013, 1 000 €

	1963	1970	1980	1990	2000	2006	2013
Oppikirjat	1 893	4 485	27 160	57 733	76 418	89 519	84 382
Tietokirjat	6 753 *	5 190	30 861	78 314	103 604	107 319	71 925
Kaunokirjallisuus		2 449	11 690	33 069	36 227	38 846	39 675
Lasten- ja nuortenkirjat		690	5 964	12 877	36 151	45 942	30 106
Sarjakuvakirjat**							9 671
Erittelemättömät		1 188	9 457	19 932	705	627	
Yhteensä	8 646	14 002	85 132	201 925	253 105	282 253	235 759

Lähde: Suomen Kustannusyhdistyksen vuositilastot

* Sisältää kaikki muut kirjat paitsi oppikirjat

**Sisältyvät vuoteen 2006 asti pääasiassa lasten- ja nuortenkirjoihin

TAPAHTUI 1963–1970

”Varsinaiseen kirjallisuuteen kuuluvien kirjojen” vuodesta 1951 alkaen nauttima vapautus liikevaihtoverosta päättyi vuoden 1964 alussa. Edessä oli hintojen korotus, jonka pelättiin vähentävän myyntiä. Samaan aikaan uusi kirjailijasukupolvi hämmensi kaunokirjallisuuden markkinoita. Vuosina 1964–1968 myynti kasvoi hitaasti, mutta 1969 ja 1970 taas erityisen vahvasti. Vuoden 1970 erittelemättömästä mynnistä huomattava osa lienee ollut kaunokirjallisuutta.

Vuonna 1970 kansakoululaisia oli 130 000 vähemmän ja muita opiskelijoita 120 000 enemmän kuin 1963. Muut opiskelijat tarvitsivat enemmän oppikirjoja kuin kansakoululaiset. Vuonna 1970 nykytermejä käyttäen keskiasteen ja korkea-asteen koulutuksen saaneita oli 460 000 enemmän kuin vuonna 1963. Luultavasti jo tuolloin näkyi myöhemmissä tutkimuksissa havaittu ilmiö: mitä pitemmälle kansalainen on koulutettu, sitä enemmän hän ostaa kirjoja.

Televisio tarjoaa kirjan tavoin sekä ajanvietettä että tietoa. Vuoden 1963 puoli miljoonaa televisiolupaa oli kasvanut miljoonaksi vuonna 1970, jolloin ohjelmaa lähetettiin kuusi tuntia päivässä. Katsojatutkimuksia noilta ajoilta ei ole, mutta perimätiedon mukaan ohjelmia seurattiin tiiviisti. Ohjelmasuunnittelun peruskiviä olivat kansansivistyksen edistäminen sekä hyödyllisten tietojen ja uutisten toimittaminen. Uuden välineen soveltuvuutta koulujen opetuskäyttöön oli kokeiltu vuonna 1957. Vuodesta 1934 toimineen kouluradion rinnalle perustettiin vuonna 1962 koulutelevisio, jonka säännöllinen ohjelmatoiminta alkoi syksyllä 1963. Kirjan kanssa televisio kilpaili ennen kaikkea käytettävissä olevasta ajasta.

MUUTOSTEN VUOSIKYMMEN 1971–1980

Vuoden 1970 loppuun kustantaja määräsi millä hinnalla kirjakauppa myi kirjat asiakkailleen, ja kirjakaupat olivat lähes ainoita kirjoja myyviä vähittäiskauppoja. Vuoden 1971 alussa määrähintajärjestelmäksi kutsuttu menettely purettiin, kirjakaupat saivat vapauden myydä kirjat haluamillaan hinnoilla ja kirjakauppojen kilpailijoiksi tulivat kirja-kerhot, kustantajien suoramyynni sekä tavaratalot ja marketit.

Sekä kustantajat että kirjakauppiat ennakoivat muutoksen tuovan alalle myös hintakilpailun, jonka seurauksena voisi olla uutuustarjonnan kaventuminen ja rajoittuminen vain varmoihin myyntime-

nestyksiin. Hintakilpailu alkoi, mutta se rajautui aluksi harvoihin nimekkeisiin. Vähentymisen sijaan uutuuksien määrä kasvoi. Myyntipisteiden määrä lisääntyi ja toi kirjan lähemmäksi asiakasta, kirjakerho kotiin saakka.

Peruskoulu mullisti oppikirjamarkkinat. Aiemmin kansakoululainen selvisi yhdellä oppikirjalla oppiainetta kohden kaksi lukuvuotta tai enemmänkin, ja oppiaineita oli vähän. Kirjan sisältö uusiutui harvoin. Peruskoulu toi lisää oppiaineita ja jokaiseen oppiaineeseen aluksi jopa neljä oppikirjaa lukuvuotta kohden. Peruskoulun ensimmäisinä vuosina oppikirjojen sisällöt muuttuivat lyhyin väliajoin. Sekä julkaistujen uutuuksien määrä että myynti kasvoivat voimakkaasti.

Myös vanhan oppikoulun oppikirjojen sisältö uusiutui harvoin, ja kirja kiersi suvussa vanhemmilta sisaruksilta nuoremmille hyvinkin pitkään. Viisivuotiseen keskikouluun ja kolmeluokkaiseen lukioon jakautuneen oppikoulun oppilaat ostivat oppikirjat itse. Yhdeksäluokkaisen peruskoulun oppilaat saivat oppikirjansa ilmaiseksi, ja vain lukion oppikirjat jäivät edelleen oppilaan itse maksettaviksi.

Vuosikymmenen lopulla kotitalouksienkin saavutettavissa olevat tietokoneet olivat jo ovelle. Ensimmäiset mikrotietokoneet, Apple II ja Commodore PET, saapuivat Suomeen 1970-luvun lopulla. Kirjan asemaan ja menekkiin tietokoneilla ja television kasvavalla ohjelmatarjonnalla ei ollut merkittävää vaikutusta mutta asiakkaiden koulutustasolla saattoi olla. Keski- ja korkea-asteen koulutuksen saaneiden määrä oli kymmenessä vuodessa kasvanut lähes 600 000 henkilöllä. Kirjojen myyntitulot kasvoivat selvästi nopeammin kuin esimerkiksi kotitalouksien kokonaistulot.

TALOUDELLISEN KASVUN VUOSIKYMMEN 1981–1990

Vuosikymmen oli taloudellisen nousun aikaa. Bruttokansantuote ja kotitalouksien tulot yli kaksinkertaistuivat. Työttömyysaste laski 4,7 prosentista 3,2 prosenttiin ja työttömyyden kesto 24 viikosta 15 viikkoon. Vuonna 1990 keski- ja korkea-asteen koulutuksen saaneiden määrä ylitti kansa- tai peruskoulupohjalta ponnistavien yli 15-vuotiaiden määrän.

Peruskoulun oppimateriaali uudistui. Harjoituskirjoja vähennettiin ja lukukauden kattavista kirjoista siirryttiin lukuvuoden tai kaksikin kattaviin kirjoihin. Vuonna 1982 otettiin lukioissa valtakunnallisesti käyttöön uusi kurssimuotoinen opetussuunnitelma, joka puolestaan lisäsi

oppikirjojen tarvetta. Julkaistujen oppikirjauutuuksien määrä kasvoi ja hinnat nousivat. Myynnin arvo kasvoi vaikka kappalemääräinen myynti laski.

Tilastolliseen vuosikirjaan vuodesta 1982 kirjattujen matkapuhelinliittymien määrä kasvoi kahdeksassa vuodessa 2 648 kappaleesta 258 000 kappaleeseen, mutta ne olivat edelleen vain puhelimia. Tietokoneet yleistyivät myös kotitalouksissa. Tietä raivasi Commodore 64 ja vuosikymmenen loppupuolella ilmestyivät kotitalouksiin myös ”oikeat pöytätietokoneet”. Luotettavia tietoja lukumääristä ei kuitenkaan ole käytettävissä. Uudet välineet kilpailivat kirjan kanssa ihmisten rahasta ja ajasta mutta eivät vielä olleet uhka kirjan perinteiselle käyttötarkoitukselle. Kirjojen myyntitulot kuitenkin kasvoivat hitaammin kuin kansantalous ja kansalaisten tulot.

EU, INTERNET JA TIETOKIRJOJEN NOUSU 1991–2000

Suomi liittyi Euroopan Unioniin vuoden 1995 alussa. Liikevaihtovero vaihtui arvonlisäveroksi 1.6.1994. Harvoin ovat kirjan tuottamiseen ja jakeluun osalliset yhdistäneet voimansa yhtä laajana rintamana kuin tuolloin. Kustantajat, kirjakaupat, kirjailijat, kirjastot ja kirjapainot sekä alan työntekijäjärjestöt vaativat yhteen ääneen, että kirjoille oli määrättävä muiden Euroopan maiden tapaan yleistä verokantaa alempi arvonlisävero. Rintamaan liittyi myös joukko valistuneita poliitikkoja, kuten Doris Stockmann asian ilmaisee teoksessa *Kirja Suomessa* (Opetusministeriön kulttuuripolitiikan julkaisusarja 1/2000). Kustantajat ja kirjakaupat lupasivat siirtää verohuojennuksen suoraan kuluttajahintoihin. Painetuille kirjoille määrättiinkin yleisen 22 prosentin verokannan sijasta 12 prosentin arvonlisävero, joka vuonna 1998 laski kahdeksaan prosenttiin. Lisätuna lasten katselu- ja askartelukirjat saivat kirjan statuksen, jota niillä ei aiemmin ollut. Lupaus kuluttajahintojen alentamisesta pidettiin. Veroetu ei kuitenkaan koskenut sähköisessä muodossa olevia kirjoja.

Vuosikymmenen alun taloudellinen lama pysäytti hetkeksi kirjamyynnin kasvun. Osaltaan myyntiä jarrutti se, että kunnat ostivat vuonna 1994 yleiseen kirjastoon lähes puoli miljoonaa kirjaa ja peruskoululaisille liki kolme miljoonaa oppikirjaa vähemmän kuin vuonna 1990.

Laman hellittäminen ja arvonlisäveroratkaisu yhdessä siivittivät alan reippaaseen nousuun. Julkinen valta ei lisännyt ostojaan, mutta kuluttajat lisäsivät. Myynnin rakenne muuttui. Vuonna 2000 kauno-

kirjallisuutta myytiin kappalemääräisesti saman verran kuin vuonna 1990, mutta tietokirjoja 55 prosenttia enemmän. Erityisesti tietotekniikkaa käsittelevien kirjojen myynti kasvoi. Lasten- ja nuortenkirjojen myynnin 135 prosentin kasvuun vaikuttivat kirjan statuksen saaneet askartelu- ja katselukirjat, mutta *Harry Potterin* vaikutustakaan ei sovi vähätellä.

Matkapuhelinliittymien määrä ylitti vuonna 1998 lankapuhelinliittymien määrän. Vuonna 2000 joka toisessa kotitaloudessa oli ainakin yksi tietokone. Graafinen käyttöliittymä helpotti pääsyä internetiin ja hakukoneet tietojen löytämistä sieltä.

Sähköiset kirjat ja verkkokirjakaupat tulivat markkinoille. Ensimmäinen, erityisesti e-kirjan lukemiseen tarkoitettu lukulaite, Rocketbook, tuli myyntiin vuonna 1998. Verkkokaupan pioneeri ja ensimmäinen suuri menestyjä, Amazon.com, aloitti heinäkuussa 1995 ja tarjosi suomalaisillekin entistä helpomman tavan hankkia ulkomaista kirjallisuutta. Ruotsalainen Bokus.com-verkkokirjakauppa rantautui Suomeen 1998. Kirjojen myyntitulot kasvoivat, mutta yleistä taloudellista kehitystä hitaammin.

HAKUKONEET JA WIKIPEDIA KIRJAN KIUSANA 2001–2013

Vuonna 2013 yhdeksässä kotitaloudessa kymmenestä on ainakin yksi tietokone ja 79 prosentissa laajakaistayhteys. Internetin käyttö ei ole enää sidottu koteihin tai työpaikoille. Kahdeksassa kotitaloudessa kymmenestä on kannettava tietokone. Kuudessa kymmenestä kotitaloudesta on älypuhelin, joka viidennessä taulutietokone ja joka toisessa liikkuva laajakaista. Hakukoneet ja Wikipedia ovat muuttaneet tiedonhaun tapoja ja syrjäyttäneet perinteiset hakuteokset. Google ei ole ainoa mutta 30 miljoonalla päivittäisellä haulla se on Suomen eniten käytetty hakukone. Suoria hakuja internetissä tehdään muistakin tietolähteistä. Sosiaalisessa mediassa käytetään paljon aikaa.

Tilastokeskuksen keväällä 2013 tekemässä kyselyssä 70 prosenttia 16–74-vuotiaista ja 93 prosenttia 16–24-vuotiaista kertoi kolmen viime kuukauden aikana etsineensä tietoja Wikipediasta tai muista verkkotietosanakirjoista.

Yksittäisten tietokirjojen myynti saavutti huippunsa 2000-luvun taitteessa ja pysyi korkealla tasolla vuoteen 2006 asti. Sen jälkeen myynnin lasku on ollut jyrkkä. Kaunokirjallisuuden myynti on laskenut vuoden 2010 jälkeen. Vielä ei voi sanoa, onko kyse ollut ”hei-

koista kirjasyksyistä” vai onko kasvanut televisio- ja elokuvatarjonta verkossa vienyt sekä rahaa kirjojen ostamisesta että aikaa niiden lukemisesta.

Lasten- ja nuortenkirjojen myynti vaihtelee vuosittain selvästi enemmän kuin muiden kirjojen. Yksittäinen kirja, edes *Harry Potter*, ei yksinään nosta myyntiä mutta vetää mukanaan muitakin kirjoja menestykseen. Menekki on ollut 2000-luvulla kuitenkin suhteellisen vakaa. Pienimpien lukemistottumuksista tai heille lukemisesta ei ole tarkkoja tietoja, mutta ajankäyttötutkimusten mukaan 10–14-vuotiaiden käyttämä aika kirjojen lukemiseen oli vuonna 2000 alle puolet vuonna 1988 käytetystä ajasta. Vuonna 2010 tämän ikäiset pojat käyttivät kaksin verroin ja tytötkin vähän enemmän aikaa kuin vuosikymmen aikaisemmin. Kiinnostavaa tarjontaa on ollut.

Vuonna 2012 peruskoulussa on 53 000 ja lukiossa 23 000 opilasta vähemmän kuin vuonna 2000. Peruskoulukirjojen kierrätys kunnissa on vakiintunut ja lukiokirjojen kierrätys lisääntynyt. Ammatillisessa koulutuksessa ja korkeakouluissa sähköinen oppimateriaali on korvannut painettuja kirjoja. Lukion ja peruskoulun uudet opetussuunnitelmat ovat tulossa voimaan syyslukukauden 2016 alkaessa. Muutokset edellyttävät oppimateriaalin uusimista. Todennäköisesti sähköisen oppimateriaalin määrä kasvaa.

KIRJOJEN OSTAMISESTA

Kaikista kirjaostoihin käytetyistä rahoista noin 15 prosenttia käyttävät kunnat hankkiessaan kirjoja yleiseen kirjastoon ja peruskouluun. Muiden yritysten ja yhteisöjen osuus kirjaostoista on arvioni mukaan 10–15 prosenttia ja kuluttajien 70–75 prosenttia. Kirjakauppaliiton Tilastokeskukselta tilaama kirjojen jakelutieselvitys mittaa kaikkien kirjanostajien kaikkiin kirjoihin yhteensä käyttämää rahamäärää. Vuodesta 1997 vuoteen 2009 asti myynti kasvoi joka vuosi mutta on sen jälkeen laskenut kolmena vuotena peräkkäin. Myynti vuonna 2009 oli 45 prosenttia suurempi kuin 1997 ja vuonna 2012 runsaat kaksi prosenttia pienempi kuin 2009.

Tilastokeskus tekee noin viiden vuoden välein kotitalouksien kulutustutkimuksen. Taulukkoon 5 on koottu tietoja kotitalouksien ku-

lutuksesta ja kirjojen osuudesta siinä tilastovuoden hinnoin. Vuonna 1985 myyntilukuja kaunisti vielä suurteosten myynti. Vuoden 2006 jälkeen muutos kirjojen osuudessa kulutuksesta on merkittävä.

Taulukko 5 Kirjat kotitalouksien kulutuksessa tilastovuoden hinnoin

	1985	1995	2006	2012
Kotitalouksien määrä kpl	2 045 000	2 290 000	2 455 000	2 595 000
Kulutusmenot/kotitalous €	12 987	18 358	30 247	35 855
Kulttuuri ja vapaa-aika/kotitalous €	1 364	1 996	3 373	3 662
Kirjat/kotitalous €	87	86	117	88
Kirjat yhteensä m€	178	197	287	228
Kirjat kulutusmenoista %	0,7	0,5	0,4	0,2
Kirjat kulttuuri- ja vapaa-aikamenoista %	6,4	4,3	3,5	2,4

Lähde: Tilastokeskus

Taulukkoon 6 on koottu kulutustiedot sovitettuna vuoden 2012 hintatasoon.

Taulukko 6 Kirjat kotitalouksien kulutuksessa vuoden 2012 binnoin

	1985	1995	2006	2012
Kulutusmenot/kotitalous €	25 427	25 238	35 221	35 855
Kulttuuri ja vapaa-aika/kotitalous €	2 117	2 163	3 356	3 662
Kirjat/kotitalous €	168	103	122	88
Kirjat yhteensä m€	344	236	300	228

Lähde: Tilastokeskus

Taloustutkimus Oy teki vuonna 1989 kyselytutkimuksen kirjojen, pois lukien oppi- ja kurssikirjat, ostamisesta ja lukemisesta otsikolla *Suomi lukee*. Tutkimus on toistettu Kirjakauppaliiton ja Suomen Kustannusyhdistyksen toimeksiannosta vuosina 1995, 2003, 2008 ja 2013.

Taulukko 7 Painettujen kirjojen lukeminen ja ostaminen

	1989	1995	2003	2008	2013
Luki kirjaa neljän viimeksi kuluneen viikon aikana, % vastanneista	81	86	86	81	77
Osti kirjoja vuoden aikana, % vastanneista	77	69	76	77	78

Lähteet: Suomi lukee -tutkimukset, Taloustutkimus Oy

Vuosien 1989 ja 1995 väliseen aikaan sijoittuu talouslama. Kirjojen ostajat vähenivät, mutta lukijat lisääntyivät. Kun lama hellitti, ostajat palasivat. Neljän viikon aikana kirjaa lukeneiden väheneminen ei välttämättä merkitse sitä, että kirjoja lukevien kokonaismäärä olisi vähentynyt vaan sitä, että kirjoja luetaan yhä harvemmin.

Tutkimukseen vastanneiden taustamuuttujista koulutustaso korreloi positiivisimmin kirjojen ostamiseen. Mitä ylempi koulutusaste, sitä useampi joukosta osti kirjoja. Korkeakoulututkinnon suorittaneiden osuus vuoden aikana yli kymmenen kirjaa ostaneista oli kolmannes vuonna 1995 ja 40 prosenttia vuonna 2003. Vuonna 2008 osuus oli taas kolmannes, mutta vuonna 2013 enää 30 prosenttia. Ovatko korkeasti koulutetut hylkäämässä painetun kirjan?

Vertailu korkeasti koulutettujen kirjaostoista 2008 ja 2013 kertoo, että heistä 93 prosenttia osti molempina vuosina kirjoja, mutta osuus ostetuista kappaleista laski 30 prosentista 27 prosenttiin kaikista ostetuista kirjoista. Ostettujen kirjojen määrä laski 20 prosenttia ja kirjoihin käytetty rahamäärä 30 prosenttia. Kaikkien vastanneiden kappalemääräiset kirjaostot laskivat viisi prosenttia ja niihin käytetty rahamäärä 17 prosenttia.

KIRJOJEN LUKEMISESTA

Kirjaston merkitys lukuhulun ja lukutaidon ylläpitäjänä on merkittävä. Vuonna 2013 yleisen kirjallisuuden myydyistä kappaleista yhdeksän prosenttia päätyi yleiseen kirjastoon, joka tarjoaa ilmaiseksi lukijalle ne kirjat, joiden ostamiseen hänellä ei ole halua tai rahaa. Kirjastojen osuus yleisen kirjallisuuden myydyistä kappaleista on vuoden 2006 jälkeen hienoisesti kasvanut. Lainausten määrä on vuosittain moninkertainen myytyjen kirjojen määrään verrattuna. Muutos 2000-luvulla ei kuitenkaan ole kirjan tulevaisuuden kannalta ilahduttava.

Taulukko 8 Yleinen kirjasto, lainaukset ja lainaajat, miljoonaa kappaletta

	1963	1970	1980	1990	2000	2006	2013
Kaikki lainat	16	32	73	86	102	103	93
Kaikki kirjalainat					77	74	69
Tietokirjalainat						21	19
Lainajat	0,8	1,2	1,8	2,2	2,4	2,3	2,0

Lähde: tilastot.kirjastot.fi

Kirjastotilastoissa kirjalainat on eroteltu muista lainoista vasta vuodesta 2000 alkaen ja kirjat jaettu kirjallisuusluokkiin vuodesta 2001 alkaen.

Taulukko 9 Kirjojen lukemiseen käytetty aika keskimäärin vuorokaudessa, yli 10-vuotiaat

	1988	2000	2010
Luki kirjaa päivittäin, % kaikista	21	16	17
Minuuttia vuorokaudessa, päivittäin kirjaa lukeneet	69	72	72
Minuuttia vuorokaudessa kaikki	16	12	12

Lähde: Tilastokeskus

Tietokoneiden ja internetin saapuessa Suomeen 1990-luvulla kirjoja säännöllisesti lukevien määrä väheni, mutta jäljelle jääneet käyttivät lukemiseen yhtä paljon aikaa kuin ennenkin.

Muutos on hyvin samanlainen tarkasteltiinpa asiaa sukupuolen, iän, tai ammattiaseman mukaan.

Käytetty aika on mitattu pääasiallisen toiminnon mukaan. Läk-syjen lukemista, lasten kanssa vietettyyn aikaan liittyvää lukemista ja lukemista aamiaispöydässä tai työmatkalla ei ole laskettu lukemiseksi.

Kirjoja lukevat miehet käyttävät siihen päivittäin enemmän aikaa kuin kirjoja lukevat naiset. Alle 25-vuotiaat miehet käyttivät kirjojen lukemiseen vuonna 2010 reilusti enemmän ja naiset vähemmän aikaa kuin vuonna 2000. Vuonna 2010 alle 15-vuotiaat ja yli 64-vuotiaat käyttivät kirjojen lukemiseen enemmän, 15–24-vuotiaat saman verran ja muut vähemmän aikaa kuin vuonna 2000.

Ajankäyttötutkimuksessa on mitattu vain painetun tekstin lukemiseen käytettyä aikaa. Internetin käyttöä mittaavissa tutkimuksissa kysytään vain, mitä teit, ei sitä, kuinka paljon käytit siihen aikaa.

Taulukko 10 Lukeminen internetissä, % kaikista internetiä käyttäneistä

	2005	2007	2009	2010	2012
Luki verkkolehtiä *	56	63	77	74	80
Luki lehtien sivuilla käytyjä keskusteluja				45	38
Luki blogeja		33	41	40	38

Lähde: Tilastokeskus

* 2010 ja 2012 verkkolehtiä tai televisiokanavien internetsivuja

SÄHKÖISET KIRJAT

Kirjakauppias Antti Enkovaara käsitteli *Kirjakauppalehdessä* 1970-luvun alkupuolella painetun kirjan uusinta uhkaajaa, joka kirjakauppiiaan pitäisi oman etunsa takia kiireesti ottaa tuotevalikoimaansa. Kyseessä oli VHS-videotallenne. Sähköisestä kirjasta on puhuttu kustantamoissa ja kirjakauppioiden kesken jo kauan.

Huhtikuussa 1969 Tampereen yliopiston yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitoksen johtaja Yrjö Littunen arvioi, että sähköiset tiedotusvälineet saattaisivat kehittää uusia, kirjallisuutta korvaavia jakelumuotoja. Kirjan merkitys ja muoto säilyisivät, mutta se saattaisi irtautua paperilta elektroniselle pohjalle.

Maaliskuussa 1982 WSOY:n koulu- ja tietokirjaosaston johtaja Keijo Ahti kertoi, että kustantajan ei kannattanut hyljeksiä elektronista kirjaa, vaikka se oli jo kärsinyt ensimmäisen takaiskun. Kuvanauha oli syrjäyttänyt elektronisen kirjan alustaksi paremmin soveltuvan kuvalevyn, koska videonauhuri oli yleistynyt levyntoistolaitteita nopeammin. Oli vain ajan kysymys, milloin helppokäyttöiset, luotettavasti toimivat ja kohtuullisen hintaiset kuvalevyn lukulaitteet tulisivat markkinoille. Elektronisen sisällön kustantaminen tuli nähdä lisämahdollisuutena, ei uhkana.

Kesäkuun 1984 lounaskokouksessa Weilin+Göösin kouluosaston johtaja Eero Syrjänen kertoi kustantajilla olevan hyvät valmiudet julkais- ta olemassa olevaa sisältöä sähköisessä muodossa. Toiminnan kannattavuus vain arvelutti.

Tammikuussa 1997 Suomen Kustannusyhdistyksen hallituksen puheenjohtaja Antero Siljola totesi sähköisten julkaisujen asettavan kovia haasteita sekä kustantajille että kirjakaupoille. Sähköiseen maailmaan lähtöä kannatti harkita tarkkaan, mutta jos sen koki oikeaksi toimintamalliksi, oli parasta toimia viivyttämättä.

Jotkut olivat jo toimineet. Suomen Kustannusyhdistyksen vuositilastossa 1995 ”Kirjoiksi luokiteltavat elektroniset kustannustuotteet” oli jaettu kolmeen tuoteryhmään. AV-tuotteisiin sisältyivät muun muassa äänikirjat. Offline-tuotteita olivat kaikki muut sähköiset tallenteet. Online-tuotteita olivat verkossa käytettävät tietopankit ja muut palvelut. Sähköisiä uutuusia julkaistiin 152 kappaletta, ja kokonaisymyynti oli 2,3 miljoonaa euroa, yksi prosentti kustantajien kokonaisymyynnistä.

Vuonna 2001 julkaistiin 1 484 sähköistä uutuutta, ja myynti oli vuoden 2013 arvoon muutettuna 11,2 miljoonaa euroa, josta offline-tuotteet olivat 75 prosenttia, AV-tuotteet 15 prosenttia ja online-tuotteet kymmenen prosenttia. Sähköisten julkaisujen osuus kustantajien kokonaisymyynnistä oli neljä prosenttia.

Vuonna 2007 sähköiset julkaisut jaettiin viiteen tuoteryhmään: äänikirjat tallenteina, ladattavat äänikirjat, muut tallenteet kuin äänikirjat, sähkökirjat (e-kirjat) ja online-tuotteet. Taulukoihin 11 ja 12 olen koonnut julkaisu- ja myyntitiedot vuosilta 2010 ja 2013.

Taulukko 11 Sähköiset julkaisut 2010 ja 2013 julkaisumuodoittain

	Uutuuksia		Myynti 1 000 €	
	2010	2013	2010	2013
Online-julkaisut	359	234	8 937	14 297
Äänikirjat tallenteina	76	71	1 191	1 331
Sähkökirjat (e-kirjat)	539	1 138	409	1 164
Muut tallenteet kuin äänikirjat	215	227	1 724	788
Ladattavat äänikirjat	41	48	234	147
Yhteensä	1 230	1 718	12 495	17 727

Lähde: Suomen Kustannusyhdistys

Taulukko 12 Sähköiset julkaisut 2010 ja 2012 kirjallisuuslajeittain

	Uutuuksia		Myynti 1 000 €	
	2010	2013	2010	2013
Tietokirjat	220	448	7 866	11 973
Oppimateriaali	501	636	3 444	3 721
Kaunokirjallisuus	439	957	802	1 267
Lasten- ja nuortenkirjat	70	170	383	766

Lähde: Suomen Kustannusyhdistys

Sähköisten julkaisujen osuus kustantajien myynnin arvosta vuonna 2013 oli seitsemän prosenttia. Sähkökirjat (e-kirjat) edustivat 6,6 prosenttia sähköisten julkaisujen myynnistä ja 0,5 prosenttia kokonaisymyynnistä.

KIRJALLISUUSLAJIN SYNTY, KUKOISTUS JA KUOLEMA

Suurteos, moniosainen tietosana- tai tietokirja on kielialueeseen suhteutettuna ollut Suomessa myyntimenestys vailla vertaa ja tavoittanut laajat kansankerrokset. Lähtölaukaus oli Tietosanakirja-Osakeyhtiön vuosina 1909–1919 valmistunut 10-osainen (täydennysosa 11 vuonna 1922) *Tietosanakirja*. Esko Häklin *Tiedon taika. Ensyklopedioista ennen ja nyt* (1981) mukaan kokonaisia sarjoja myytiin 16 000 kappaletta. Vuonna 1909, siis ensimmäisen osan valmistuessa, teoksella oli 10 075 tilaajaa. Heistä 2 080 oli liikeapulaisia ja liikemiehiä, 1 690 ammattilaisia ja työmiehiä, 1 320 virkamiehiä, 1 260 maanviljelijöitä, 1 155 opettajia, 845 rautatieläisiä, 530 herroja, 305 koululaisia, 260 rouvia ja neitejä, 230 ylioppilaita, 97 kirjastoja sekä 58 taiteilijoita ja kirjailijoita.

Tietosanakirjan aloittama menestystarina jatkui 1980-luvulle asti. Vuonna 1981 suurteosten osuus oli 55 prosenttia Suomen Kustannusyhdistyksen jäsenten tietokirjamyynnin, 35 prosenttia yleisen kirjallisuuden myynnin ja 24 prosenttia koko kirjamyynnin arvosta. Kun *Otavan suuri ensyklopedia* oli valmistunut vuonna 1982, Weilin+Göösin *Kodin suuri tietosanakirja* vuonna 1983 ja WSOY:n *Spectrum tietokeskus* 1987, ei uusia suuria hankkeita enää käynnistetty. Vielä 1990 suurteoksista kertyi osamaksumyynnin pitkien maksuaikojen ansiosta tuloja 42 prosenttia enemmän kuin 1981, mutta osuus tietokirjamyynnistä oli laskenut 38 prosenttiin, yleisen kirjallisuuden myynnistä 20 prosenttiin ja koko kirjamyynnistä 14 prosenttiin.

Joitakin suurteoksia julkaistiin 1990-luvulla cd-rom-muodossa, mutta myynti jäi vähäiseksi. Vuonna 1998 aloittanut Google ja 2001 perustettu Wikipedia avasivat portit helposti löydettävään ja maksuttomaan tietoon verkossa. Maksullisen hakuteoksen markkinat hiipuivat.

LISÄLUKEMISTA:

Suomen Kustannusyhdistyksen vuositilastot: www.kustantajat.fi

Kansalliskirjaston julkaisutilastot: <http://www.kansalliskirjasto.fi/julkaisuala/tilastot.html>

Suomen yleisten kirjastojen tilastot: <http://tilastot.kirjastot.fi/>

Tilastolliset vuosikirjat: www.tilastokeskus.fi ja www.doria.fi. Tilastokeskus.

Ajankäyttötutkimukset: <http://www.tilastokeskus.fi/til/akay/index.html>. Tilastokeskus.

Kotitalouksien kulutustutkimukset: <http://www.tilastokeskus.fi/til/ktutk/index.html>.
Tilastokeskus.

Internetin käyttö: http://www.tilastokeskus.fi/hae?word=internetin+k%E4ytt%F6&sort=inv_ai-ka&function=Hae. Tilastokeskus.

Suomi lukee -tutkimukset 1989, 1995, 2003, 2008 ja 2013. Taloustutkimus.

Häkli, Esko: *Tiedon taika*. Ensyklopedioista ennen ja nyt. Otava 1981.

Häggman, Kai: *Paras tavara maailmassa. Suomalainen kustannustoiminta 1800-luvulta 2000-luvulle*. Otava 2008

Stockmann, Doris; Bengtsson, Niklas & Repo, Yrjö: *Tekijästä lukijaan – kirja-alan tukitoimen ja kehittäminen*. Opetusministeriö, kulttuuripolitiikan osaston julkaisusarja 1/2000. Syksyllä 2005 päivitettyinä verkkoversiona http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2000/liitteet/opm1_syksy2005_v3.pdf?lang=fi

KIRJOITTAJAT

Annamari Arrakoski-Engardt on filosofian lisensiaatti. Hän on työskennellyt kirja-alalla sekä Saksassa että Suomessa, missä hän on toiminut kustannusjohtajana ja Akateemisen Kirjakaupan johtajana. Arrakoski-Engardt on tällä hetkellä John Nurmisen Säätiön asiamies ja Suomen Kirjainstituutin säätiön ja Kirjakauppasäätiön puheenjohtaja. Hän kouluttaa libristikurssilla ja toimii myös muissa kirja-alan luottamustehtävissä.

Juha Hakala työskentelee Kansalliskirjastossa erityisasiantuntijana. Hänellä on yli 25 vuoden kokemus kirjastojen IT-järjestelmistä ja niihin liittyvistä standardeista. Hakala on muun muassa SFS:n tietohuoltokomitean sekä ISO:n metatietostandardeista vastaavan työryhmän puheenjohtaja.

Vesa Harmaakorpi on tekniikan tohtori sekä innovaatiojärjestelmien professori ja dekaani Lappeenrannan teknillisen yliopiston tuotantotalouden tiedekunnassa. Hän on julkaissut kymmeniä kansainvälisiä tiedeartikkeleita innovaatiotoiminnan eri alueilta ja toiminut neuvonantajana organisaatioille, alueille ja valtioille. Hän on myös Suomen Urheiluliiton puheenjohtaja ja Susinno Oy:n hallituksen puheenjohtaja.

Juha Herkman on yhteiskuntatieteiden tohtori ja viestinnän dosentti Helsingin ja Tampereen yliopistoissa. Hän on kirjoittanut kuusi ja toimittanut yhtä monta mediatutkimukseen liittyvää kirjaa. Lisäksi hän on julkaissut kaksi kalastusaiheista teosta. Herkman työskentelee tällä hetkellä akatemiaturkijana Helsingin yliopistossa. Hänen viimeaikaiset tutkimuksensa ovat liittyneet median poliittiseen talouteen, lukemiseen ja poliittiseen viestintään.

Pirjo Hiidenmaa on filosofian tohtori ja Helsingin yliopiston dosentti. Hän on tutkinut oppikirjoja, tietokirjallisuutta ja muuta suomen kielen kirjallista käyttöä. Hän toimii Helsingin yliopiston Koulutus- ja kehittämiskeskus Palmenian johtajana. Hän on toiminut Suomen tietokirjailijary:n (2003–2011) ja Euroopan kirjailijajärjestöjen liiton puheenjohtajana (v. 2009 alkaen). Hän on julkaissut akateemisten julkaisujen lisäksi äidin kielen oppikirjoja ja yleistajuisia kirjoituksia suomen kielestä.

Tommi Inkinen on filosofian tohtori, ja hän työskentelee talousmaantieteen professorina Helsingin yliopistossa. Hän on julkaissut yli 200 tieteellistä nimikettä. Inkinen on toiminut akateemisesti vertaisarvioidun, neljästi vuodessa ilmestyvän, maantieteellisen aikakauskirja *Terran* päätoimittajana nelivuotiskauden 2010–2013. Tämän lisäksi hän on kirjoittanut tai toimittanut 14 monografiaa ja kokoelmateosta. Inkinen on mukana monissa kansainvälisissä ja kotimaisissa akateemisissa työryhmissä sekä luottamustehtävissä.

Erkki Karvonen on yhteiskuntatieteiden tohtori, informaatiotutkimuksen ja viestinnän professori sekä Tiedeviestinnän maisteriohjelman vetäjä Oulun yliopistossa. Tieteellisten julkaisujen ohella hän on kirjoittanut viestinnän tutkimuksen oppimateriaaleja ja oppikirjoja sekä yleistajuista tiedeviestintää. Karvonen on opetus- ja kulttuuriministeriön tiedon julkistamisen neuvottelukunnan (TJNK) jäsen.

Markku Löytönen on Helsingin yliopiston maantieteen professori. Hänen tärkeimmät tutkimusaiheensa ovat terveysmaantiede, paikkatietojärjestelmät sekä tutkimusmatkailu ja sen historia. Löytösellä on ollut useita kotimaisia ja kansainvälisiä tieteellisiä luottamustehtäviä ja hän on usean kansainvälisen tieteellisen julkaisusarjan toimituskunnassa. Löytönen on myös useasti palkittu tietokirjailija sekä Suomen tietokirjailijat ry:n puheenjohtaja.

Mikko Lehtonen on filosofian tohtori ja Tampereen yliopiston mediakulttuurin professori. Hän on julkaissut seitsemän monografiaa sekä toimittanut ja suomentanut lukuisia teoksia kulttuurintutkimuksen alueelta. Lehtonen toimii viestinnän valtakunnallisen tohtoriohjelman VITRO:n johtajana, on useiden kansainvälisten kulttuurintutkimuksellisten aikakauslehtien toimituskunnan jäsen sekä Suomen tietokirjailijoiden e-tietokirjatyöryhmän puheenjohtaja.

Jukka-Pekka Pietiäinen on filosofian tohtori ja Helsingin yliopiston Suomen historian dosentti. Hän on julkaissut 13 kirjaa Suomen historian eri aloilta. Pietiäinen on toiminut tietokirjakriitikkona ja tietokirjakustantajana. Hän on tällä hetkellä Suomen tietokirjailijat ry:n toiminnanjohtaja ja Bibliofilien Seuran puheenjohtaja. Hän on mukana monissa tietokirja-alan työryhmissä ja luottamustehtävissä.

Fredrik Rahka on diplomi-insinööri, joka on työskennellyt kustannus-alalla vuodesta 2002. Hän vastaa tällä hetkellä Kustannusosakeyhtiö Otavan tuotannosta osastopäällikön tehtävässään. Rahka on toiminut lukuisissa kirja-alan kehitystyöryhmissä ja luottamustehtävissä. Hänen intohimonaan on lukemisen edistäminen, opetuksen kehittäminen ja kirja-alan vieminen digitaalisempaan suuntaan.

Yrjö Repo on työskennellyt kirjankustantamon ja kirjakauppojen myynti- ja johtotehtävissä sekä vuodesta 1996 alkaen itsenäisenä yrittäjänä. Repo on ollut mukana monissa kirjojen kustantamista ja kauppaa koskevissa selvitys- ja tutkimustyöryhmissä sekä kirjoittajana niiden pohjalta syntyneissä julkaisuissa. Hän on osallistunut tilastoasiantuntijana kirja-alan seurantaan, tietojenkeruuta ja kirjojen myynninedistämistä koskeviin kehityshankkeisiin.

Helena Ruuska on filosofian tohtori ja Helsingin normaalilyseon äidinkielen ja kirjallisuuden lehtori. Hän on julkaissut 1990-luvulta alkaen äidinkielen ja kirjallisuuden oppikirjoja sekä ala- että yläkouluun ja lukioon. Ruuska on opettajankouluttaja ja kirjallisuudentutkija. Pedagogina hän tutkii parhaillaan kieliopin opettamista ja kirjallisuudentutkijana kirjailija Eeva Joenpellon tuotantoa. Ruuska toimii myös kirjallisuuskriittikkona *Helsingin Sanomissa*, ja hänellä on monia luottamustoimia Suomen tietokirjailijat ry:ssä.

Kari Smolander on filosofian tohtori ja Lappeenrannan teknillisen yliopiston ohjelmistotekniikan professori. Hän on julkaissut noin 130 vertaisarvioitua kansainvälistä tieteellistä artikkelia ja toimittanut useita tieteellisiä kokoomateoksia. Hänen tutkimusalueisiinsa kuuluvat ohjelmistokehityksen organisointi ja johtaminen. Tutkimuksensa lisäksi Smolander on myös aktiivinen valokuvataiteilija.

Piia-Kaisa af Ursin on kasvatustieteiden maisteri, joka valmistelee väitöskirjaa lasten kulttuuriosallisuudesta Erlangen-Nürnbergin ja Turun yliopistoissa kansainvälisessä tohtorihjelmassa. Väitöstyön ohessa hän toimii tutkijana Turun lapsi- ja nuorisotutkimuskeskuksessa lasten ja nuorten hyvinvointia ja osallisuutta kartoittavassa projektissa.

Mari Wallgren on oikeustieteen maisteri ja valtiotieteen kandidaatti. Hän on kirjoittanut erilaisia artikkeleja aikakausjulkaisuihin ja toimittanut juridista kirjallisuutta. Wallgren on tehnyt kansainvälistä tekijäno-

keudellista tutkimusta ja toiminut tietokirjakustantamossa juridisten julkaisujen tuotepäällikkönä. Tällä hetkellä hän on Suomen tietokirjailijat ry:n lakimies. Hän toiminut useissa tietokirjallisuus- ja tekijänoikeusalan työryhmissä ja luottamustehtävissä.

Kirja-ala elää murroskautta. Digitalisoituminen vaikuttaa muun muassa kirjakauppoihin, kirjastoihin, kustantamoihin, kirjailijan työhön, tekijänoikeuksiin, oppimateriaaleihin ja ihmisten lukutottumuksiin. Millaisesta muutoksesta oikein on kyse?

Tämä kokoelma on katsaus kirjan historiaan, nykyisyyteen ja tulevaisuuteen.

Teoksessa kahdeksantoista kirja-alan ammattilaista ja tutkijaa valottaa laajasti ja monipuolisesti, mikä on kirjan paikka muuttuvassa tietoympäristössä.